

Adil Məmmədov

CƏLİL
MƏMMƏDQULUZADƏ
VƏ
TƏBAVƏT

ЧАЛИЛ МƏММƏДГУЛУЗДƏ

1869 - 1932

*Naxçıvan MR Səhiyyə Nazirliyi N.Nərimanov adına Naxçıvan
Respublikası xəstəxanası "XALQ HƏKİMI" M.A.Bağışrov adına
Cərrahiyə Mərkəzi*

ADİL MƏMMƏDOV

**CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏ
VƏ
TƏBABƏT**

Bakı – "Elm" – 2004

*Keçən əsrin ortalarında kəndimizdə
(Nehrəm) rus dili müəlliməsi və mama-
feldşer işləmiş, uşaqlıqda "bibi"- deyə
müraciət etdiyimiz, yaddaşımızda aristokrat
ədalı, alicənab ziyanlı və olduqca sadə insan
kimi əks olunan Münəvvər xanım
Məmmədquluzadənin əziz xatirəsinə həsr
edirəm.*

T.E.N., Dosent ADİL MƏMMƏDOV

CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏ VƏ TƏBABƏT

RƏYÇİ: ISA HƏBİBBƏYLİ
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü

Məmmədov A.Q.

"Cəlil Məmmədquluzadə və təbabət"

Kitabda Cəlil Məmmədquluzadənin əsərlərində aşkar edilən Səhiyyə təşkili, sanitariya maarifi, kadr problemləri, tibb təhsili, gigiyena, epidemiologiya, yoluxucu, dəri-zöhrəvi, psixi və s. xəstəliklərə, ara həkimləri və elmi təbabətin müxtəlif sahələrinə aid materiallar təhlil olunur. Eləcə də ayrıca fəsillərdə Mirzə Cəlilin ailesi, yaxın adamları, dostlarının sağlamlıq vəziyyəti, qızı Münevverin tibbi fealiyyəti və ədibin öz "sağlamlıq tarixçəsi" geniş açıqlanır. Monoqrafiya yazıcının külliyyatı, məktubları, Həmیدə xanımın onun haqqında xatirələri əsasında tertib edilmiş və "Molla Nesrəddin" jurnalından metnə müvafiq rəngli şəkillərlə əyanileşdirilmişdir. Kitabdan M.Cəlilin tədqiqatçıları, oxucuları, ədəbiyyat, jurnalistika, tibb tələbələri və eləcə də ümumi oxucu kütlesi üçün lazımı məlumatlar əldə etmək olar.

ISBN 5 - 8066 - 1563 - 4

4603000000

655(07)-2004

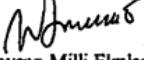
Qrifli nəşr

DƏRİNLİKLƏRƏ DOĞRU

Tibb elmləri namizədi Adil Məmmədovun «Cəlil Məmmədquluzadə və təbabət» adlı əsəri ilk növbədə görkəmli ədibin ölməz sənətinə və parlaq şəxsiyyətinə böyük ehlirəm nəticəsində meydana çıxmışdır. Oxuculara təqdim edilən bu əsər eyni zamanda böyük zəhmətin sayesində ərsəyə golmişdir. Aşkar hiss olunur ki, Adil Məmmədov Cəlil Məmmədquluzadənin bütün əsərlərinin döndə-dönsə oxumuş, «Molla Nəsrəddin» jurnalını səbr və həvəslə vərəqlənmiş, onu maraqlandıran mövzu ilə bağlı geniş, dərin və əhatəli axtarışlar aparmışdır. Müəllisinin Mirzə Cəlil haqqında yazılmış əsas elmi adəbiyyatlara bəslədiyi və bu əsərlərdən yerli-yerində istifadəsi də əsərin elmiliyinə müsbət təsir göstərmişdir.

Doğrudur, Cəlil Məmmədquluzadənin übri görüşlərinə dair bəzi araşdırımlar aparılmışdır. Lakin Adil Məmmədov ilk dəfə olaraq böyük ədibin xalqımızın həm də fiziki sağlamlığı istiqamətində göstərdiyi xidmətləri, bu sahədə fanatizm və cohabatla mübarizəsinin geniş və sistemli şəkildə tədqiq edib ümumiləşdirilmişdir. Müəyyən axtarışların sayesində əldə edilib əsərə daxil edilmiş karikaturalar və fotoskilər mövzunu tamamlayır və zənginlaşdırır.

Bütövlükdə Adil Məmmədov Mirzəcəlilşünaslıq elminin diqqətini az öyrənilmiş bir probleme yönəltmişdir. Və təqdim olunan problem müəllif tərəfindən dərindən öyrənilmiş və oxuculara çatdırılmışdır. Adil Məmmədov hətta tibb elminə aid olmayan bir sıra ciddi məsələlərə də ilk dəfə işiq salmışdır... Böyük ədibin vəfali ömür-gün yoldaşı, tanınmış ziyalı qadın Həmidə xanım Məmmədquluzadə və qızı Münnəvvər Məmmədquluzadə, habelə məmmədquluzadələr ailəsinin həkim dostları haqqında yazılmış bölmələrdə görkəmli yazıçının tərcüməyi-hah, mühəllili və mütəsirləri ilə bağlı bir çox məsələlər, faktlar və informasiyalar öz əksini tapmışdır. Beləliklə, geniş manada mirzəcəlilşünaslıq elmi də dərinloşmış və zənginleşmişdir. İnanırıq ki, Adil Məmmədovun kitabı tibb icləməyyəti və mirzəcəlilşünaslar üçün faydalı olduğu kimi geniş oxucu kütləsi üçün də maraqlı və cəlbəcici olacaqdır.

ISA HƏBİBBƏYLİ
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü

ÖN SOZ ƏVƏZİ

Görkəmli Azərbaycan yazıçısı, böyük demokrat ədib Cəlil Məmmədquluzadə (1869-1932) yaradıcılığı elə bir tükənməz xəzinədir ki, ordan hər hansı ixtisas sahibi, istənilən mövzu üçün, lazımı qədər material götürə bilər və bununla xəzinənin qiyməti zərrə qədər də azalmaz, əksinə daha da zənginləşər. Çünkü, dəfinə ancaq istifadə edildikdə daxilində nələr olduğu aşkarlanır, dəyəri aydınlaşır.

Orta məktəbdən başlayaraq Mirzə Cəlil yaradıcılığı ilə nə qədər tanış olub, döne-döne tekrar etsək də həyat təcrübəsi toplayıb, müxtəlif cəmiy yətlərin qanunlarını, insanların həyat tərzini, mədəni, elmni, əxlaqi səviyyəsi haqqda məlumat topladıqca, yenidən onun əsərlərini vərəqləmək, daha çox bəhrələnmək istəyirsən. Və hər dəfə nə isə yeni bir çalar, təzə, müasir bir məna, mahiyyət aşkar edirsən. Belə ki, Novruzəli sadəlövhüyü və sədaqətini, Molla Abbas fədailiyini, Kəblə Məmmədhüseyin əqlini, Məmmədhəsən əmi məsumluğunu, ceyx Nəsrullah fe'lini, İskəndər dərrakə və felsəfəsini xatırlayanda Mirzə Cəlil dühəsinə heyran qalmamaq, dünyaya, xalqa, milletə, kəndə belə bir vergi bəxş etdiyinə görə Ulu Yaradana şükürler diləməmək mümkün deyil. Belə bir böyük insanla həmyerlilikdən duyulan fəxarət hissi möqabilində, məhz bu ləl-cəvahiratla dolu xəzinədən bəhrələndiklərinin, borc götürdüklərinin, heç olmazsa, cüzi bir hissəsinin əvəzini qaytarmaq arzusu doğur. Belə borclardan biri də uşaqlıq və gənclik illərində kəndimizin ən hörmətli adamı, ailəmizin həmişə arzulanan əziz qonaqlarından biri - Mirzə Cəlilin qızı Münəvvər xanım qarşısında olan borcdur. Onun xanım-xatın hərəkətləri, hərə ilə özünəməxsus səmimi rəftarı, el arasında qazandığı hörmətə görə qəlbimizdə yaranmış minnətdarlıq hissi; teləbəlik illərində getdikcə seyrəlmış və nəhayət taleyin amansız hökmü ilə tam qırılmış əlaqələrin boşluğunundan yaranan təəssüf hissi bu arzunu daha da tez gerçəkləşdirməyə sövq edir.

Məncə, bu borcları ödəmək üçün yararlı, mənim imkanım daxilində olan mövzu ancaq C.Məmmədquluzadə yaradıcılığının hələ

geniş araşdırılmamış bir sahəsi - mənim ixtisasımı uyğun “Səhiyyə və Təbabət” məsələləri ola bilər. Düşünürəm ki, hələ ixtisas seçimi dövründən mənim daxiliimdə məskən salmış və qarşılıqlı ehtiramla yaşayın “Ədəbiyyat və Təbabət” əkizləri məhəbbəti və bu iki sevgi dünyası arasındaki körpünü yenidən təmir etdirmək həvəsi də bu arzunu yerinə yetirməyimə kömək edə bilər.

Elə bu məram və həvəslə də indiyədək döñə-döñə vərəqlədiyim - stolüstü kitablarım olan Mirzə Cəlil əsərlərinin külliyyatını yenidən, bu dəfə məqsədli olaraq gözdən keçirməyə başladım, lazımi qeydlər apardım... Və nəhayət, toplaya bildiyim bu həcmcə kiçik (əslində bir yazıçı-jurnalist yaradıcılığında bu qədər səhiyyə materialına az da demek olmaz), mahiyyətcə geniş “müalicəvi” təsirə malik tibbi məhsuldan ibarət, bəzən acı və tikanlı, bəzən isə olduqca şirin və yumşaq dərman çələngini Məmmədquluzadələr ruhuna ərməğan etmək istərdim.

İmkan daxilində, ədibin dram əsərləri, hekayə, məqalə, xatirat və xüsusiilə felyetonlarında mövzuya aid rast gəldiyim ən kiçik materialların belə nəzərdən qaçırılmamasına, müxtəlif çalarlarla istifadə edilməsinə çalışmışam. Bu işin başa çatmasında mənə hər hansı cəhətdən, azca da olsa, köməklək göstərən xeyirxah yoldaşlara dərin minnətdarlığımı, aşkar olunan qüsür, yeni təqdim olunan unudulmuş material və aidiyyatı olan təkliflər üçün oxuculara əvvəlcədən təşəkkürümü bildirirəm.

I. MİRZƏ CƏLİL VƏ ELMİ YENİLİKLƏR ALƏMİ

GİRİŞ ƏVƏZİ BİR NEÇƏ SÖZ

Janr və həcmindən asılı olmayaraq, Cəlil Məmmədquluzadənin əsərləri adətən mövzu çoxşaxəliliyi, əhatəliliyi və ifadə tərzinin müxtəlifliyi ilə seçilir. Büyük mütəfəkkirin yazıları ilə tanış olduqca həyatın, məişətin demek olar ki, bütün sahələrinə aid fikirlərə döñə-döñe toxunulduğunun şahidi olursan. Hərtərəfli bilik və məlumat, yüksək məharətə malik olan ədibin maarifçiliyi, jurnalistikası, pedaqoqikası, ateizmi, satirası, incə humoru və s. geniş öyrənilsə də, bəzi sahələr, o cümlədən səhiyyə təşkili, maarifi, təbabət, sanitariya, gigiyena və s. barədəki fikirləri hələlik tədqiq edilməmiş qalır. Halbuki, C.Məmmədquluzadə demek olar ki, eksər yazılarında birbaşa, ya dolayısı ilə yaşadığı dövrə səhiyyəmizin açı-nacaqlı vəzifyəti, xüsusilə xarici ölkələrlə müqayisədə səhiyyəmizin zəifliyi, tibbi kadrların azlığı, cansağlığına əhalinin laqeyd münasibəti, xurafatın bu sahədəki ləngidici rolu, zəmanəsində çox rast gələn xəstəliklər, bunların səbəbləri, profilaktika, müalicə yolları və b. çoxlu tibbi problemləri müxtəlif ədəbi priyomlarla təhlil edir.

Təqdim olunan yazıda əsas məqsədimiz C.Məmmədquluzadə əsərlərində rast geldiyimiz biologiya, səhiyyə və təbabətə aid materialları müxtəlif cəhətlərdən qısa təhlil etməkdir.

Ədib dövrünün elmi-texniki yeniliklərinə, müxtəlif elm adamlarının fəaliyyətinə layiqli qiymət verərək "Baş" Felyetonunda yazır: "...rahatlıq bilməyib çalışan alimlərimizin növ-növ ixtiralarının bərəkətindəndir ki, biz vaporun (parovozun), teleqrafın, təbabətin nemətlərindən nəfbərdar oluruq". Elə bu həvəslə də o, hər öyrəndiyi yenilik barədə "Molla Nəsrəddin" səhifələrində oxuculara

nə isə çatdırmağı, onları da yeniliklərdən nəfbərdar etməyi özünə borc və şərəf hesab edir.

— Məhz elə bu məqsədlə də yeri gəldikcə yazılıının əsərlərində məşhur biologiya və tibb alımlarından Darwin, Lamark, Harvey, Riolan, Leybnits, Ivanov, Erlix və başqalarının elmi nailiyyətlərinin mahiyyəti açıqlanır. Eləcə də “Danabaş kəndinin məktəbində” ki uçitel, məşhur rus pedaqoqu K.D.Uşinski, Isveçrə pedaqoqu I.H.Petalotski ilə yanaşı, böyük rus cərrahı, anatomu və pedaqoqu, hərbi səhra cərrahiyyəsində ilk dəfə efir narkozu, gips sarığı və şəfqət bacılarının köməyindən istifadə etmiş N.I.Pirogovun (1810-1881), “Baş” felyetonunda rus fizikşunas və bioloqu, təbabət elmindəki anabioz hadisələrinə aid qiymətli əsərlərin müəllifi P.I.Baxmetyevin (1770-1813), “Leylətləqədr” - felyetonunda isə travmatoloq-doktor Marqolius, göz həkimisi Nadsov, fitziatır (vərəm həkimisi) professor Martin və s.-nin adını çəkir.

“DARVIN VƏ MEYMUN” MƏSƏLƏSİ

“Molla Nəsrəddin”in 1928-ci il nəşrlərindəki “Darvinçilik və kommunistlər” felyetonunda yer üzərində insanın yaranma nəzəriyyələrindən biri haqqında söhbət edilir və bu fikirlərə müəllif münasibəti açıqlanır: “1809-cu ildə Fransız elmi-həyat alımlarından bir nəfər dinsiz Lamarkın...sözündə belə anlaşılır ki, insanla heyvanlar arasında cəzri (əslə, kökə aid olan) heç bir təfavüt yoxdur; bütün heyvanlar aləmi ümumi bir zəncir təşkil edir və insan da bu zəncirin həlqələrindən biridir, bütün heyvanlar aləmi kimi insan da heç vaxt yaradılmamışdır: bunlar uzun inkişaf təkamülləri nəticəsində meydana gəlmışlardır. Pəh! Pəh! Maşallah söz danışana!

Şəkil 1. DARVİNLƏR AİLƏSİ.

Yeni nəsil: ata, aña, bala.

Ana balaya: - Gəl aşağı düş, düz yol ilə gedə bilmirsən?

Ata: - Anası ağaçca çoxanın balası budaqdan-budağşa gəzər.

"Molla Nəsrəddin", 1926, №18, s.4.

...Xülasə, buradan yüz il keçməmişdi ki, bu başıdaşlı Darwin çıxdı. Bu rəhmətiyin oğlu neinki allahsız Lamarkı təsdiq etdi, bəlkə hələ...- dilim qurusun - murdar meymunu da biz insana yavıq qohum və əmioğlu qərar verdi".

"Düzəldi" felyetonunda bu fikirlər dolayısı ilə daha kəskin davam etdirilir: "Məgər Darwin kimi alim yalan deyirmiş ki, bir para insanlar...yəni mənim sözüm vəhşi heyvanlar barəsindədir. Necə ki götürək meymunu...".

Darvin öz kitabında yazır: "Heyvanlar bir-birinə qohumdurular, necə ki, insanlar da Adəm ilə Həvvadan əmələ gəliblər...övrət də, kişi də, Adəm və Həvva kimi bir cift insandan əmələ gəliblər ("Qohumluq").

Həmin maraqlı və mübahisəli "Meymun" mövzusuna müəllif "Unudulmuş elmlər" felyetonunda yenidən qayıdaraq, məsələni daha da geniş açıqlayır:

"...Bir də professor Makovelski fəxr edir ki, Rusiya Akademiyasının üzvlərinin biri də məşhur Darwin imiş. Maşallah, maşallah belə professorlar!

Gör kimə iftixar edir: Haman Darwin deyir ki, bəni-növi bəşərin abovu - əcdadını aparıb çıxardır kimə?

- Kimə? Adəmə?
 - Xeyr.
 - Onun zövceytahiroşı (pak arvadı) Həvvaya?
 - Xeyr.
 - Bəs kimə?
 - Meymuna!
- Mərhəbalar belə alımə!".

Şəkil 2. NƏDİR TƏFAVÜTÇÜ MÜZ?
M.N, 1907, № 16, s.1.

Çox güman ki, Təkamül nəzəriyyəsinin mütərəqqiliyini lazımı

səviyyədə dərk edən ədib Darwinizmin dini ehkamlara vurduğu zərbəni istehza ilə belə ifadə edir: "...doğrudan da biz əgər duraq Darwin məsələsini tamamilə qəbul edək, onda da biz gərək cəmi kütubimüqəddəsəni də və o cümlədən Quranı da büküb qoyaq kənarə və bunların əhkamının cümləsini bir əfsanə hesab edək". Və nəhayət Mirzə Cəlil üstüörtülü də olsa, Darvinə haqq qazandıraraq bildirir ki, "Xudavəndi aləmin varlığına şəkk götirmək üstündə çox-çox alımlar və filosoflar edam cəzası ilə cəzalanıblar. Amma öz fənni kəşfiyyatı ilə üluhiyyətə ən güclü zərbə yetirən Darwin, nə tövr oldusə, öz əcəli ilə bu dünyadan getdi". Yəni kafirlər kimi odda yandırılmadı, dərisi soyulmadı, daş-qalaq edilmədi, yaradan tərəfindən bağışlandı.

Yaradanın, külli-aləmi xəlq edənin təbiətlə eyniləşdirilməsi ideyası "Dəli yiğincığında"ki Molla Abbasın fikirlərində də duyulur. Məhz bu səbəbdən də, Məşədi Hacı, Molla Abbası "Təbiət oğlu təbiət" - deyə adlandırır.

Necəfül-Əşrəf isə ona: "Dəli, yəni deyirsən cəmi məxluqat öz başına yaranıb da? Yəni bunları yaradan yoxdur da? - deyə istehza edir.

HƏYAT, XƏSTƏLİK VƏ ÖLÜM...

Bu dövrdə ədibin diqqətini cəlb edən elmi fikirlədrən bir qismi də Darwinin irəli sürdüyü "təbiətdəki canlıların həyat uğrunda mübarizəsi" və Linneyin "güclülərin zəifləri məhv etməsi yolu ilə baş verən təbii seçmə prosesləri" haqqda nəzəriyyələrdir. Belə ki, "Cəmdək" felyetonunda bioloji cəmiyyətin qanuna uyğunluqlarını göstərməklə Mirzə Cəlil həm də bədəni bütöv bir cəmiyyətə oxşadır, cəmiyyətdəki müxtəlif qüvvələrin, axın və cərəyanların öz mövcudluqları uğrunda mübarizəsinə toxunur: "Bədən ki, var - insan və ya heyvan - nə qədər ki, salamat və təndürüstür, razı olmayıacaq ki, sair həşərat ona daraşsın: bu iki qüvvə bir-biri ilə bir qədər mübarizədən sonra bədən qalib gəlirsə, həşəratı özündən dəf edəcək; cünki, bədən salamatdır. Amma zəmanı ki, bədən qüvvətən düşdü, - dəxi burada mübarizəyə çıxməq imkanı tapmayacaq;

onun üçün də azardan zə'f (zəiflik) tapmış bədənə mikroblar həmişə mail olurlar, ta o yerə kimin ki, bədən candan düşdü, nəfəs kəsildi, - dəxi meyit və yaxud cəmdək hər saydığımız düşmənlərin hücumuna bilaixtiyar təslim olur və az bir vaxtda bu ət parçasına milyon və milliardca həşərat daraşır ki, onunla xörəkləşib yaşaya bilsinlər. Bu təbabətin bir qanunudur ki, Darwin ona həyat mübarizəsi və eyni zamanda "babılık" adı qoyur. Hər kəs Darwinin kitabını əlinə alıb oxusa, orada xah təbiət tarixindən və xah bəbi və bəhayilikdən çox nüktələr anlaya bilər".

Göründüyü kimi, bu yazida geniş ictimai, siyasi eyhamlarla bərabər, yoluxucu xəstəliklərin yaranma şərtləri, mexanizmi, makro- və mikroorqanizmin qarşılıqlı münasibəti, onların immunitet və patogenlik qabiliyyətinin dərəcəsindən asılı olaraq bu bioloji mübarizənin son nəticəsi də incəliklə təsvir edilr.

Xəstəliklərin yer üzündə ilkin yaranma səbəbini, onun insan münasibətlərinə təsirini C.Məmmədquluzadə özünün "Zəhmət, ölüm və xəstəlik" adlı etik, fantastik və bir az da idealist çalarlı əsərində Cənubi Amerikanın Hind tayfasının içində yayılmış bir rəvayət əsasında açmağa çalışır. Belə ki, bu rəvayətə görə Allah-taala insanı yemek, içmək, geyim, zəhmət və s. ehtiyaclardan, qayğılardan azad yaratmışdı. Bu minvalla insan 100 il ömrü edib, heç bir mərəzə mübtəla olmazdı. Lakin, xalıq gördü ki; insanlar birbiri ilə yola getmir, bir-biri ilə düşmənlik edirlər. Odur ki, Allah onlar üçün acıiq və üşümək xəlq elədi... Bunun da köməyi olmadıqda insanlara naxoşluq bəxş elədi ki, bəlkə qüvvətli adamlar zəifləri naxoş görüb, onlara rəhm eləyib kömək edərlər ki, qüvvətlilər özləri da naxoş olan vaxt zəiflər onlara kömək etsinlər. Belə olduqda qüvvətli adamlar naxoş vaxt zəifləri cəbrən (zorla) vadar edirdilər özlərinə qayğı göstərsinlər, amma özləri naxoşa kömək eləmirdilər. Haman zəif adamlar ki, cəbrən qüvvətlilərə iş görürdülər və onların naxoşlarına qulluq edirdilər, dəxi mümkün eləmirdilər və fürsət tapmırlılar öz naxoşlarına kömək eləsinlər...".

"Və bundan əlavə çünki mərəzlərin əksəri sirayətedici (yoluxucu) idilər, adamlar naxoşluq tutmamaq qorxusundan uzaq olurdular

və bəlkə də naxoşlara qayğı göstərənlərdən kənar olurdular". Bütün bunları görən və "insanlara xoşbəxtlik nə olduğunu anlada bilmə-yən" pərvərdigar "dəxi bəni-növi-bəşerdən el çəkdi". Və nəhayət uzun müddətdən sonra adamlar özləri başa düşdülər ki, "hər bir dəqiqə ölümü nəzərdə tutmaq lazımdır", xoşbəxtliyin əlacı zəhmətdir və "haman adamlar bunu da başa düşdülər ki, lazımdır ki, nəinki naxoşluq insanın biri-birindən uzaq düşməyinə bais olsun və bəlkə lazımdır onları biri-biri ilə yaviq və mehriban etsin".

"Şərqi Rus" qəzetindən (21.I.1904, № 7) tərcümə olunan bu rəvayətlə böyük demokrat yazıçı Cəlil Məmmədquluzadə heç də xəstəliyin idealist mahiyyətini qəbul etmir, əksinə, xəstəliyin insanların pis əməllərinə görə cəza kimi verildiyini, onların özlərinin laqeydiliyi, başısoyuqluğun müqabilində xəstələndiklərini, təbiblərin məsləhətlərinə qulaq asmağın, təyinatların yerinə yetirilməsinin zəruriliyini insanlara anlatmağa çalışır.

Hetta "qoca Molla Nəsrəddin" felyetonlarının bir neçəsində patogenezin, herontologiya və tanatologiyanın daha da dərinliklərinə baş vuraraq, canlı orqanizmin müxtəlif bioloji vəziyyətləri olan sağlamlıq, xəstəlik, yaricanılıq, aqoniya (canvermə), ölüm proseslərinin mahiyyətinə toxunur, patogenezini açır, bu dövrə baş verən müxtəlif dəyişiklik və əlamətləri təsvir edir. Lakin, müəllif bu məsələlərin təkcə bioloji mahiyyəti ilə kifayətlənmir, bu nəzəriyyələrdən cəmiyyətdə, ideologiyada baş verən qaçılma-zlıqları, qanuna uyğunluqları da əsaslandırmaq üçün istifadə edir. Məsələn, "Bəhane" felyetonunda: "İnsanın bədəni ki, çox qocalıqdan ölməyə hazırlaşır, həmişə özü üçün qabaqca bir azar tapır və həmin azar bunun ölməyinə bir bəhanə olur, çünki, onsuz da ölcək"- deməkələ o dövrə yaranmış labüb bir mətbuat problemini məlum bir bioloji prosesə oxşadır. Yəni qocalmış orqanizm ölümə məhkum olduğu kimi, oxucusu olmayan - ərəb dilində çap olunan mətbuat nümunələrinin də bağlanması labüddür. Qocanın ölümüne hər hansı azar bəhanə olduğu kimi, ərəb qəzetlərinin də bağlanmasına qəzeti "Düzənin burnunda çöp qalması", "Düzənin şəhərdən çıxıb getməsi, qarnının sancılanması" və s. bəhanələr gətirilir:

"Qəzet və kitablarımız nə qədər ki, oxunuşu çətin və iması pozğun ərəb əlifbası ilə yazılıcaq, özlərinə oxucular toplaya bilməyəcəklər. - Və mətbuat da yavaş-yavaş ölməyə üz qoyacaq, - necə də ki, ölüür. Yoxsa başqa səbəblərin hamısı, ancaq bəhanədir".

"Dindarlığın axır nəfəsi" felyetonunda isə eyni ədəbi priyomla daha qlobal bir bəlanın - dindarlığın məhvə məhkumluğunun tibbi-bioloji izahı verilir, "dindarlıq aqoniyası" kimi yeni bir "bioideoloji" proses təsvir edilir. Belə ki, bir para yerlərdə "Mehərrəmlik busatının miqqıldanmaq" cəhdinə, "qara camaat, qumarxana lotuları və uşaqbazlarının hətta baş yarmaq arzusuna" etiraz edənlərin "...aya, bunun iləti nədir ki, Suri-İsrafilin bu uzun illər qaldığı bir əsrə ki, hətta ölürlər də dirilməyə üz qoymaq fikrindədirlər, aya səbəb nədir bizim nadan müsəlmanlar firldaqqı mollaların torundan yenə çıxıb qaçmaq istəmirlər və yenə bambılı Iran mərsiyəxanlarının mərsiye və şəbehlərinin dalınca gedirlər?" - sualına "Molla Nəsrəddin" idarəsi belə bir cavab verir: "ölüm halına yaviqlaşan xəstələrin həmişə bir axır nəfəsi var ki, ondan sonra ölüdə dəxi bir dirilik əlaməti görsənmir. Ancaq bu axır nəfəsdən qabaq xəstədə bir tərpəniş müşahidə olunur, guya belə nəzərə gelir ki, xəstənin əhvalı yaxşılaşmağa qədəm qoyur. Amma bu axırınçı hərəket və tərpəniş, məhz axırınçı nəfəsin çavuşudur. Məhz, axır zamanda nəzərə çarpan dindarlıq tərpəniş və təşəbbüsleri: bunlar hamısı bənzər xəstənin ölümdən qabaqkı yalançı qüvvəsinə, canlanmasına və yalançı sağalmasına".

QIRXIQBASLILAR: BİOLOJİ VƏ İCTİMAİ ANABİOZ

"Ölücanlar"ın müəllifi Qoqola daim rəhmət oxuyan demokrat Cəlil Məmmədquluzadə ölüm-dirim, yarıcanlılıq mövzusuna əsərlərində döne-döne qayıdır, həmişə də bu prosesləri müsəlman cəmiyyətindəki etalət, gerilik, dini fanatizm, cəhalət və s. vəziyyətlərlə müqayisə edir. Məhz elə bu fikirlərlə Mirzə Cəlil

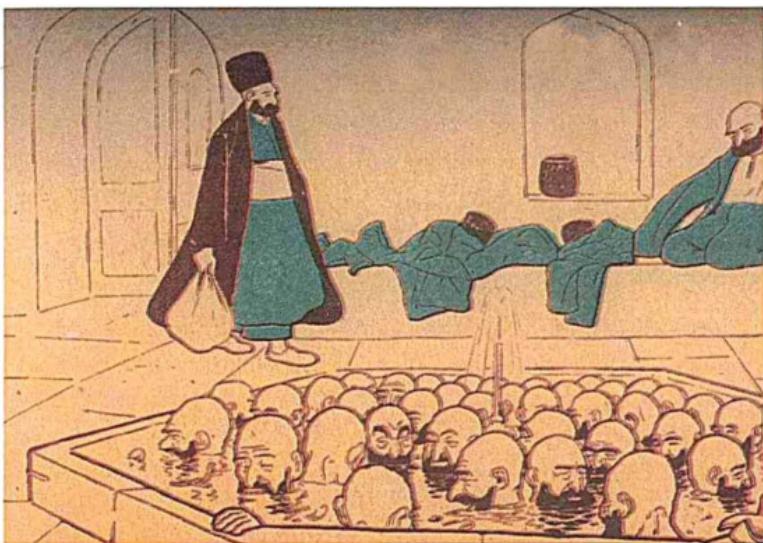
"Baş" felyetonunda rus professoru Baxmetyevin icad etdiyi, axır vaxtlar tibb aləminə səs salan "anabioz" məsələsi barədə möhtərəm oxuculara geniş məlumat verir. "Cənab Baxmetyevin ixtirasının əslı, bu prosesin mahiyyəti budur ki, cəmi heyvanat bir dərəcə donmaq halına çatanda yarı diri, yarı ölü olurlar; yəni nə diri demək olar, nə ölü;..yəni nə canlı kimi hiss edir, nə ölü kimi hissiz olurlar... Professor cənablarının fənn imtahanları elə bir qəribə nəticə bağışlayıb ki, bu xüsusda tamam Avropaya şöhrət yayıb - hətta Amerika ruznamələri gün olmur ki, bu barədə yazmasınlar".

Lügəti tərcümədə canlıtəhər, yarican mənasını verən "anabioz" heyvan ve bitkilərdə maddələr mübadiləsinin, demək olar ki, tam dayanması, həyatı proseslərin sönməsi ilə müşaiət olunan bir vəziyyətdir.

Saqqlal saxlasa da, keçəllik, baş yarmaq və dəstəməz almaq ucbatından həmişə saçlarını təraş etdirən milletləri "başıqırxiq millətlər" adlandıran C.Məmmədquluzadə "Baş" felyetonunda həm kelle əvəzinə yeni "baş çanağı" anatomik termini işlədir, həm də kəllənin milli xüsusiyyətlərini daha da qabardır: "...Parisdə həkimlər məclisində rus fizikşunas və bioloqu, təbabətə aid çoxlu elmi məqalələr müəllifi P.M.Baxmetyev cənablarının nitqi biz müsəlmanlar üçün xeyli əhəmiyyətlidir...".

Məsələ bundadır ki, anabioz prosesi həşərat, həlqəvi qurdalar və s. onurğasızların yüksək hərarət, quruluq, rütubətlilik və b. yaşayış üçün yararsız şəraitə uyğunlaşmaq qabiliyyətidir. Müəllifin də bu barədə məlumat verməyi məhz soyuqqanlılar üçün xas olan bu bioloji prosesi siyasıləşdirərək, zəmanəsinin geri qalmış xalqlarının, xüsusilə də müsəlmanların cəmiyyətdə, həyatda tutduqları donuq, sönük mövqeyini tənqid etmək cəhdini ilə bağlıdır.

Belə ki, onun "...dünyada yaşayan bütün başıqırxiq millətlər qışda şiddetli soyuq təsirindən həmişə anabioz halında yaşayırlar; səbəb budur ki, qışda şiddetli soyuq təsirindən qırılmış başlar "anabioz" olurlar, yəni donub nə ölü olurlar, nə diri". Bu isə o vaxtkı müsəlmanın elm-texnikadan geri qalmış, siyasətdən uzaq düşmüş, inkişafdan məhrum-yarican vəziyyətinə işaretdir.

*şəkil 3. BAŞIQIRXİQLAR HAMAMI.
M.N., 1907, № 32, səh.5.*

Əgər ədib məşhur fransız səyyahı müsyə Lizurtajın “qışın şid-dətli soyuğu müsəlman başlarını “anabioz” edə bilməz: zira ki, müsəlmanlılar gecə-gündüzün iyirmi dörd saatından 8 saatını isti hamamda keçirirlər...” - cavabı ilə müsəlmanlara azca təskinlik vermək isteyirse də, sonradan aydın olur ki, müsəlmanın hamamda keçirdiyi vaxt gigiyena üçün deyil, “saqqala qoyulan həna və rəngin yaxşı tutması” üçündür.

C.Məmmədquluzadə “anabioz” mövzusuna “Molla Nəsrəddinin cavabı”nda yenidən qayıdaraq, Ağdamlı K.Nəcəfqulu K.Səfər oğlunun dilindən o vaxtkı müsəlmanın vəziyyətini belə təsvir edir: “...naxoşam, durduğum, getdiyim yerdə elə bərk yuxum gəlir ki, az qalıram yixılam,...istəyirəm bir işə əl tutam gərnəşmə tutur, elə ləz-zətlə gərnəşirəm ki, az qalıram yixılam, heç bir iş görməyə həvəsim yoxdur,...hər bir işi başlayanda ya hamam yadına düşür, ya yorğan-

döşək, hamama girən kimi məni elə bir yuxu tutur ki, soyunmağa macal olmur. Bu mərəz məndə uşaqlıqdan peyda olub,...yoldaşlar, dostlar, qonşular da bu naxoşluğa mübtəla olublar". Göründüyü kimi, Molla Nəsrəddin yeni bir bioloji mövzudan zəmanəsindəki "qırxıqbaşlılar" cəmiyyətinin yarıyxulu (özü də anadangəlmə, kütləvi), eyforiya, anabioz vəziyyətdə olduğunu tənqid atəşinə tutmaq məqsədilə istifadə edib. Çünkü, bu üslub "Olüler"in yazarı "...qoca Molla Nəsrəddinin məzacına uyğundur".

AXİRƏTDƏ ELAN: GERİYƏ YOL YOXDUR

Mirzə Cəlil müsəlman aləmindəki ətaləti, laqeydliyi qarçıla-
yaraq, xarici ölkələrdəki müsbət dəyişikliklərə, inkişafa rəğmən
bizim bütün adət-ənənələrimizin ancaq qəmginliyə, düşgünlüyü
sürükədiyini "Təbiət" felyetonunda anatomiya, mikrobiologiya və
patofiziologiyaya aid biliklərlə təsvir edir: "Lakin müvəqqəti zində-
ganlığın bir müvəqqəti fövqi var ki,...arteriyalarda qan müncəmində
olur (donur) və nəfəs kəsilir, necə ki, su donanda dirilik hərəkəti
candan düşür. Buna bizim türk dilində ölüm deyirlər. Bir əhval ki, 45
ilin müddətində müncəmində olub təgyir tapmaya, o əhvalın zində-
canlıq mikrobları da nəfəsdən düşmüş olacaqlar. Bunun da adı
ölümdür. Bir ölüm var - yas qururlar, bir ölüm də var ki, orada iştibah
edib dolurlar küçələrə, axşamdan səhərə kimi, dəli-divanə kimi
zurna-qaval çalırlar. Mənə qalırsa, ağlamağa bəhanə dəxi də artıq-
dır". Müəllif bununla müsəlmanın orucluq ayının gündüzünü
"günəşdən qorxanlar" kimi evdə, yuxuda keçirib, iranlılarda adət
şəkli almış iftardan sonra bütün gecəni toy-bayram eleməyi ən böyük
iştibah-günah saylığını bildirir.

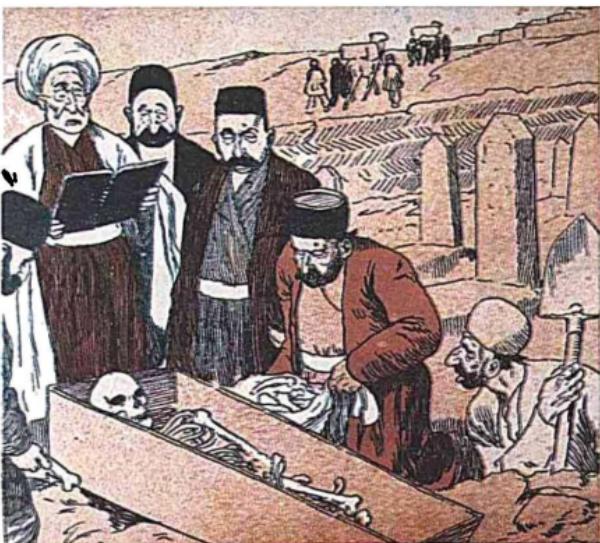
"Din və millət" felyetonundakı fikirlər isə, sanki bu mövzunu

tamamlayır: "...Zira dinin əsl mənəsi ətrafda təbiətdən qorxmaqdır. Məsələn, mən birinin ölümünə rast gəlirəm və vahimələnirəm, o səbəblə ki, bilmirəm bu ölmək nədir və öləndən sonra insanın başına nə gələcək.

- Nə gələcək?
 - Heç zad. İnsan çürüməyə başlayacaq.
 - Bəs ruhu nə olacaq?
 - Heç zad olmayıacaq.
 - Niyə heç zad olmayıacaq?
 - O səbəbə ki, insan ölen kimi onun ruhu da ölür.
- Əbədi cismani həyatın mümkünsüzlüyünü, qiymət gününün ağlabatlığını dərk edən ədib "Bir para sözlər"de yazar: "Yaranmışların hamısı öləcək: istər gəda ola, istər padşah; necə ki, mərsiyəxanlarımız hər gün müsəlmanlara deyirlər: öləcəksən, əger ki, şah olasan".

Göründüyü kimi, Mirzə Cəlil ruh-can, həyat-ölüm problemlərinə materialistcəsinə yanaşır, ruhu (şüuru) materiyanın (beynin) məhsulu, ölümü isə həyatın son mərhəlesi kimi qiymətləndirir, ölümənən sonrakı cismani mövcudluğu qəbul edə bilmir. Əsl ölümü isə ruhun ölümü kimi qiymətləndirir, hətta ruhsuz, şüursuz, düşüncəsiz canlıları da ölü hesab edir. Çünkü, "şimalda (Vladiqafqazda) müsəlmanlar allah-taala yolunda ibadət və riyadət ilə, axirət axtarmaqla məşğuldurlar" - yəni tərkidünya olmaq, dünya ləzzətlərindən əl çəkib, axirət həsrəti ilə, məhrumiyyətlərlə yaşamaq həvəsindədirlər ("Düzəldi").

İslam ənənələrinə görə axirətdə behişt axtarmağın bir yolu da ölülərin sümüklərinin Sahibəz-zamanın hüzuruna aparılmasıdır. Bu barədə "Dəli yiğincağı"nda belə yazılır: "Həkim xurcunlardakı sümüklərə təəccübə baxaraq soruşur ki, bu sümükləri hara aparırlar?

şəkil 4. M.N., 1911, № 24, s.4.

Ömründə burnuna millət və insaniyyət qoxusu dəyməyən Məşədi Rəcəbəlinin cənəzəsinin Kərbələyə göndərilməsi: Sümüklərin müqəddəs torpağa müşərrəf olmağı, dünyaya yaxşılıq, ya pislik eyləmək ilə deyil, məhz imamın xahişi ilədir.

Çavuş cavab verir: - Cənab həkim, bu sümüklər cənnət-məkan atamın sümükləridi... Bu sümükləri aparıram ətəbati-aliyata həzrətin türbəti-mübarəklərinə tapşırıram. Çünkü, həzrət Museyi-Kazimdən rəvayətdir ki, çün meyitraq dəfn künənd dər bərabəri qəbri-həzrət...”.

Əlavə etmək lazımdır ki, təbabətin ən vacib və maraqlı sahələrindən olan eksqumasiya (meyitlərin qəbrdən çıxarılması) və reanimasiya (diriltmə) məsələləri ədibin “Olüler” əsərinin de əsas süjet xəttlərindən birini təşkil edir. Burada isə şeyx Nəsrullah və şeyx Əhmədin fırıldaqlarına inanmayan kefli İskəndərin monoloqu və qatı Hacılardan tutmuş, avam kütləyədək bütün camaatın hərənin bir bəhanə ilə öz əzizlərini diritmək həvəsindən vaz keçib, “fikir-

ləşməyə" rüsxər istəmələri bəlkə də dolayısı ilə qiyamət gününə inamsızlığa işarədir. Həm də Hacılar, Kərbəlayılar, hətta avam camaat da cismani dirilmənin mümkünsüz və əhəmiyyətsiz olduğunu, "ölülər"in isə hətta sağ ikən ruhən axirət sakını olduqlarını dərk edirlərmiş.

Yeri gəlmışkən, Həmidə xanımın xatırladığına görə Mirzə Cəlil deyərdi ki, şeyxin ölü diriltmək əhvalatı uydurulmayıb, vaxtı ilə İrəvan qəzasında buna bənzər hadisə baş vermiş, hadisəni ona qocalar danışmışdır.

Ədib qiyamət günü məsələsinə məqalələrində də geniş yer verir. Belə ki, dəyişiləcəyi, ləğv ediləcəyi əvvəlcədən labüb olan ərəb xilafəti və əlifbası haqqında liberalların fikrinə cavab olaraq, "İki xilafət"- məqaləsində istehza ilə belə yazar: "...deyirsən ki, xilafətnən bir yerde ərəb hürufatı da gərək aradan götürülsün. Dəxi bu olmadı: sən xilafətə sataşanda, mən görürəm ki, dünya bərəbad olacaq. Amma sən ki, xilafətin üstünə ərəb hürufatını da artırırsan, elə doğrudan da nəinki Dəccal, Sahibəz-zaman özü də dörd naibi ilə birdən zühur edib, Türkiyə liberallarının baş-gözünü vurub əzəcək". Dini rəvayətə görə Isa və Məhəmməd peygəmbərlərin düşməni olan şər mələyi yalançı, ziyankar, taygöz Dəccal guya dünyanın axırında zühur (xüruc) edəcək, lakin Mehdi Sahibəz-zaman tərəfindən öldürüləcək.

Eləcə də "Mirzə Fətəli Axundov dinlər haqqında"- məqaləsində camaati təbiətin qanunlarına sitayış etməyə çağırın "bilin və agah olun ki, aləm qədimdir və zaman namütənahidir və behişt və duzəx (cəhənnəm) bir əmri-xəyalı və mövhümnidir və adamın qiyaməti onun mərgidir (ölümüdür)"- deyən, "o qədər də məşhur olmayan islam filosofu Əla Zikrihus-səlamı şiddətlə alqışlayan Mirzə Fətəliyə" böyük rəğbəti də M.Cəlilin bu məsələdə materialist mövqeyindən xəber verir. Yaxud M.Fətəlinin "Vəkta ki, tərkibicəsəd mütələsi oldu, bədən dəxi təxrib tapandan sonra balatər vətənə və nazi-necymətə (behiştə) ürus və cəhimə nürul yoxdur... Bəs, əqil gərək cəmi dünya ləzzətlərindən bəhrə aparsın, zira ki, çün torpağı getdin, geri gəlmək yoxdur"- fikrinə işarə edərək: "...Hərçənd

bunu bilirik ki, qiyamət günü Mirzə əzizimiz bizim ətəyimizdən yapışılşikayət edəcək, - necə ki, Hacı şeyx Möhsünxanın ətəyindən tutmağı əhd etmişdi, - amma dəxi qiyamət günü o, bizi haradan tapacaqdır?! Ustadımız özü bizə kitabında vəsiyyət edir:

Şəkil 5. CİNLƏR VƏ MÜSƏLMANLAR.

Şər mələyi Dəccalin hüzurunda.

M.N., 1907, № 41, s.4-5.

Baz amədənət nist, cü rəfti, rəfti! (çün torpağa getdin, dəxi qayıtmak yoxdur)" - yazmasa da yuxarıdakı fikirləri tam təsdiq edir.

MÜSƏLMANIN PAPAĞI VƏ KƏLLƏ QAPAĞI

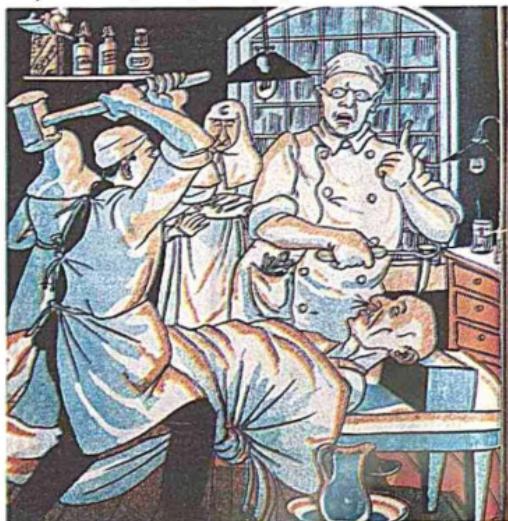
Ədibin marağına səbəb olan ixtiralardan biri də uzunmüddətli tədqiqatlardan sonra anatom Harveyin qan dövranı qanunlarını kəş etməsidir. Bu tədqiqatlar ürəyin bir kisə (4 kaimeralı nasos, motor) rolu oynadığı fikrini irəli sürdü, kiçik qan dövranının həqiqi əhəmiyyətini, arteriya və venaların vahid bir qan dövranı təşkil

elədiyini sübut etdi. Mahiyyəti tezliklə bütün dünyaya yayılan bu kəşf nəinki nəzəri, praktik təbabətdə də böyük dönüş yaratmış, fiziologiyanın bir elm kimi əsaslandırılmışına, qanköçürmə və b. üsulların tətbiqinə imkan vermişdir. "XVII əsrin ən şöhrətli təbib professoru Riolanın Qarvey kimi bir naməlum şəxsin bədəndə qanın hərəkətinin qanununu və hikmətini kəşf etmək qabiliyyətinə inana bilməməsi" də ("Zəncir"), bu kəşfin elmdəki böyük əhəmiyyətinin göstəricisi kimi qəbul edilə bilər. Məhz bunu nəzərə alan Mirzə Cəlil həmin yenilik barədə oxuculara geniş məlumat verərək Riolanın bu barədə yazısını "təmsil" adlandırır.

Mirzə Cəlil "Çanaq" felyetonunda isə anatomiya və fiziologianın vəhdəti, üzvün quruluşu ilə funksiyasının, o cümlədən başın formasının adət-ənənədən, geyim formasından, beyin fəaliyyətinin isə kəllə quruluşundan asılılığı fikrini irəli sürür. "İranlılar yay fəsl hətta gecə yatanda da papaqlarını başlarından çıxartırlar, bunun da nəticəsi odur ki, mürurla onların başlarının çanağı (kəllə) nazikləşir və kiçilir. Hükamənin də iqrarı bundadır ki, başın çanağı nazikləşib kiçildikcə beyin də zəifləyir və kiçilməyə başlayır".

*şəkil 6. M.N., 1926,
№ 25, sah. I
YENİ CƏRRAHİ
ƏMƏLİYYAT.*

*Cərrah: - Bir az
bərk vur, bəlkə başının
qapağı bir dəfəyə çıx-
sun, yazılıqdır, əziyyət
çəkməsin.*

Bələ iri, ağır papaqlar qoyulmasından məqsəd isə hələ məktəbdə molların qapazından qorunmaq, yəni kəllə travmalarının profilaktikası olduğu iddia edilir.

Müəllif "papaq və baş" barədəki fikirlərini hətta Isa peyğəmberin təvəllüdündən 450 il qabaq Misirə səyahət edən məşhur yunan tarixyazanı Herodotun arxeoloji tədqiqatlarının nəticələri ilə əsaslandırır. Guya Herodot Misir davasında qətlə yetirilən farsları meyitlərinin yoxlanması zamanı məhz başlarının çanağının nazikliyi ilə tanıyıb və bu nazikliyi də "yekə və bərk papaqların təsirindən" görüb.

Bu fikirlərlə Mirzə Cəlil hələ eramızdan əvvəl V əsrde arxeologiya, Məhkəmə Təbabətinin kriminalistika, identifikasiya tədqiqat üsullarının və elacə də təbabatın etiologiya və etiopatogenez nəzəriyyələrinin mövcudluğundan xəbər verir.

"1903-cü ildə həkim Kərim bəy Mehmandarovun meyit yarmaq üçün Ağcabədiyə getməsi" və "Şərq" qəzetinin 22-ci nömrəsində dərc olunmuş cinayətkar hadisənin istintaqi məqsədilə "iki nəfər mamaçanın bəkarətin pozulmasını müainə etməkləri" barədə məlumatlar isə XX əsrin əvvəllərində Patoloji anatomiya və məhkəmə təbabəti xidmətinin səviyyəsindən xəbər verir.

KİM NƏYİ TAPIR...

"Leylətləqlədr" - felyetonunda müəllif əcnəbi həkimlərin bir neçə mütərəqqi və çox əhəmiyyətli elmi-tibbi yeniliklərindən söhbət açır:

- Doktor Marqolius bədənin sümüyünün sınmış iki tikəsini bir-biri ilə yaxınlaşdırmağa elə yapışqan tapıbdır ki, sınmış sümüklər o yapışqanla yapışandan yarım saat sonra elə bərkiyir, safə çıxır, guya heç sınmamış idilər;

- Göz təbibi Nadsov lap dibdən tökülen bir gözün içinə elə bir məharətlə saxta göz qondarır ki, ta bundan sonra bırgözlü adamlar yer üzündə tapıla bilməyəcək;

- İnsanı bundan sonra çaxotka (vərəm) azarından təcrid etmək

üçün professor Martin təzə bir dərman tapıb.

Hələ bundan başqaları yenə bir çox şey tapınaqdadırlar və bu ixtiralar hamısı habelə rəmazan ayının qədr axtaran gecələrinə təsadüf edir.

“Axmaq əcnəbilərin tapdıqları” bu cür yeniliklər olanda, gör, bizim xoşbəxt camaatın tapdıqları nə olar? “Sonra eşitdim ki, Molla Fərəculla Molla Abdulla oğlu qədr gecəsini tapıbdır, bazar əhli onlara axışib gedirdi. Bu heyndə Hacı Rüstəm Hacı Allahverdi oğlunun damının üstündə müəzzzen başladı münacat etməyə; dedilər ki, Hacı Rüstəm əmi də qədr gecəsini tapıbdır. Xoşa onların səadətinə! Demək, onlar-onu axtarır, bunlar-bunu axtarır. Amma mən bircəsini arzu edərdim: qoy bunlar da axtarsınlar, onlar da axtarsınlar... amma biri tapdıgından o birilər feyziyab olmayıyadılar. Yəni, kaş bu müşqəddəslər Qədr gecəsini tapan kimi çaxotka və boğaz ağrısı tutub əcələ surətdə özlərini hurilərə yetirə idilər və havanı təmizləyə idilər. Və kaş o Qədr gecəsindən məhrum olan mütəxəssislər hər gündə təzə bir üsuli-müalicə ixtira edəydilər...”. Müqayisəyə baxın: müsəlman gecə-gündüz fikirləşib Qədr gecəsini tapmaqla özünə axırət dünyası, huri-qılman keyfi axtarır, əcnəbilər isə xəstənin sümüyünü bitişdirib əllillikdən qurtarmaq, sünə göz köçürməklə kosmetik qüsürü aradan qaldırmaq, vərəmli xəstələrin müalicə üsullarını icad etməklə camaata, millətə, xalqa, Vətənə xidmət etməyə, Əhmətinin bəhrəsini görüb, bu dünyada xoşbəxt olmağa və “o dünyada” da əbədiyyat qazanmağa çalışır.

Məncə, əlavə bir şərhə ehtiyac yoxdur.

II. CƏHALƏT VƏ TƏBABƏT QARŞIDURMASINA MİRZƏ CƏLİL MUNASİBƏTİİNİN BƏDİİ TƏZAHÜRÜ

“İXTİYARAT” VƏ CƏFƏNGİYYAT

Xəsrin əvvəllərində şərq aləmində hakim olan dini ideologiya həyatın bütün sahələrində tərəqqinin qarşısına keçilməz bir sədd çəkmişdi. Məhz buna görə də əsas qayəsi neqativ ünsürlərə qarşı mübarizə olan “Molla Nəsrəddin” məcmuəsi “...o vaxt birinci nömrədən başlayaraq, baltanı islam mövhumatının başından ele bərk endirdi ki, adını islam qoyan bəndə barmaqları ile qulaqlarını tutub qaçmağa üz qoydular”. C.Məmmədquluzadənin dediyi kimi, “...çünki mən bilirdim ki, islam millətləri içinde nə qədər ki, şəriətin ehkamı caridir, nə qədər ki, şəriət sahibləri məscid və minbərlərdən camaati behişt və huri vədləri ilə iğfal etməkdədirlər (aldatmaqda) və nə qədər ki, avam müsəlman ümmətləri din mövhumati içinde cürüməkdəirlər, o qədər də onların gözü açılmayacaq ki, yaxşı ilə yamanı seçə bilsinlər” (“Sovm-orucluq” məqaləsindən).

Məhz buna görə də, “...Çünki Məşədi və Kərbəlayılar dinsiz yaşaya bilməyəcəklər, çünki mikroblar həmişə kəsafət üstə yiğisirlər, çünki cəhalətlə qaralmış şərq elni indiyə kimi bir dəqiqə də molla əmisiz və huri-qılınmısız qərar tuta bilməyib....Kəsif bir bədəndən həşərat uzaq olmayan kimi, müqəddəs islam milletindən də bu zalim oğulları əl götürmürlər.

...Odur ki, “hərif” öz dininin intişar nicasını, əlbəttə; Şotlandiyada yox, Fransada yox, Amerikada yox, şimali Rusiyada yox, ancaq nadanlıq zəmanesində, avamlıq meydanında, fanatizm daxilində, dünya elm və fənnlərinən uzaq düşmüş və dini əqidələr

içində çürümüş biçarə müsəlman camaati içindən axtara bilər və axtarmaqdadır....Cəmi mikroqlar işqdan qorxurlar" ("Kəmənd").

Məhz buna görə də, Mirzə Cəlil yaradıcılığında təhsil, maarif, mədəniyyət, məişət problemləri ilə yanaşı, "təbabət və cəhalət" probleminin də geniş yer verilmişdir. Onun müxtəlif məktub, məqale, felyeton, hekayə və pyeslərində zəmanəsindəki milli elni təbabətin zəifliyi, cəhalətin, mövhumatın Səhiyyənin inkişafına tormozlayıcı təsiri, tibb işçilərinin bu mübarizədə acizliyi və hətta öz hərəkətləri ilə rəqiblərə qidalı mühit yaratdıqları da təəssüf hissi ilə qeyd edilir.

Kurafatın müsəlmanın başına açdığı oyunlar, sağlamlığına, səh-hətinə vurduğu zərər "Axundla keşisin və'zi" - felyetonunda "lağlağı" imzası ilə geniş təhlil olunur: Yol ilə gedən müəllif eşidir ki, erməni keşisi öz millətinin nümayəndələrinə "vətən", "millət", "dil" və s. mövzulardan danışlığı halda, başqa bir tərəfdə Axund Molla Qurbanqulu Molla Qurbanəliyev əlindəki kitabdan camaatımıza möizə oxuyur: "...caharşənbə, şənbə və tək günü qəbristana və hamama getmək olmaz, çünki bu günlərdə əcinnə və divlər ora cəm olub, qonaqlıq edirlər və həmin gün bunların bayramıdır. İnsanı görsələr zərər yetirərlər. Əgər bir kəsin belə bir qəza başına gəlsə, durmayıb, gəlsin mənim yanımı, vaxt ikən ona "həft həsar" duası yazım..."

Və bu sözlərdən sonra müəllif üzünü Molla Qurbanquluya tutub belə bir şe'r deyir:

*...Xab içrə gözün görməsə, eyləllə təbabət,
Bənd olma bu övzai pərişanə, utanma.*

Başqa bir, "Cəfəngiyat" felyetonunda isə müsəlmanın təbabət qanunlarını eks etdirən bir kitabın kəramətindən söz açılır: "Şuşalı Yəhya kişi rus həkiminin sözünə baxmayıb, anası üçün zəli alıb aparmayıb və anası həmin gün axşam vəfat edib. Yəhya yazır: "Mənə gülürsüz ki, rus həkiminin sözünə baxmadım. Axı, bizim bir kitabımız var... Müsəlmanın tibb kitabı hesab edilən "Ixtiyarat" kitabı. Baxdıq ki, bu kitab başdan axıra həkimlikdən danışır və heç bir dərd və azar yoxdur ki, bu kitabda olmasın. Onun da 89-cu

səhifəsində yazılıb: "Hər kəs ayın 10-da qan aldırsa, dərdi artar və zəif düşər". Mən nə çarə eləyim ki, rus həkimi bizi gələn günü cəmadiyyə ayının 10-u idi. Dəxi, mən o günü nə tövr zəli gətirə bilərdim evə. Anam da ki, vəfat elədi, əlbət ki, əcəli tamam imiş....Biz "İxtiyarat" kitabını başdan-axıradək oxuduq və gördük ki, bu kitab başdan-axıradək həkimlikdən danışır və heç bir dərd və azar yoxdur ki, bu kitabda ona bir çarə olmasın".

Bütün dəndlərdən bəhs edən bu kitabın 90-cı səhifəsində yazır ki, hər kəs ayın əvvəlinde başını qırxdırsa, ömrü azalar; ayın 2-sində qırxdırsa - istədiyi əmələ gələr; ayın 3-ündə qırxdırsa - zərər toxunar və axıradək bu cür yazılıb. Deməli, heç başını qırxdırmamaq yaxşıdır. Onda da "Dəllək" hekayəsinin qəhrəmanı Usta Hüseyn başının tükü uzanmış Sadiq kimiləri erməniyə bənzədir və oğlunun burun qanaxmasını dayandırmaqdansa, başını qırxdırmağı daha vacib hesab edir.

"Cümə günləri" - felyetonunda bu inancların siyahısı daha da artırılır: "Məşədi, seyid və Kərbəlayılar cümə günü çömbəlirlər divarın dibində və başlayacaqlar: İlkə iyirmi dörd gün nəhsdir ki, hər aya 2 gün düşür. Bu günlərdə hər kəs naxoş olsa - ölər, səfərə getsə - qayıtmaz, davaya getsə öldürülər və əgər uşaq doğulsə - yaşamaz (qalmaz)".

"...Keçək qan aldırmaga. Bu məsələ vacib məsələlərdən biridir. Hansı rus həkimi indiyədək eşidib ki, ayın 10-da naxoş qan aldırsa, dərdi artar və zəif düşər. Belə olan surətdə yəni nə lazımdır bir elə həkimin yanına getmək və belə bir həkimi naxoş üstə gətirmək, neyləyirəm elə həkimi ki, bu tövr olan işlərdən xəbəri yoxdur? Dəxi onun nə elmi var, onun elmi mənim nəyimə lazım. Dəxi nə doktor-bazlıqdır...?...Amma bunu da heç kəs yadından çıxarmasın ki, təbib nə qədər həziq (mahir) olur olsun, istər ki, ömrünün əvvəlindən axırinadək Avropa darülfünunlarında elm oxumuş olsun, amma bir surətdə onun "İxtiyarat" kitabından xəbəri yoxdur - mən ona nə həkim deyərəm, nə naxoşumun üstünə gətirərəm" ("Cəfəngiyyat").

Ozümüzün kitabları belə cəfəngiyyat, həkimləri belə yarımcıq

ola-ola, başqalarının davasını da bəyənməyib, murdar hesab edirik.

Bu baxımdan səciyyəvi olan "Zina" felyetonunda alman həkimi Erlixin 606-cı davasına soyuq münasibətin acınacaqlı nəticəsindən söhbət açılır: "Çox əcəb, elmimiz artı, bizim təbiblər də başladılar Allahın bələsına gəlmış Erlix həkimin... donquz yağından, nə bilim bəlkə it yağından qayrılmış və çaxır ilə qarışmış davasını müsəlmanların pak və müsəlman bədənlərinə töküb, naxoşları kif (siflis) azarından xilas eləsinlər ki, guya nəuzibillah, nə allah var, nə onun bəndələrindən xəbəri var, guya ki, Məhəmmədəli şah göyə qalxıb allahlıq iddiası eləyir və biçarə Allahın başını elə qatıb ki, yazığın yadından bəndələr də çıxıb, onların naxoşluqları da. Guya, xudanakərdə, kif azarlılarının ölməyi, dirilməyi napak Erlixinlərin əlindədir".

"Qəbrdən məktub" felyetonunda isə Ivanov həkimin şəfali davalarına qarşı laqeydliyin faciəli nəticəsindən söhbət açılır: "Yatyata şəhərinin valisi Axund Hacı molla Cəmil ağa o dünyadan öz ruhani yoldaşlarına bu mezmunda bir məktub göndərib, yazıր ki, naxoşlaşdırığım üçün Ivanov həkimin aptekdən alınan davalarından içib şəfa tapırdım"... Sən həmin davanın şüşəsini stolun üstündən götürüb, tıxacını çıxartdın, burnuna tutub üzünü elə turşutdun ki, qoca meymuna oxşadın, sonra yenə qoxulayıb, tüpürdün şüşənin üstünə.... Bir qədər də üzünü turşudub, qudurmuş kimi... çıxdın dalana və elə bir hırsı şüşəni vurdun kərpiclərin üstünə ki, mən qorxudan yorğanı çəkib başıma, başladım həmzad duası oxumağa və sonra mənə dedin: "Ay Hacı, sən olasan o yeri, göyü yox yerdən xəlq edən allah, içmə bu kafirlərin dərmanını... Pənah xudaya gətir". Sən cibindən 4 həb çıxarıb dedin: -Bunlar həbbi salatındır... Ey müqəddəs yoldaşım! Sənin həbbi-səlatının başına dəysin! Sən özün çox əcəb bilirsən ki, sənin mənə verdiklərin həbbi-şeyatin imişlər. Həmin həbləri mən yeyən gecə vəfat etdim. Amma həkimin yanında çox xəcalət çəkdir...."

Yaxud "Sürmə" felyetonundan bir məsləhətlə tanış olaq: "Hülyətül-müttəqin kitabının 16-cı səhifəsində imam buyurub ki, hər bir müsəlmanın gözləri zəif düşsə, gərək yatan vaxt 4 mil sürmə sağ

gözünə çəkə və 3 mil sol gözünə..." Burada, müəllifin öz deməsinə görə, tərcümə əlməyə utandığı bir fars cümləsi verilir ki, təxmini mənası belədir: "rəvayətə görə sürmə çəkmək cinsi meyli gücləndirir"... Göz hara, cima hara?! "Yoxsa, Əhməd bəy deyən kimi, bir yandan deyirik ki, imam belə buyurub, bir yandan da gözümüz zəifləyəndə qaçıraq rus həkiminin yanına" ("Cəfəngiyat").

DƏLLƏK, QƏSSAB, BOYAQÇI...

Məhz elə elmi-təbabət kitablarımızın, "müqəddəs" tibb mənbələrimizin kəramətindən, həkimlərimizin "fealiyyəti"ndəndir ki, ələcsiz xəstələrimiz müxtalif ara həkimlərinə - çöpçüyə, falçıya, dəlləyə, qəssaba, siniqçıya, hamamçıya və s. finldaqqılara müraciət etməli olur, bələlardan xilas olmaq üçün müsəlləyə çıxır, qurban kəsir, nezir deyir, baş yarır, oruc tutur və s. dini ayinləri icra etməli olurlar.

"...Səbəbi odur ki, əcnəbilər naxoş olanda, onlar mərizxanaya və təbibə möhtac olurlar, amma müsəlmanlar naxoş olanda, çağırırlar cindar Seyid Bağırı, o da naxoşun qabağında bir tas qurur, içində su tökür və bir yazılı kağız salır və üfürə-üfürə başlayır oxumağa: "Bağladım, bağladım, çıxın cılınlar, şeyatinlər". Bu cindar işini tamamlayır və pulunu alıb, gedəndən sonra cənab filosof Baxış daxil olur və əlini cibinə uzadıb, dərmanlarını çıxarıır və bir-bir naxoşun qabağına açıb, başlayır tərifləməyə: "Bad zəncburya, quş üzümü, toxmi-xərdəl, ingbül-əqəlb, çövzi-hindi, qaqleyi-kübar, qaqleyi-sügar və dörd dirhəm mülki ərzət. Bunları qarışdırıb naxoşa verəndən sonra nə dərdi olsa, haman saat keçəcək.... Budur mərizxana, budur müalicə, budur təbib" ("Şeyxülislam").

Yaxud, "Zəlzələ" hekayəsində "...daşların altından çıxarılmış Pəri arvadin xinc-xinc olmuş qılçasını qəsəbənin yerli həkimi - dəllək Əbdürəhimin, arvadlarının əli ilə nə tövr bacarırdı bağlaması" barədə yazılır.

"Atalar sözü" - məqaləsində müəllifin yiğcam şəkildə söhbət açdığı "Dəllək" hekayəsinin qəhrəmanı Sadiq kişisinin on yaşında Məhəmmədvəli adlı oğlu tikanlı otu burnuna soxur və bununla bur-

nunu qanadır ki, gözlerinin ağrısı şəfa tapsın. Qan uşağın burnundan elə bərk axır ki, uşaqın anası ehtiyat edir və Sadıq kişini göndərir ki, getsin dəllək Usta Hüseyni gətirsün". Çünkü arvadın rəyincə Usta Hüseynin həkimlikdə böyük səriştəsi var. Sadıq kişi Usta Hüseynin yanına yetişəndə usta bir kişinin başını qırkırdı... Maraqlı orasıdır ki, hekayə bu yerde "Mabədi var" sözləri ilə bitir...

Və nəhayət, aydın olur ki, Usta Hüseyn Sadıq kişisinin xahişinə məhəl qoymadan onun papağını başından götürüb, ona verir ki, "Ax, vay! Yaziğim gəlir gününə!... Ay kişi, ya adını erməni qoy, xalq bilsin ki, sən müsəlman deyilsən, yoxsa... bu müsəlmanlıq deyil ki, sən eləyirsən. Kişi, utanmışsan başının tükünü bu qədər uzadıb, qıxdırmırsan? Hələ xəcalət çəkənəyib, deyirsən ki, Məmmədvəlinin burnunun qanı kəsilmir? O allahın qəzəbidir ki, səni tutub. Yoxsa harda görsənən şeydir ki, burunun qanı kəsilməsin... Mən nəyə deyirsən and içim ki, oğlunun qanının kəsilməməyi məhz, tənbehdir ki, xudavəndi-aləm bu günahların qabağında sənə göndərib.

səkil 7. DƏLLƏK.

M.N., 1906, № 6, s.5.

Məndən sənə vəsiyyət: "Bir də belə qələtləri eləmə, yoxsa bir özgə bədbəxtlik üz verər". Bu söhbətləri edə-edə dəllək Sadiq kişinin başını qırkıb, haqqını alır və Sadiq kişi evlərinə qayıdanandan sonra görür ki, oğlunun qanı çoxdan kəsilib. Əlbəttə ki, dəlləyin ülgücünün kəramətindən!?

Eləcə də "Minciq"- felyetonunun qəhrəmanları: "Yazılıq övrətlər... uşaqları azarlayanda aparsınlar Zöhrə xalanın yanına və Zöhrə xala uşağa baxıb, desin: - Uşağın burnunda çöp qalıb və uşağı alsın qucağına, burunların nüfəsin, cəviz yekəlikdə noxud, ya lobya, qarğız toxumu uşağın burnundan düşsün. Və anası uşaqların boğazından kəsib min əziyyətlə cəm elədiyi pulu versin Zöhrə xalaya".

"Güp"- felyetonunun qəhrəmanı isə belə xatırlayır: "Biz şitəncəlik elədiyimizə görə Molla Pəricahan xala anama məsləhət gördü ki, - Sabah şənbə günüdür, saat xoşdur. Gün batan zaman göndər boyaqçı bunları bir yaxşıca bassın küpə, o saat sakit olsunlar. Mən dünən kitaba baxmışam, küpdən savayı nadinc uşağın özgə çarəsi yoxdur, elə o saat sakit olarlar...".

Şəkil 8. Çöpçü. Yazılıq uşağın burnunda çöp qalıb, özgə bir azarı yoxdur, indi bu saat hüflərəm çıxar. M.N., 1907, № 8, səh.4.

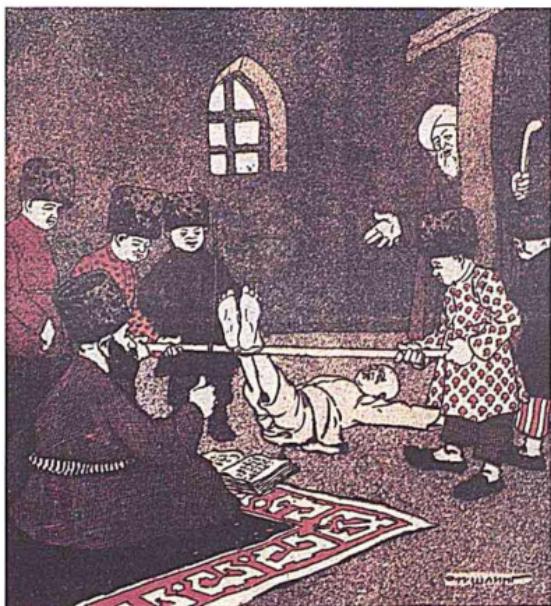

şəkil 9. BOYAQÇI: Hansı uşağın boğazına bir az göy sürtsem, həmin saat öskürməyi rəf olar.

Yaxud, Gəncə şəhərində “psixoterapiya” ilə məşğul olan “...bir qırmızısaqqal boyaqçı qollarını çırmayıb, uşaqları bir-bir küpə soxub, qara rəngə boyayır, sonra analarına deyir: -gedin, dəxi qorxmazlar”; “cərtahlıq” edən qırmızısaqqal əttar dükan qabağında müstərilərə belə deyir: “dünən Xoydan mənə 60 pud it qarısı göndəriblər, hər kəs bir xörek qaşığına çalıb içsə, hər dərdi - bəladan qurtarar və bundan başqa 770 pişik pətənəsi bu günlərdə gələcək - yanığı, çibani, qarayaranı, şirin yarani o saat qaytarır” (“Məzhəb azadlığı”).

Yainki, “...bu günlərdə Bakıda peyda olan bir həkim: naxoşları isti təndirə soxub sağaldır. Bir naxoş övrəti həmin həkim soxmuşdu təndirə, amma övrəti buxar vurur, yixir odun üstünə. övrət az qalmışdı ki, kabab olsun, qonşular gəlib həkimin müalicəsini yarımcıq qoyub. Bu da sənə həkim. Daha çox da özündən demə” (“Nə vaxt?”)

"Niyə mən dərsdən qaçdım" - felyetonunda fala baxıb, istixarə edərək, "qorxu duası" ilə "çiçək" çıxaran uşağı müalicə edən Hacı Kərim həkimin əllaməliyindən danışılır: "Qamusdan at qayırıb, minib, küçələri o yan bu yana qovan sağ və salamat uşağın dərsə gedən kimi Şəki almاسına bənzər qırmızı yanaqları başlayır solmağa. Atası Hacı Kərim həkimə əhvalatı deyir və həkim uşağın üzünə baxan kimi ona bir dua yazar və atasına deyir ki, "oğlunun bir özgə naxoşluğu yoxdur, məhz falaqqadan qorxub. Uşaq bunu eşitcək dərs-dən qaçır. Amma sonra həmən uşaq çiçək çıxardır. Dəxi bilmək olmur ki, bu nə sırrdır?!".

FALQADIL TERBIYE
M.N., 1907, № 8, sah. I.

Eto həmin felyetindənəcə uşağın dərsə getməyini istixarə edən imolla İsmayılin bəxtəbəxt açdığı kitabdan oxuduğu şərədə bu misralar

da var idi: Gər dəysə soyuq, sancılanıb olsa da bimar,
Hökm et, gələ cindar.
Göstərmə təbibə o cigərguşəni zinhar,
Qoyma ola murdar.
Ağlarsa uşaq, dərdinin axtarma davasın,
Ancaq söy anasın.
...Rəngi saralıb, qalmayıb əsla yarı canı,
Bir gülməz oğul vay!
...Bəsdir oxudun, az qala canın tələf oldu,
Bu kardan əl çək. və s. və ilaxır.

Falçıya, cindara bel bağlayıb, məktəbə, təhsilə kinaya ilə yanaşan cəhalət nümayəndələrinin əqidəsi "Eydi-Rəməzən"-məqaləsində belə açıqlanır: "...Cümlesi şərq qadını adı ilə başlayıblar ki, guya, nə bilim, bu nədir - məktəb, bu nədir - klub..., bu nədir - mamalıq dərsini təhsil etmək. Və halonku mamalıq üçün bir təhsil lazımlı deyil. Çox da dərin oxusalar, axırda qorxuram uşağın anadan olan günü və bir həftə ondan sonra haiman otığa daxil olan adamın başının üstünə Quran tutmağı bilmərətə nəzərdən salalar və beləliklə, pak islam ümmətinin balalarını qırğına verələr".

Səhiyyə təşkilindəki müxtəlif qüsurlar, kadr çatmazlığı, savad-sızlıq, peşəyə laqeyd münasibət "Kəndlilərə yaviq" - felyetonunda geniş təhlil edilərək, təbabətdəki bütün neqativ halların səbəbi kimi qiymətləndirilir və "Molla Nəsrəddin" dili ilə belə təsvir edilir: "Amma bunun nəticəsi o qədər də pis olmadı, ondan ötrü ki, kənd camaati o vaxt ki, gördü bir yanda bir həkim və dərman yoxdur, labüb qalıb öz başının çarəsini qıldı. Məsələn, birisi ki, azarladı, çarəsiz qalıb, dərdini qonşusu İmaməliyə dedi, o da atasından və babasından eşitdiyi müalicə yolunu göstərdi; Dəllək usta Cəfər xəstənin başının üstünü kəsib, qan aldı. Güsüm xala da güvəran (göyərti) bişirib, gətirdi, Dostu nənə göbəyini saldı və beləliklə, ecalı yetməyən şəfa tapdı, ecalı yetən də bu namərd dünyani tulayış, çıxdı getdi həmişəlik axırət evinə. Amma mənə qalsa idi, söylədiyim dava-dərmandan əfzəl (daha faydalı) Axund Molla

Məhəmmədin və Fazıl şeyx Cəfərin bir nüsxə dualarıdır ki, salasan suya, verəsən naxoş içsin...darülfünun təbibləri kəndə getsə də, getməsə də, kəndlilər duanın bərəkətindən daha dərmansız qalmaz, dünya belə gəlib, belə də gedəcəkdir".

Psixi vəziyyətlərdə dua yazılmamasına, lakin onun da ehəmiyyətsizliyinə dair məlumatlara "Dəli yığıncağı"nda da təsadüf edilir. Məsələn, psixi xəstələrin qardaşları öz qardaşları haqqında bu sözləri bir-bir təkrarlayırlar: "...Cənab həkim...mənim bu bədbəxt ata bir, ana bir qardaşım Həmzad Qurban bir neçə müddətdi ki, dəli-divanə olub, çöllərə düşübdü... Dua qalmayıb ki, yazdırılmamış olaq; dava-derman qalmayıb ki, yedirtməmiş olaq..."

*Şəkil 11. Qadının göbəyinə dua yanan molla: - Bir saatdan sonra
ağrı keçəcək, mən Sizi əmin edirəm.*

M.N., 1911, № 16, səh. I

Hətta Fərraş Şimrəli diksinmiş psixiatrin özünə də dua yazdırmağı məsləhət görür: Həkim Molla Abbasın üz-gözünə baxarkən,

Molla Abbas (xəstə) "piqq" eləyib, göye tullanır, həkim elə qorxur ki, az qalır yixila. Bunu görən Fərraş Şimrəli: "Vallah, həkim, sən ki, dəlidən belə qorxursan, gərək bir dua yazdırıb, yanında saxlayasan" - deyir.

Mirzə Cəlilin zarafatla Həmidə xanımı deməsinə görə, hətta bir dəfə ondan da müalicə duası yazmağı xahiş etmişlər: "Bu gün ağsaqqal bir kurd mənim yanımı gəlib, ürəkkeçmə azarına tutulmuş qızı üçün dua yazmağı xahiş etdi. Əlbəttə, mən onun xahişini rədd etdim. Bu zaman o, elə güman elədi ki, mən duanı müftə yazmaq istəmirəm. Kürd dedi: duanı yaz, əvəzində sənə iki cüt güllü corab gətirərəm".

Göründüyü kimi, C.Məmmədquluzadəni daim düşündürən mövzulardan biri də əhalinin zəhmətkeş təbəqəsinin sağlamlıq vəziyyəti, islam cəmiyyətindəki cəhalət və təbabət qarşısundurması, bu qeyri-bərabər mübarizədə xurafat və mövhumat qüvvələrinin hədsiz təcavüzkarlığına qarşı elmi təbabətin acizliyinin etirafı məcburiyyətidir.

DİNİ AYINLƏR VƏ SAĞLAMLIQ

Müxtəlif dini ayinlər, əlamət, inanc, deyim və s.-nin yüzilliliklərin sinağından, materialist-idealistic münaqişəsindən sağ-salamat çıxaraq, bu günümüze qədər gəlib çıxmışı onların heç də "puç və əfsanə" olmadığını əsas dəlildir. Həm gündəlik həyat təcrübəsi və həm də məntiqi mühakimə göstərir ki, müsəlman üçün icrası zəruri hesab olunan bu ayinlər heç də sadəcə mürtəce dini məqsəd güdmür, əksinə, vacib elmi, tibbi, psixoloji, profilaktik və müalicəvi əhəmiyyət kəsb edirlər.

Eyni zamanda həmin dövrədə savadsız, "avam" camaata bu cür dərk edilməsi vacib, lakin olduqca çətin elmi-tibbi fikirlərin məhz cəhənnəm qorxusu, cənnət, əbədi axırət həyati həvəsi ilə aşılanması cəhdə olduqca dahyanə ideya hesab edilməlidir.

NAMAZ VƏ ORUCLUQ

Islam hümməti üçün vacib sayılan dini ayinlerdən biri namazdır. Həqiqi mənada namaz Xalıqlə xilqət arasında ruhi bağlılıq anı, mənəvi saflaşma məqsədilə Yaradan qarşısında səcdə, mənəvi rahathlığa, hər iki dünya həyatına inam cəhdinin olmaqla bərabər, insanın gündəlik fəaliyyətinin müəyyən bir ritmlə, rejimlə qurulmasına və çoxşaxəli müalicə-profilaktik tədbirlərin yerinə yetirilməsinə zəmin yaradır. Belə ki, gün ərzində bir neçə dəfə dəstəməz alma zamanı bədənin bütün büküşlərinin, sinir və damarlarla zəngin işlek nahiyyələrin sərin su ilə yuyulması, əllə sürtülməsi həm gigiyenik, həm də fiziki və mexaniki massajla orqanizmin tonuslanmasına səbəb olur. Eyni zamanda yerinə yetirilən müxtəlif hərəkətlər - rüku və səcdələr bədənin bütün oynaq və əzələlərini hərəkət etdirirək, müalicə bədən tərbiyəsi, idman gimnastikası rolunu oynayır. Bu isə artroz, osteokondroz, duzlaşma, damarlarda qan və limfa durğuluğu, miozit (qulunc), piylənmə və s. patologiyaların profilaktikası deməkdir.

Bu qədər müsbət cəhətlərlə yanaşı, bütün ayinlər kimi namaz qılınmışında da insanların yaş, sağlamlıq vəziyyəti, şərait, imkan və s. müxtəlif şərtlərdən asılı olaraq müəyyən güzəştlər nəzərdə tutulur. Bu güzəştlərə baxmayaraq, Mirzə Cəlilin "Şadlıq namazı" adlı xatirələrindən narazılıq doğuran belə bir nəticə hasıl olur ki, müsəlman hümməti ayağı yer tutandan ta qəbir evinə kimi heç nəyə baxmadan, hətta xəstə və ya ölüm ayağında olduqda da, bütün həyatını namaza sərf etməlidir: "...Onunçun də hər növ ilə olmuş olsayıdı, mənim hərman vətəndaşlarım labüb gərək namazlarını əda eləsinlər. Əgər səhhət halında idilər - ayaq üstdə, əgər bimar idilər gərək oturduqları yerdə namaz qıla idilər". O, dayısının ömrünün son anlarında namaza görə necə əzab çəkdiyini belə xatırlayır: "...Rəhmətlik dayım bir gün elə naxos oldu ki, uzandığı yerdən istədi durub otura və zöhr namazını əda edə, durub otura bilmədi və oğlunu göndərdi Axund Molla Tağıdan məsələ eləsin ki, aya onun təklifi nədir ki, otura da bilmir namazını qılsın". Axunddan belə bir müxtəsər cavab gəldi ki, "Bir surətdə otura da bilmir, caizdir ki, uzandığı yerdə namazını qılsın". Dayım nə qədər cəhd etdisə də,

uzandığı yerde namaz əda edə bilmədi. Və oğlunu yenidən Axundun yanına göndərdi ki, məsləhət alsın. Oğlan qayıdır belə xəbər getirdi: "Ata, Hacı Molla Tağı mənim yanımda Seyid Məmmədbağır Rəşti müctəhidin "Sual və cavab" kitabını açdı, oxudu və hətta bir özgə müctəhidin də risaləsini açdı, baxdı və mənə belə bəyan elədi ki, hər bir məriz, bir surətdə ki, yatdığı yerde də namaz eləməyə taqəti olmazsa, labüddür ki, başı ilə işarə eləyə-eləyə namazını qıl-sın, əger buna da aciz olsa, o vaxt gözləri ilə işarə eləyə-eləyə qıl-sın....Bu da mümkün olmasa, o vaxt namazın ibarələrini kifayətdir ki, xatirinə getirə ve beləliklə öz könlündə gərək qila".

Dini ayinlərin icrası yerli-yersiz o qədər vacib sayılırdı ki, hətta bütün zifaf (toy) gecəsi də namaz və dua ilə keçməli idi: "...Zifaf gecəsi 2 rükət namaz və 2 hərndullah əda edəndən sonra...dayım Hacı Molla Vəlini çağırıb mərsiyə oxutdurdu. Və elə ki, gəlin geldi, camaat dağıldı, dayım evlənən oğlunu çağırırdı, ona haman zifaf namazını təlim və məşq elətdirdi və s.və i.a. Nəhayət, evlənən dayım oğlu dəstəməz aldı, müvafiq qaidə haman namazı qıldı, duanı oxudu və təsbeh çevirə-çevirə, ağızında dua və sənanı vird edə-edə getdi təzə ərusinin (gəlinin) yanına". Bütün bunlardan sonra yazıq biboğlu elə ümid edir ki, dayoğlusunun ailəsinə ülfət gələcək və övladları salamat və saleh olacaq və bu nigah hər babətdə dayısının nəslinə xoş iqbal bəxş edəcək". Amma bu qədər dua, namaz və ibadətin müqabilində "...2 ay bundan sonra biçarə dayım oğlu ruh azarına kiriftar oldu və səbəbsiz yerə başladı təzə arvadını döyməyə. Az keçmədi ki, dəliliyi şiddət elədi və axırda öldü getdi".

Müəllif bu "Xatiratlar"da canverən dayısının acınacaqlı vəziyyətini və "dayoğlu"nun faciəli taleyini təsvir etməklə "bütün ibadət və ayinlərin icrasında da müəyyən həddin, ölçünün gözlənməsinin zəruriliyini, hər bir hərakətdə kor-koranə ifrata varmağın zərərliliyini" məzəlum millətin nümayəndələrinə xatırlatmaq istəyir.

Mənca, heç bir elmi və dini ideologiya xəstəyə, vəhalon ki bu dünyası ilə vidalaşma vəziyyətində olan adama bu dərəcədə zülm verməyi rəva bilməz ki, Seyid Məmmədbağır Rəşti, Axund Molla Tağı, yaxud imam Məhəmməd Bağır məsləhət görür.

"Dəli yiğincığı"ndakı Molla Abbas isə dəlilərə oxuduğu möüzədə namaz və duanın kəramətini kinaya ilə belə açıqlayır: "...Ağayı Fazıl Məclisi öz "İxtiyarat" - kitabında belə rəvayət edir ki, əz həzrət imam Məhəmməd Bağır mənqul əst ki, hər kəs rəcəb ayının birinci günü iki min rükət namaz qila və qabaqkı rükətdə iki min dəfə tövhid zikr edə və üç min dəfə "inna ənzəlinə" oxuya və oxuyub qurtarana kimi üzü qibləyə dura, haman şəxs ayın axırına kimi qarın ağrısı görməz; vallahi görmez, billahi görmez".

Məhz dini ehkamlara kor-koranə əməl, aludəçilik, hətta imkanlış şəraitdə də namazın zəruriliyinə inam və bunun xəstənin səhhətinə mənfi təsiri "Qısa xəbərlər"- felyetonunda da geniş təsvir edilir: "Yatmaq dedim, - bu günlərdə Bakıda bir türk qadınının Göz xəstəxanasında yatmayı yadına düşdü. Məlumdur ki, şəri-şerifin ehkamı mövcübincə her bir müsəlman bəndə hər necə bərk azarlı halda olsada, gərək namazı keçirməsin. Bu xəstə qadın fazili-bakuyi Axund şeyx Qəni həzrəti-alilərinin əqrəbasına mənsub olduğundan, xəstəxanaya getməmiş, fazili-müşarileyhə məsələ edir ki, aya, gözleri ağrıya-ağrıya, xəstəxanada yatdığı yerdə o, necə dəstəməz alsın ki, dinsiz və imansız xəstəxana müdirləri, xadim və xadimələri oraya lüləyin gətirib su tökməyə mane ola bilərlər. Xülaceyi-kəlam, axund həzrətləri qadına "təyəmmüm" məsələsini, - necə ki, lazımdır, - təlim edir. Onunçun də qadın bir dəstəmal dolusu pak torpaq (!?) yanılıca xəstəxanaya aparır və professor Varşavski xəstənin gözüne dava tökəndən sonra, bədbəxt arvad da namaz vaxtı gələndə beş barmağını "mübarek" torpağa basır və sürtür üzünə; belə ki, o pak olan torpaq dolur arvadın ağrıyan gözlərinə. Bütün xəstəxana qulluqçuları işdən hali olanda, qabaqcə elə güman edirlər ki, xəstə qadın dəlidir; ancaq axırda məlum olur ki, xeyr dəli deyil, ceyx Qəni ağanın ümmətidir, mütəlliməsidir, və hətta əqrəbasıdır".

Belə yerdə Mirzə Cəlil "dəli" kəlməsini işlətməsin, neyləsin! Axi, hansı ağılli bu hərəkəti edər? Bu hərəkətdən nə qədər cavabsız suallar doğur: Həmin o müqəddəs, pak torpaq, küçələrimiz pişik, siçan ölüsüylə dolu olduğu halda, haradan tapılıb? Göz xəstəsi hara - namaz hara? Xəstə göz hara - torpaq hara?! və s. və ilaxır.

Hələ bu tərefdən də "Həzrət Rəsuldan rəvayətdir ki, binamaza salam verməyin, onun salamını almayıñ, naxoş olanda onun ibadətinə (baş çəkməye) getməyin, öləndə ona namaz qılmayıñ və müsəlman qəbristanlığında dəfn etməyiniz ("Binamazlar").

Bu fikirlərdə Mirzə Cəlili narahat edən odur ki, bir tərefdən deyirik "salam, allah salamıdır,...onu vermək və almaq lazımdır". Şeyxin, Hacının öz xəstəsinin üstüne rus həkimini gətirməsi, naməlum tərkibli dərmanları qəbul etməsi günah sayılmadığı halda, öz qohum-əqrəbasının binamazın xəstə vaxtı əhvali ilə maraqlanması günahmı sayılmalı?

Elecə də oruc tutmaq insan iradəsi və nəfsi üçün çətin bir imtahan, dözüm sınağı, imkansıza qarşı rəhmdillik, əliaçıqlıq, insan-pərvərlik, bəlkə də nə vaxtsa vacib bir iqtisadi tədbir kimi həyatə keçirilsə də, mahiyyətə bir çox tibbi məqsədlər daşıyır. Belə ki, uzun müddət pəhriz - bütün qidalar və sudan imtina etmək həzm və ifrazat sistemi üzvləri üçün, papirostan imtina - tənəffüs yolları, sinir sistemini, qan damarları və s. üçün fiziki və psixi sakitlik, bədənin bütün çöküntü (qalıq) maddələrdən təmizlənməsi, yüngül-ləşməsi effektini yaradır. Bu da mədəaltı vəz və öd yolları xəstəlikləri müalicəsinin əsas elementlərdən biri; piylənmə, duzlaşma, hipertoniya, ateroskleroz və s. xəstəliklərin və bunlardan törənən bir çox patoloji halların profilaktika tədbirləridir.

Lakin bu ayının yerinə yetirilməsində də tesadüf edilən zorakılıq, fanatiklik, quru tələbkarlıq, heç bir əks göstəriş və başqa şərtlərin nəzərə alınmamasından doğan arzuolunmaz hallar Mirzə Cəlili narahat etməyə bilmir. Odur ki, ədib müqəddəs ramazan ayının müsbət cəhətlərini nəzərdən qaçırmadan, orucluğun icrasında rast gəldiyi bəzi qəribəliklərə - insanların öz cansaqlığına, həyat rejiminə, ictimai fəaliyyətinə, başqalarının əsəblərinə, rahatlığına, yuxusuna, səhhətinə mənfi təsir göstərən hərəkətlərə qarşı narahızlığını bildirir. Xüsusilə, orucluq dövründə bütün müsəlman aləminin iş vaxtını - gündüzünü evde bekar, yuxuda keçirib, iftardan sonra bütün gecəni küçələrə düşüb, toy-bayram əlməklərini böyük

günah sayır: "...orada iştibah edib, dolurlar küçələrə, axşamdan səhərə kimi, dəli-divanə kimi zurna-qaval çalırlar" ("Təbiət"). Eyni zamanda, M.Cəlil örtülü də olsa, oxucuya çatdırır ki, ziyalılar, vəzifə adamları və s. mütərəqqi insanlar müxtəlif yollarla oruc tutmaq-dan imtina edir; ancaq avam, cahil məcsid əhli oruc tutmalı olur.

"Oruc tutanlar və oruc tutmayanların hesabatı" - felyetonunda guya Amerikalı mütxəssislərin Bakıda apardığı tədqiqatın nəticəsi təhlil edilir və aydın olur ki, bütün ziyalılar, vəzifəlilər avam camaati aldadarəq, "oruclarını xəlvət və bəzən aşkar yeyirmişlər". Məsələn: "Türk komsomol cələsində (iclas) 181 komsomolun tek üç nəfəri oruc imiş, dərya kənarında olan doktorlar klubunda "çaxotkanın mikrobları ilə mübarizə" barəsində professor Qazalin cənablarının leksiyasında iştirak edən on yeddi türk doktorunun cümləsi oruclarını yeyirmişlər, "Stalin" klubundakı yığıncaqda olanların heç biri oru-cağıza axşamlamırı, müəllimlər məclisindəki 136 nəfərin cəmi bir nəfəri oruc imiş və bir neçə firqəvi iclasında da cəmi birçə nəfer məsul yoldaşı orucağız görüb'lər. Bakıda olan müsəlman alim-lərindən, mühəndis və professorlardan və təhsil tapmış türk qadın-larından oruc tutan tapa bilməyiblər. Bunların müqabilində isə məsciddəki savadsız, fəhlə və hammalların, məşədi və kərbəlayıların, 32 nəfər tiryəkçi və qumarbazların, məscid dolusu savadsız, çarşablı müsəlman qadınların hamısı oruc imişlər".

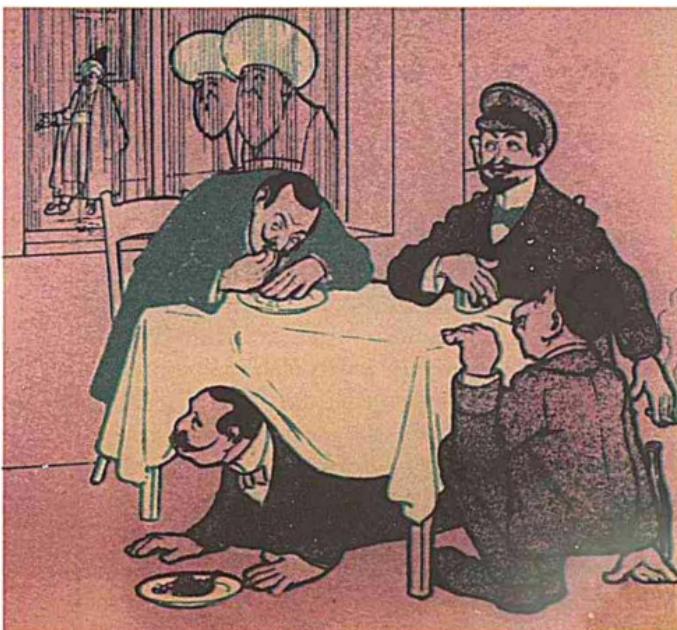
"Məscidlərimiz" - felyetonunda da bu fikir təsdiq edilir: "Peterburqdə on min müsəlman var, bunların içində neçə-neçə mütəşəxxis sahibmənsəbləri, generallar, polkovniklər, obrazovon-nılar, təbiblər... var. Amma Peterburqun tek bir məscidinə yiğilan ancaq kasib tatarlardır ki, peşələri... çirkli dava şüşələri alıb sat-maqdır".

Müsəlmanlar arasında oruc tutmağa münasibətin müxtəlifliyi "Gizlədənlər" - felyetonunda təsvir edilir. Qonaqlara çay təklif ediləndə bildirirlər: "ürək döyünməsi səbəbindən həkimlər çay içməyi,...hətta papiroş çəkməyi də onlara qadağan ediblər". Sonradan aydın olur ki, bu adamlar bəziləri oruc tutmağını, bəziləri isə orucunu

yeməyini gizlətmək üçün belə tibbi bəhanələr uydurmuşlar.

“Oruc yeyənlər” - felyetonunda bu məsələ geniş təhlil olunur: “...Mənim yazığım gəlir...oruçlarını yeyənlərə. Vallah, o cür ki, mən görmüşəm, orucu yeməkdənsə, tutmaq min qat əsandır. Zəhrimar olsun bir tikə çörək ki, insan onu qorxa-qorxa, oğurluğunca yeyəcək; az qalır ki, adamın burnunun dəliyindən qayıdır gəlsin. Mən çox adam görmüşəm ki, orucunu yeyən vaxt uzaqdan bir mömün müsəlman görən kimi, çörək qalıb boğazında, az qalıb boğulsun. Bir neçə il bundan əvvəl mənim tanışlarımından biri orucluqda papiroş çəkən vaxt görüb ki, əmisi gəlir; biçarə qorxudan özünü itirib, papiroş odlu-odlu basıb ağzına. Binəvanın ağızı yanıb, yara oldu və iki ay həkim yanına gedib müalicə etdirdi.

...Bir qisim oruc yeyənlərin çoxusu özlərini naxoşluğa vurub, yorğan-döşəyə düşürlər. Adam göndərirlər urus həkimi gəlir və naxoşdan soruşur ki, nəyin ağrıyır? Naxoş cavab verir ki, ürəyim ağrıyır.

Şəhər 12. ORUÇ YEVƏNLƏR
M.N., 1906, № 29, s. 1.

Həkim deyir ki, gərək filan davarı gündə 3 dəfə yeyəsən. Naxoş yalandan cavab verir ki, yeyə bilmənəm, orucam. Həkim: "çto, çto?" - deyib başını bulayır və deyir ki, davarı yeməsən - ölərsən. Naxoşun anası düşür təşvişə və axırda aş pişirib, öz əlilə yedirdir oğluna. Naxoşluq harda, zad harda, tamam biclikdi".

AĞKÖYNƏKLƏR

Müsəlman aləmində icra edənin, öz bədəninə cismanı xəsarət yetirərək, səhhətinə pozmasına səbəb olan dini ayinlərdən ən geniş yayılmış Məhərrəmlik ayının Aşura mərasimlərində icra edilən zəncir vurmaq və baş yarmaq adətləridir.

Yeri gəlmışkən, hipertonik kriz, soyuqdəymə, inaq, baş ağrısı, psixi sarsıntılar, ekstaz hallarında venadan qan almaq, həmçinin xalq təbabətində işlədildiyi kimi burnu qanatmaq, baş və kürəyi çərtmək, zəli qoymaq və s. yollarla bədəndən müəyyən miqdardan qan buraxılmışından istifadə edilir.

Odur ki, "ağköynək" adlandırılan "Allahın günahkar bəndələrinin" aşura günlərində zorla əsəblərini coşduraraq, özlərini ekstaz halına gətirdikdən sonra başlarını müxtəlisif alətlərlə yarmaqla qanburaxmaq cəhdlərini bu baxımdan anlamaq mümkündür. Lakin, bu ağır tibbi əməliyyatın toz-torpağın içərisində, təmizlənməmiş alətlərlə - tam antiseptik şəraitdə, həm də özləri tərəfindən aparılması, çoxlu qanitirmə, kəllə sümüyünün zədələnməsi, infeksiya və s. daha ağır fəsadlar ehtimalının nəzərə alınmaması Mirzə Cəlili sakit buraxmir. Məhz buna görə də yazıçı bir sıra felyetonlarında bu problemə aid materiallara geniş yer verir. Məsələn: "Təbrizli rəvayət edir ki, bu il məhərrəmlik təziyəsində imam yolunda 23 adam aşura günü ağköynək olub, elə şiddətlə başlarını yardılar ki, oradaca onları qan apardı və ölüb şəhid oldular" ("İngilis mədəniyyəti").

Yainki, "Ay Dəmdəməki, mən yaza bilməm ki, səfər ayının iyirmi sekəkizində qubalılarla bakılılar Bibi-həybətdə elə şiddətlə baş

Şəkil 13. BƏŞYARANLAR.

- Ay dəli, bu nə işdir?

- İşim xarabdır, başqa çaram yoxdur.
M.N., 1926, № 27, s.2.

yardılar ki, bir neçə nəfərin başının qanı hələ yenə axır?!" ("Molla Nəsrəddinin xəlvət cavabı" - Bakıda Dəmdəməkiyə).

Həmçinin "Şuşa və Ağdam vilayətində... Keyfin istədiyi qədər hədər qan axdı və Cıdır düzünün səfəli çəməngahını al qan ilə qəltən elədi" ("Hünərlı qadınlar").

Yaxud, "Hacı Mirbağır ağa aşura günü o qədər döşünə sinə vurmuşdu ki, sinəsi şışmışdı" ("Müqəddəs vətənim").

Bütün bunları görən Molla Nəsrəddin "biçarə müsəlman mil-ləti" nə belə müraciət edir: "...Niyə dəstənin qabağında dolaşib baş-yaranınlara deyirdiniz ki, "Ədə, Kərbəlayı Həsən, bərk vur!"....Bəs niyə əlinizə dəsmal alıb, ağıköynəklərin qanını silirdiniz ki, gözləri-ni açıb, bir də başlarına vursunlar? Niyə razi olursuz ki, biçara ham-ballar, fəhlələr və allahın kasib bəndələri özlərini naxış eyləyib, aylar ilə müalicəyə möhtac olsunlar və kəsbi-ruzidən (çörəkpulu) qalsınlar" ("Baş yarınaq").

"Necə qan ağlamasın daş bu gün, qırxılır gör neçə min baş bu gün!" - felyetonunda isə: "Bəli, başlar başlayıblar qırxılmağa. Dəllək dükənlərində macal yoxdur. Aşura günü iki yüz yetmiş milyon baş-

qırxılacaq". Lissabondan gəlmış cənab səyyahın öyrənmək istədiyi üç mətləb var. Əvvəlan: Əgər baş yarmaq - mütləq lazımdır, nə səbəbə, - onların içində bircə əmmaməli mola görsənməyib? Ikinci: Həmişə vaxtlarını qumar və çaxır məclislərində keçirən müsəlman "intelligentləri" nə qəsd ilə aşura günü dəstə qabağına düşüb, baş yaranların qanlarını dəsmalları ilə silirlər?...

"Aşura oğruları" - felyetonundan aydın olur ki, aşurada baş yaranlar da bekar, oğru lotu-potulardır, çünkü baş yarmaq qadağan olunan günlər şəhərdə növbənöv oğurluqlar baş verir; icazə verildikdə isə belə hallar kəskin azalır. Bu qəribəliyi milis məmuru belə izah edir: "Allah şura hökumətinə insaf versin ki, aşura qətlgahını qadağan etməklə bizi əngələ qoydu. Çünkü nə qədər ki, baş yarmaq azad idi, cəmi lotu-potular aşura günü baş yarmağa məşğul idi; amma keçən il onlar evləri sahibsiz görüb,...hərəsi özünü bir evə oğurluğa verdi. Məsələn, Məşədi Orucun xalçasını oğurlayan məşhur dəstəbaşı və toyuq oğrusu Əcəm Rəcəbalı idi. Qaynar samovarı oğurlayan məşhur başyaran və məşhur qoçu Gülhüseyn idi. Müçavirin başmaqlarını aşura günü oğurlayan məşhur dəstəbaşı, qolçomaq və baş yaran, daş çıxardan kor Novruzəli idi. Fatma xalanın corablarını aşura günü oğurlayan məşhur dəstəbaşı və aąköynək və aą şalvar Məhəmmədəli idi... Və bütün bunları nəzərə alaraq, ...müsəlman camaati istəyir hökumətə ərzhal versin ki, bu ildən yenə baş çapmağa icazə verilsin, bəlkə julik-muliklər və lotu-potular baş yarmağa məşğul olub, sahibsiz qalan evlərə oğurluğa getməsinlər".

"Düşmənlər" - felyetonunda baş yaranların içərisində ziyanlıların, o cümlədən həkimlərin də olması təəssüf hissi ilə qeyd edilir: "Aşura günü baş yaranların bir qismi filcümlə yaxşı adamlar, "intelligentlərimizdir": bunların çoxu qəzet yazanlarımızdır, amma içərisində tək-tük həkimlər və vəkillər də görünür".

"Nə vaxt?" - felyetonunda isə "icərisində vəkillər, həkimlər və s. ziyahılar olan mübarək "başyaranlar"ın acı taleyindən məlumat verilir: "Aşqabadda Hacı Zeynalabdin Tağıyevin 9 tay malını oğurlayırlar. Axırda qaradovoyalar gedib başyaran müqəddəslərim-

izin evində qana batmış pak və təbərrük ağı köynəklərin yanından uğurluq malı tapıb, mübarək başların sahiblərini aparıb doldururlar rus həbsxanasına”.

“Düzəldi”- felyetonunda yana-yana: “...Müsəlman qardaşlar axırət axtarmaqla məşğuldurlar, o da mümkündür ibadət və riyazətlə..., məhərrəməl-hərəm günləri baş yarmaqla” - deyən Molla Nəsrəddin “...Bir millət ki, başını yarmaqla behişi satın almaq isteyir, belə millətin başına daş düşsün”- nidasını işlətməli olur.

Və nəhayət, “Məhərrəmlik”- felyetonunda allahın verdiyi baş və bədənlərini, allahın məsləhət bildiyindən fərqli məqsədlərlə istifadə edən əcəm qardaşlarına Mirzə Cəlil belə müraciət etməli olur: "...Qardaşlar! Baş yarmayıñ və bədəninizi zəncirlə yaralamayın, çünki başı insana allah-təala ondan ötrü verməyib ki, baş sahibi öz əli ilə öz başını yaralasın, ondan ötrü və ribdir ki, məsələn, birinin başına yara toxunanda o biri insan başını işlətsin və bu yaraya bir dərman tapsın. Bədəni ondan ötrü allah-təala öz bəndələrinə verməyibdir ki, mömün bəndə öz yumruğu ilə öz döşünü zədələsin, ondan ötrü verib ki, insan döşünü qabağa verib, bir terəfdən öz əhlü-əyalına çörək qazansın və lazımlı olan yerdə də döşünü qabağa verib vətənini mühafizə eləsin”. Bu sözlərin müqabilində yazıçı ümidi edir ki, bəlkə camaat belə bir cavab verə ki, - “bu sözlərdən biz çox rəncidəxətir olduq. O səbəbə ki, bu sözləri məhz vəhşilərə demək olar; çünki ancaq vəhşİ adam öz başını və döşünü yaralar; ancaq dəli və divanə, küçələrə düşüb əlinə dəyənək alar və nərə təpə-təpə dünyavü-aləmi öz nadanlığına tamaşaçı qərar verər”. Amma, əfsus ki, heç bir cavab, heç bir etiraz sədası eşidilmir.

Cox vaxt müsəlməni yaddaşsızlıqda, unutqanlıqda günah-landıranlara ağıköynəklər qürurla cavab verir ki, biz heç də unutqan deyilik, görürsünüzmü, hətta 13-14 əsr bundan əvvəlki dəndlərimizi yad edib, müqəddəslerimizin yolunda coşqunluqla qan axıdırıq.

Düzdür, mən özüm buna cürət etməsəm də, rəhmətlik Cəlil babamız sağ olsaydı, yəqin ki, bu ığid, millətpərəst, vətənpərvər müsəlmanlara belə cavab verərdi: “Özizlərim, əgər xatırlamağı bacarırsınızsa, mənfur qonşuların nakişilikləri üzündən hər

qərinədən bir əldən verdiyimiz 20 % torpaqları, "qarış-qarış azalan yurdun" taleyini niyə yada salmırınız, hər dəfə itirilən torpaqla birgə şəhid düşən, düşmən elində əsir qalan minlərlə bacı-qadaşların, ata-anaların, oğul-qızların, milyonlarla qaçqın və didərginlərin yolunda bəs niyə coşub qılınç oynatmırınız?! Xəstəlik və zədələnmələrdən xəstəxanalarda aylarla qan gözləyən yüzlərlə vətəndaşımız, reanimasiya palatalarında, əməliyyat otaqlarında yüzcə qram qana möhtac olan zavallı qohum-əqrabانız ola-ola, bu müqəddəs qanınızı niyə isti, qumlu səhralarda hədər yere axıdırsınız?! Vətən yolunda, düşmənin son damla qanını tökənədək vuruşmaq əvəzine, "özünün son damla qanımı əsirgəməyəcəyinə" and içən oğullar bəs niyə "donorluq" adı gələndə qocalıq, anemiya, hipotoniya, halsızlıq, laqeydilik, qeyrətsizlik xəstəliyinə tutulurlar?!

Məhz elə bu hisslerlə də Mirzə Cəlil "Necə qan ağlamasın..." - felyetonunda belə yazar: "Bu gün ən böyük ibadət, ən birinci din və vətənpərvərlik Azərbaycana kömək etməkdir ki, həm Allah, həm də həzrət Hüseyn razi qalsın".

Yoxsa...küçələrdə gəzib, bir az başınızı cızıb, bir az qan axıtməq Hüseyn övladına və Rüstəm nəslinə yaraşan igidlik deyil...".

Məncə, bu yerdə Mirzə Cəlil də həmkarı M.Ə.Sabir kimi belə yazardı:

- *Necə qan ağlamasın daş bu gün?!*

Kəsilib Qarabağda, gör, neçə min baş bu gün.

Cəlayi-vətən düşüb minlərlə vətəndaş bu gün,

Bəs niyə unudulur əsir düşən ata-ana,

baci-qardaş bu gün?!

Düşmən başına endiriləydi bu qılıncılar kaş bu gün?!

TƏK SƏBR, TƏPİK-TƏPİK VƏ ƏLQİYAS...

Təkcə islam aləmində deyil, başqa xalqlarda da geniş yayılmış inanc-əlamətlərdən biri "Tək səbr"dir. "Sovm-orucluq"-məqaləsində Mirzə Cəlil M.Ə.Sabir mövzusunu davam etdirərək, "tək səbr" əlametinə inananların özlərini necə gülünc vəziyyətə qoymaqlarına gülürlər: "Vaqiən damın üstündə paltar sərən bir kendli övrətinin dam üstündə burnu gicişib asqırmaqla xanın ziyarət müsafirətindən geri qayıtmagına gülmeməkmi olar?".

Əslində yuxarı tənəffüs yollarının toz, qoxu, mikrob, iltihab və s. üzündən qıcıqlanmasına cavab olaraq, səbəbi özündən kənar etmək məqsədilə yaranan qeyri-ixtiyari müdafiə refleksi kimi baş verən asqırma - səbrqətirmə hərəkəti zamanı müəyyən müddət dayanmaq etik, gigiyenik, psixoloji və profilaktik baxımdan ağlabatan və zəruridir. Belə ki, asqırma zamanı beyində sanki qısamüddətli tormozlanma - nokdaunabənzər hal yaranır. Həm ağız-burnu dəsmalla silərək təmizləmək, burnu ovuşduraraq sonrakı səbr təkanının qarşısını almaq, həm də bir "özünə gəlmək" məqsədilə azca hərəkətdən dayanmaq pis olmazdı. Axi, beynin tormozlandığı vəziyyətdə yola davam etmək - ilişmək, burxulmaq, yixilmaq və s. xəsarətlərlə nəticələnə bilər. Lakin tək səbrə görə əhvalını pozmaq, planı dəyişib getdiyin yoldan qayıtməq və s. hərəkətlər sadəlövhükədən başqa bir şey deyil.

Camaat arasında "tək səbr"ə inanın böyük olduğuna işarə edən ədib, bir teleqraf xəbərini çatdırır: İstambuldan yazırlar ki, "Osmanlı hökuməti küçə ilə gedən vaxt asqırmağı və öskürməyi qadağan edibdir".

Ədib tehsilin "tək səbir" və başqa inanclara əməl edilməsində rolunu qeyd edərək, "Qız tərbiyəsi"ndə belə bir məsələ qaldırır: "... Necə yola getsinlər ki, kişi kitabdan, elmdən danışında saatda bir asqrıb, deyəcək: "Kişi, tək səbir gəldi, qoy kitabı yere". Kişi övrətdən bir burun dəsməli istəyəndə, övrət deyəcək: "Sen allah, kişi, özündən iş çıxartma, etəyinən burnunu sil". Odur ki, gərək qız uşaqlarını da, oğlan uşaqlarını da dərsə qoymayaq. Əgər belə olsa, nə şiş yanar, nə kabab (hər ikisi savadsız və bir-birinə bab olarlar). Onda, məsələn, səbir gələndə kişi də işini yarımcıq qoyar ki, səbir keçsin, övrət də yarımcıq qoyar".

İngilis səyyahı Bekkerin "Meşədə gördüklerim" - felyetonunda Afrika məşələrindəki qəribəliklərlə yanaşı, müsəlman aləmində o vaxtlar dəbdə olan və səyyahı heyrətə getirən "Təpik-təpik" oyunu haqda da yazılır: "... aqsaqqal, qarasaqqal, qırmızısaqqal da qarışarlar cavanlara, başlıqlar bir-bini təpikləyib, qarnını yırtmağa və neçəsinin qıcı sınar və neçəsinin başı yarılarsa və axırda da...kimse qalib gələr".

Min təəssüflər olsun ki, bütün cəhdlərinə baxmayaraq, hələlik cəhəlat dərdinə çərə tapa bilmeyən Mirzə Cəlil "Dərd" - felyetənunda islam aləmindəki daha bir biabırçı ənənəyə eyham vuraraq, belə yazar: "Xülasə, belə dərd olmaz ki, mən çəkiriəm və gecə gündüz bu fikirdəyəm:

*"Gəştəəm suzanü giryān, əlqiyas,
Dərdi mara nist dərman, əlqiyas,
Ey müsəlmanan, çə dərman, əlqiyas.
(Kömək et ki, bizim dərdimizin dərmanı yoxdur,
Ey müsəlmanlar, kömək edin ki, dərdimizə çarə yoxdur").*

Ancaq həmin biabırçı meylin, ənənənin, dərdin mahiyyətini abır, həya üzündən aça bilmirik. Maraqlananlara aşağıdakı mənbəni gözdən keçirməyi məsləhət görərdik (C.M., külliyyatı, 4-cü cild, Səhifə 181, "Dərd" felyetonu).

Bütün bunları nəzərə alaraq, müəllif dövri-qədimdən "xoruz döyüsdürmək, it boğuşdurmaq, baş yarmaq, hamamda yatmağa" alışan və indi də vəsail satmaq, saqqız çeynəmək, təsbeh çevir-məkdən başqa iş xoşlamayan bu "adı çəkilən tayfaların" məmləkət idarə etmək, Vətəni düşmənlərdən mühafizə etmək qabiliyyətinin olmadığı qərarına gəlir.

Və nəhayət, öz satirasına, yumoruna sadıq qalan Mirzə Cəlil: "Gərək başlarımızın çanağını bərkitmək fikrində olaq ki, təhsil elədiyimiz elmlər buglanıb havaya uçmasınlar" - deməklə hərdənbir papaqları başdan çıxarıb, qabaqlarına qoyaraq fikirləşməyin, düşdük-ləri vəziyyətdən çıxış yolunu axtarmağın zəruriliyini öz qəhrəman-larına xatırladır.

LAQEYDLİK VƏ TƏNBƏLLİK QEYRƏT XƏSTƏLİYİDİR

C.Məmmədquluzadə əsərlərinin çoxunda birbaşa və ya dolayısı ilə müsəlmanın dövrü-qədimdən ən böyük bələsi - xroniki xəstəliyi olan laqeydliyə, özünə və yaxınlarına biganəliyə toxunulur: "Bıçarə ruslar elə qanıblar ki, İranda millətin bir parçasının başı ağrışa, o biri parçası bunun müalicəsinin qeydinə qalar" ("Şahsevənlər"). "Çiçək"də deyildiyi kimi: "...kəndlilərin xeyir işinə qarışmaq, onların halına yanmaq - mülkədarların, bəylərin və xanların borcudur...yaxud mollaların vəzifəsidir".

Amma "Xaricilər bilmirlər ki, xanzadə və bəyzadələrin yanında millət səhbəti düşəndə öskürmələri tutur və ciblərdən dəsmalı çıxarıb basırlar ağızlarına və belə bəhanə ilə kənar olurlar" ("Şükür").

Odur ki, "Irşad" - felyetonunda Molla Nəsrəddin eyni adlı qəzetə xıtabən belə deyir: -

*Baxma millət xəstədir, cindara ümid et, dadas.
Bundan özgə ta sözün nə, özgə dərmanın nədir?
Sən deyirsən: qoymaram millət tamamən məhv ola,
Vallah, heç bir kəs bilməz böylə ehsanın nədir?*

• "Vaiz deyir: Cövzə taleyində olanlar daima xöşbəxt olar, bu şərtlə ki, ürəyində olan dərdini heç kəsə söyləməsin; ondan ötrü ki, dərdliyə dərman edən tək Allahdır və bəndəyə dərdi söyləməklə bir əlac ola bilməz" ("Murdar").

Yaxud, "Məşədi Sijimqulu Kefsiz" adlı məqaləsində Mirzə Cəlil "Əlidəyənəkli" imzası altında "Molla Nəsrəddin"in 1906-ci il 11-ci sayında dərc olunmuş valideyn-övlad laqeydliyini eks etdirən bir yazının əsas mahiyyətinə dönə-dönə toxunur: "Neçə gündür ki, 18 yaşında Bəşir Hacı Hüseyin oğlu çıxıb çınar ağacına dolaşa düşürsün. Quşu tutub cibinə qoyandan sonra, ağacdan yığılıb, qılçası sıñıb, aparıblar evə, atası gəlib deyib: - "Oğlum, necəsən? Quş cibində ölməyib ki? Sağdırımı?" Deyib: - "Sağdır".

— چو لون ھورت شامى اوج تىت سېلىدە وسیت بىلەم مە بىشىلە كە توڭاۋۇپ خەرۇم دوات ئولما
آخر ئۆلە، بى لون ھورت شامى قۇچ يېكىن كە توڭاۋىپ بى شى وېرىپسىز.

SƏKİL 14. MİLYONÇULARIMIZIN VƏSİYYƏTİ

On dörd şahı üç qəpik məhləğində vasiyyət edirəm, bu şeridə ki, övladına qoyduğum qəpikdən de övladına bir pay verəsiniz.

M.N., 1911, № 6, s. I.

Atası çok şükürler edib ki, nə yaxşı quş ölməyib, sağıdır.

Bu yazışdan bütün ağılkəsən insanlar kimi, Molla Nəsrəddin əmini də heyretə gətirən odur ki, Bəşirin atası, oğlunun qılçasını sınamış gördü, lazım idi ki, oğlunun dərdinə qala, onun müalicəsinin dalınca ola, oğlunun bu gündündə quş dalınca düşməyinə dilgir ola, amma bunların hamısının əvəzində, oğlunun qılcasının sınağına əsla müteəssir olmayıb, ancaq quşun qeydinə qalır,...ancaq oğlunun cibindəki quşun əhvalini soruşur, "çünki atası özü də quşbaz imiş".

Ilk baxışda o qədər də inandırıcı olmayan bu əhvalatın mümkünüyünə, satiriklərimizin nə qədər müasir, nə dərəcədə həmişəyaşar olduqlarına dələlat üçün iş təcrübəmizdə rast gəldiyimiz analogi hadisəni təsvir etməyimiz, mənçə, çox yerinə düşərdi.

Bela ki, tibb təcrübəmin ilk çağlarında, tacili yardım növbəsində, çay kənarında elektrikvurma haqqda çağrıs aldıq. Tacili hadisə yerinə çatdıqda aydın oldu ki, asfalt zavodun yaxınlığında elektrik xətti qırılıb suya düşmüş və suyu keçmək istəyən qoca bir kişini elektrik cərəyanı vurub öldürmüştür. Zərərçəkəni yoxladıqda heç bir həyat əlaməti aşkar olunmadı. Yaxınlığda, çayın kənarında

bir ulaq da dayanıb, məlul-məlul qocaya tərəf baxırdı. Ətrafda quzu otaran uşaqlardan qocanın ünvanını öyrənib, cəsədi maşınla evlərinə apardıq.

Maşının səsinə həyatə çıxan qadınlara baş verən bədbəxtlik haqqda məlumat verdikdə, hamısı birdən: - "Bəs, eşşək hanı? Eşşək ölüb, hayif ondan.". - deyə haray-həşir salmağa başladılar. Həyatı səs götürmüdü, qocaya yaxın düşən yox idi. Biz - həkim və sürücü bunu görüb, qocanın cəsədini ehmalca həyatə qoyaraq, üzərini mələfə ilə örtdükdən sonra, ullağı maşınla gətirə bilmədiyimizə görə günahkar kimi həyatdən çıxmali olduq.

Elə qapıdan çıxməq istəyirdik ki, gözlərindən burnuna doğru yaş damları diyirlənən ullağın hüznlü başını aşağı salaraq, asta, lakin təmkinli addımlarla qapıdan həyatə girdiyini gördük. Eyni vaxtda həyatın qapısına doğru qaçan ev sahiblərinin sevinc səslərini eşitdik. Olanlar bizi hoyuxdurmuşdu.

Birdən gözümüz maşının bərabərinə çatan ullağın ağır-agır yırğalanın qulaqlarına sataşdı: Ulaq başını bulayırdı. Amma onun bu hərəkəti daimi yol və iş yoldasını itirdiyinə görə təəssüfləndiyinə, bu qaniqara çağında sahiblərinin onu alqış sədaləti ilə qarşılıqlarına təəccübləndiyinə görəmi, yoxsa bizim onu maşına götürmədiyimizdən incidiyinə və ya sair insanı hissələrə görə etdiyini heç cürə başa düşə bilmədik və heç düşə də bilməzdik. Elə o vaxtdan beynimdə başa düşülməsi müəmmalı olan çoxlu suallar dolaşır:

- Görəsən, bəzi insanların ürəyini dilsiz-ağızsız uzunqulağın ürəyindən kiçik yaratmaqdə təbiətin məramı nədir?

- Belə geniş ürəkli, istiqanlı yol yoldası, həmdəmi olan qocanın öz həyatını soyuqqanlı ailə üzvlərinin gündəlik azuqəsi yolunda fəda etməsinə dəyərdim?

- Bir də, axı UAZ mühəndisləri görən niyə maşında belə vəfali dostlar üçün oturacaq düzəltmək ağillarına gətirmirdilər ki, tibb işçiləri də pərt olmasınlar.

Xəstəyə qarşı laqeydiliyini bir nümunəsi də "Atalar sözü" - məqaləsində söhbət açılan "Dəllək" hekayəsi qəhrəmanlarının hərəkətidir. Belə ki, oğlunun burnundan güclü qanaxmanı dayandır-

maq üçün dəllək Usta Hüseyndən kömək istəməyə gələn Sadıq kişi uşağının ağır vəziyyətini unudaraq, dəlləyin təkid və tənələri qarşısında özünü təraş etdirməyə razılaşır.

Yaxud, "Poçt qutusu"nun Novruzeli ağıasının məktubunu qorumaq üstündə divanxanaya düşərək, ona öz sədaqətini sübut etmək istədiyi halda, "Buz" - hekayəsinin qəhrəmanı, ölümcül xəstə olan xalasının dərdinə hədsiz biganəlik göstərir. özünün nəql etdiyinə görə: "...xalamın eri tələsik mənə bir qəpik verdi və dedi: - Bala, tez ol, durma, tez, tez bir qəpiklik buz al gətir, ver evə...hekim deyib-di...hekimin faytonu istəyirdi uzaqlaşa, atam evimizə terəf ucadan dedi: - Ay uşaq, buzu yaddan çıxarmayın....Bunlar gedəndən sonra anam da həkim gələndə örtdüyü çarşafı yerə tullayıb, çökdü xalamın yanına və bu da mənə təkid elədi ki, durmayım, tez qaçım bazara buzun dalınca: çünkü...hekim tapşırıb ki, xalamın ürəyinin üstünə buz qoysunlar və ürəyi sakit olmayıncı buzу götürməsinlər".

Bu qədər ciddi xəbərdarlıqlara, buz gətirmek təkidlərinə baxmayaraq, xəstə xalanın 14 yaşında olan bacıoğlu buzu baqqaldan alandan sonra qızmar havada başlayır yolüstü həyətlərdəki itlərə daş ataraq, qışqırkıb, oynamağa, istidən suzundan yandığına görə arabir ərimiş buzun suyunu üzünə sürtür, tikelerini isə ağızna atır, bu min-valla buz yolda əriyib qurtarır. Evə yaxınlaşanda anasının bu sözlərini eşidir: - "A balam, sənin görüm ciyərin yansın! Necə ki, yazıq azarlı arvadın ciyərini yandırdın".. Bir neçə gün keçəndən - xalası öldükdən sonra aydınlaşdırıa bilmir ki, bu işdə günahkar təbiətin isti havalarıdır, qonşuların iti, ya onunla dalaşan it sahibləridir.

Ancaq, heç olmasa, bir az böyükəndən sonra buz gördükde yadına düşür ki, xalası odu ürəyi yanmaqdə olduğu halda, xoşbəxt adamların ləziz yeməklərinə və marojnalarına sərf olunan buzun bir tikəsine həsrət qaldı və ölüb getdi. Gec də olsa, günahın etirafı yaxşı əlamətdir. Məhz bunun nəticəsidir ki, "Inşaallah" - felyetonundakı Kərbələyi Zülfüqarın qardaşı oğlu öz "Buz"dakı həmyaşının səhvinə düzəltməyə çalışır. Amma bu dəfə də əmisinin laqeydliyi faciə ilə qurtarır: "Əmim Kərbələyi Zülfüqarın övrəti azarlı olanda mən həmişə ona deyərdim ki, "əmi əlbəttə gərək bu gün azarlıya həkim

gətirəsən". Əmim mənə deyərdi "Inşaallah". Bir gün keçər, azarının kefi dəxi də xarab olar və genə əmimdən təvəqqe edərəm ki, həkim gətirsin. Əmim yenə cavab verir: "Inşaallah". Uç gün...Genə...Əmim "Inşaallah" deyə-deyə, biçarə övrətini Allahın rəhmətinə göndərdi (əlbət əcəli tamam imiş)".

Müsəlman aləminin ən böyük mənəvi və cismani xəstəliyi olan tənbəllik və qarınqululuq naxoşluğuna mübtəla olmuş Ağdamlı Kərbəlayi Nəcəfqulu Kərbəlayi Cəfər oğluna "Molla Nəsrəddinin cavabı"nda bu xəstəliyin səbəbi, əlamətləri, müalicə üsulları elə incəliklə və məharətlə təsvir olunur ki, oxucu sanki özünü təbabət-dən mühazirədə hiss edir: "...Dostum, yazırsan ki, mən nax-oşam,...durduğum yerdə, getdiyim yerdə elə bərk yuxum gəlir ki, az qalıram yixılam,...istaham azalıb, belə ki, sübh vaxtı bozbaş yeyəndə, axşam azanı kabab yeyirəm,...isteyirəm bir işə əl tutam, gərnəşmə tutur, elə ləzzətlə gərnəşirəm ki, az qalıram yixılam,...heç bir iş görməyə həvəsim yoxdur, hər bir işi başlayanda ya hamam yadına düşür, ya... yorğan-döşək, hamama girən kimi məni elə bir yuxu tutur ki, soyunmağa macal olmur. Bu mərəz məndə uşaqlıqdan peyda olub,...yoldaşlar, dostlar, qonşuların hamısı bu naxoşluğa mübtəla olublar. Bu naxoşluq misri naxoşluq kimi bir şeydir və ilaa... Yazırsan ki, şəhərimizin həkimləri heç biri sənə çarə edə bilmədilər. Məhəmməd Qasım kimi həziq (mahir) təbib səni bu mərəzdən xilas edə bilmədi, Tiflis həkimlərindən kömək istəyirsən. Çox əfsus ki, sənin dərdinin çarəsi burada da deyil".

Müsəlmanın belə neqativ xasiyyətlərinə dözməyən Molla Nəsrəddin "İstixarə" adlı məqaləsinin "Bilməli xəbərlər" bölümündə: "Tənbəllik və qeyrətsizlik hansı məmləkətin karx-analarında çıxır?" - sualını verməkdən özünü saxlaya bilmir.

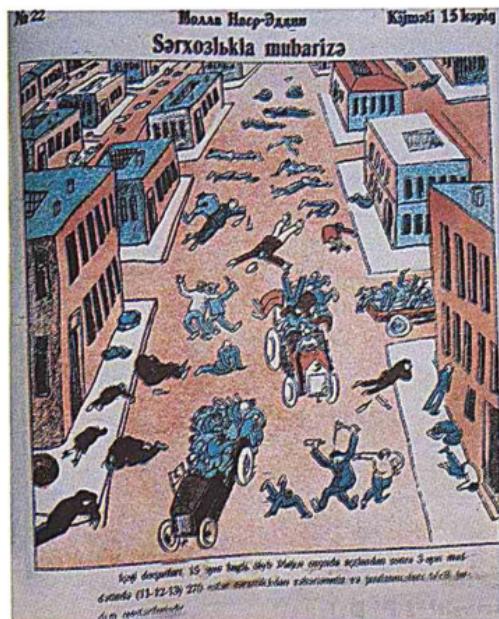
SƏRХOŞLUQ VƏ İMALƏ MƏSƏLƏSİ

Mirzə Cəlilin əsərlərində bütün insanlığa, o cümlədən də islamiyyətə zidd olan sərخoşluğa qarşı təbliğata geniş yer verilir. Belə ki, "Məşrubat" felyetonunda bu mənfi meylin müsəlmanlar arasında adı hal aldığı, xüsusilə orucluq ayında daha geniş yayıl-

masına təəssüf və bunun hökumət tərəfindən qadağan olunmasına təəccüb ifadə edilir: "Dünən bir nəfərdən eşitdim ki, erməni şərabçıları rəmazan ayına biqərar müntəzirdirlər. Səbəbin soruşdum, cavab verdi ki: - Rəməzan gecələri arağın və çaxırın müşterisi çoxalır. Mən təəccüb elədim və rəfiqim and içdi ki, müsəlmanlar orucluq gecələri qeyri vaxtlardan artıq şərab içirlər. Şəriətimiz məşrubatı haram buyurub, amma and olsun Allaha ki, müsəlmanlar qeyri millətlərdən də artıq araq içib keflənmək dərdinə mübtəladırlar. Belə olan surətdə biz, demək şəriətə də baxmırıq.

Məşrubatı Rusiya hökuməti iki dəfə qadağan elədi...: Indi bu saat Rusiyada bir nəfər içib keflənə, ya dükanda, evdə içki saxlaya, o səxs ağır cəzaya düşar olacaq. Amma islam şəriətinə qail olan Təbrizdə əgləb (çox) müsəlmana rast gəlirsən, - onu kefli görürsən...

Bizzət dəxi utanmaq qabiliyyəti qalmayıb, heç olmasa Allahdan,...bəndədən,...xaçpərəstdən,...bütpərəstdən utan! Yoxsa

**Şəkil 15. SƏRXOSLUQLA
MÜBARİZƏ**

*İçki dükkanları 15 gün bağlı qalıb, açıldından sonra üf
gün müddədində 270 nəfər sərənüşləndən zəhərlənmiş
ve yaralanmışlıara tacili yardım göstərilmişdir.*

M.N., 1929, № 22, s. 1

sən gündüzlər oruc tutub, gecələr pulunu çaxır satanlara xərcləyirsən, yoxsa adını müsəlman və insan qoya-qoya əziz vaxtını və bədənini araq və çaxır zəhərləri ilə zay edəcəksən, o vədə sən həm allah yanında məsulsan, həm əhli-əyalın yanında xəcilsən, həm də insaniyyət aləmində yerin alçaq məqamlarda qərar tutacaq...

Niye bəs indiyə kimi birçə dəfə də olmayıb və görsənməyib ki, müsəlman hökuməti tərəfindən islamda haram buyrulan və cəmi millətlər içinde qədəğən olunan məşrubat isteməli kimi əfrəzəl bir işdə rəsmi qədəğəncilik sadir ola?

Məşrubati qədəğən eləməyə nə bir çətinlik? Meyxanaları mən etməyə nə bir mane? Kimdir hökumətin əlini tutan ki, qələmi götürə və imzalaya ki, min bəd (bundan sonra) küçə və bazarда, evdə və məclislərdə məşrubat içənə və məşrubat satana və saxlayana bu qədər cərimə və bu qədər həbs qərar veriləcək....Mümkündürmü belə bir müqəddəs qərardadı bu gündən sabaha qoymaq?!”.

İnsan laqeydiliyinin ən bariz nümunəsi “keflənmək”- felyetində əks etdirilir və məsləhət görülür ki, epidemiya zamanı bütün lazımı tədbirləri bir kənara qoyub, keflən, qohum-əqrəbanın dəfni-ni unut, kef elə: “Doxsan ikinci ildə vəba naxoşluğundan camaat qorxuşanda, həkimlər keflənməyi məsləhət bilirdilər; elə doğrudan da mən gördüm ki, çaxır, ya araq içib keflənənlər kefləri kök, damaqları çağ gəzirdilər və küçələrə düşüb qalan ölüleri görüb, nə qorxurdular, nə qüssə eləyirdilər. Hər kəs ki, istəyir fikir eləməsin, keflənsin. Keflənmək - can qurtarandır. Onuncun İrəvanın Kavan xanları səhərdən axşama kimi və axşamdan da səhərə kimi çaxır içib keflənirlər. Bunların keflənməyinin mənası var: bunlar keflənirlər ki, Seyid Məhəmməd ağanın yerinə şeyx Fəzrullahi-Saninin təyin olunmağını özlərinə dərd eləməsinlər; odur ki, iki xan bir yerdə olanda gərək butulkalar düzülələr ortaliga və bu səbəbdən ruslar meyxanaya “Duxan” deyirlər, yəni farsca “iki xan”.

Göründüyü kimi, müəllif sərxoşluğu ancaq boy-xanla, imkanlılarla əlaqələndirir, hətta “meyxanə”ni “xanın vətəni” kimi qiymət-

ləndirir: - Hər şəxsi görəndə onu insanımı sanırsan?

Kölçə kimi qansızları sən canmı sanırsan?

Meyxanədi xanın vətəni, yəni duxandır,

Huşu ola başında, onu xanımı sanırsan?

"...Yoxsa, mən bəzi vaxt təəccüb eləyirdim ki, nə üçün bizini müsəlmanlar xaçpərəstlərdən də artıq içib keflənlərlər. Keflənmək olmasa, bu qədər dərdi çəkimək mümkün deyil. Zarafat qalsın kənar-
da, elə deyəsən, doğruya oxşayır".

Səhifə 16 DUXANDA XANIN VƏZİYƏTİ
M.N., 1908, № 49, s. 1.

"Təzə müalicə üsulu" - felyetonunda isə müxtəlif xəstəliklərin müalicəsində spirtdən istifadə olunması "ixtirası" və onun müəllifi sərxoş həkim təqnid edilir: "Necə ki, texnika elmində gündə bir Edisson çıxır və bir təzə ixtira eləyir, habelə təbabətdə də - necə ki, məlumdur - hərdən bir təzə müalicə üsulu qulağımıza çatmaqdadır. Bu təzə müalicə üsullarının birini Saray həkimi ixtira edib: Mişa Qurbanov, soyuqdansa, qeyri bir səbəbdənsə, bunun qarnı yolda ağrımağa başlayır. özünü yetirir sarayın təcrübəli və dünyagörmüş həkiminin yanına. Həkim bir az damaqlı imiş. Gərçək yağı əvəzinə, kef havasına spirt verir. Xəstənin içərisini yandırır, çıçırdır. Soruşanda həkim deyir ki, bu müalicə üsulunu mən təzə ixtira etmişəm... Yaşasın belə ixtiraçı həkimlər".

"Düzəldi"- felyetonundan götürülmüş aşağıdakı misralar da müsəlman aləmində spirtli içkilərə münasibəti eks etdirir: "Müsəlmanın bircə dənə əncümani-xeyriyyəsi var idi. O da qapandı. Qaldı bircə lotuxanalar və piyanxanalar".

Müsəlman adət-ənənəsinə daban-dabana zidd olan sərxoşluğunu müalicə və qorxu davası kimi təbliğ edən üzdənirəq həkimlərin əksinə olaraq, Molla Nəsrəddin keflənmək dərdinə çare axtara-axtara yenə həmin Erlix həkimdən gözəl bir resept alır ki, maraqlanan bütün əyyaşlar ədibin "İmalə" -felyetonunda tanış ola bilərlər.

"...Xudavəndi-aləm hər dərdi yaradanda bir dərman yaradıb, keflənməyin də müalicəsi var və Molla Nəsrəddin arzu edir ki, məst olmayı adət edənlərimiz...şərabxanalara yol döyməkdən geri çəkilə idilər və öz şərəflərini itirməyə idilər. Biz elə bildik ki, içkini tərk etmək çətindir, lakin bu barədə çox həkimlərə rücu elədik, hətta Almaniyada Erlix cənablarından yazılı soruştuq, bizə bu zeyldə yazılan müalicəni məsləhət gördülər: Əzvai xəzinə 3 misqal, kükür-di-fars 6 misqal, cidvari-xətai 4 misqal, zirnic 12 misqal, krim tərtər 8 misqal. Bu ədviyyatı bir yerdə kubidə və bixidə bir tuluq şərab və bir stəkan araq içində cuşanidə ruzi se mərtəbə (gündə 3 dəfə) bexud imalə nümayəd: yain eyb olmasın, imalə eləyə, çox təcrübədən keçirmişik. Əgər bu imalə təsir etməsə, o vaxt Qubadan Molla

Hacıbaba bizə yazdığını bu duanı hər sübh namazından sonra 140 mərtəbə oxusun. Dua inəst..."

"Piyanskalığın dərmənə" - felyetonundan sərxoşluğun cəmiyyət üçün necə böyük bəla olduğu aydınlaşır. "Vaqəən bu piyanskalıq böyük bir azardır. Kim bilsin, dünyada minlərlə məxluq bədməstlik mərəzindən qurtara bilməyib, spirtin zəhəri ilə bədənlərini zəhərleyib ölüb gedirlər. Yaman iş budur ki, bu zəhrimər xəstəlik indiyədək müalicənəzir olmayıb və nə qədər həziq təbiblər bu yolda nə qədər sümük sindiriblarsa da, yenə bu kefliliyə giriftar olanları bu yoldan yadırğada bilməyiiblər.

Keçən yaz fəqli darülfünun professorlarından biri ki, bədməstliyə mübtəla idi - hökumətdən bir qədər müalicə xərci istədi və 125 manat da xəzinədən aldı ki, özünə müalicə etsin.

O qədər ki, professor cənabları içirdi, dəxi yoldan keçəndə tələbələr ona baxıb gülürdülər və haydi-huyduya götürürdürlər".

Şəkil 17. SƏRXOŞLAR.

Müsəlman xaçpərəstə: - bizə göstərdiyiniz bu yaxlılıqdan çox razıyam. Bu yaxlılığınıızın əvəzini *İnsallah* pasxada çıxarıq. M.N., 1926, № 14, s.8.

Özünə bu qədər biganə olan bizlərin qonağa qarşı hədsiz diqqət-ciliyi "Tikan" Felyetonunun mövzusunu təşkil edir. Bu əsərdə mil-lətin adət-ənənəsi, əxlaqi keyfiyyətləri ilə yanaşı, cərrahiyyənin "Yad cisimlər" mövzusu ilə tanışlığından, müəllifin zərif humor hissindən xəbər verilir."...Əbalı qonaq istədi otura, mən də istədim oturam, birdən gördüm qonaq dik durdu ayağı. Mən çox xəcalat çəkdir, çünki xəyalıma gəldi ki, nökərimiz evi süpürəndə süpürgənin tikanı düşüb fərşin üstünə və batıb qonağın yumşaq yerinə". Ev sahibi çağırıb nökəri danlayır. Amma bu hərəkət bir neçə dəfə tekrar olunanın sonra başa düşür ki, demə, başqası oturmaq istərkən ayağa qalxmaq təbrizlidə ehtiram əlamətidir və "Təbriz süpürgəsinin ümumiyyətlə tikanı olmur".

MOLLA NƏSRƏDDİN KAFİRDİR, YA YOX?

Müvafiq yazılı ədəbiyyatda, elcə də el arasında ən çox mübahisə doğuran məsələ C.Məmmədquluzadənin dini etiqadı, islam-a münasibəti və ümumiyyətlə, teoloji baxışlarıdır. Yaradıcılığı ilə tanış olduqda aydın olur ki, o, M.F.Axundovun "Mən bütün dirləri puç və əfsanə hesab edirəm" - kəlamını əsərlərində (məqalələrində) xatırlasa da, həmin mənbələrdə müəllifin namaz qılmasından, quran oxurğasından, ayə və surələri ezber bilməsindən, Azəri dilinə tərcümə də etməsindən tez-tez söhbət açılır.

M.Cəlil, dini bir ideologiya kimi qəbul etsə də, onun mahiyyətinin, ayinlərin təhrif olunmasına, dini ideyalarдан məzəlumları istismar etmək, irticaya yol açmaq, cəhaləti, xurafatı pərdələmək üçün istifadə edilməsinə etiraz edir, amma heç kəsə inamı, sitayışı qadağan etmir: "Ay mollalar, Niyə məni döyürsünüz?... Əvvəla, mən molla ola-ola müsəlman qardaşlarımı vəz edən vaxt deyirəm: "bir allaha sitayış edin, bir də peyğəmbərə və imamlara itaət edin". Amma siz deyirsiz: "Allaha da sitayış edin, peyğəmbərə də, imamlara, mollalara da, dərvişlərə də, ilan oynadanlara da, fala baxan, tas-

quran, dua yazarı, cadugun, həmzad, əcinnə, kəlilə, dimnə, şeytan, div, mərrik, sərrix, tərrix, amax, saman, küflə qurdu, imişmiş, mozalan - bunların cümləsinə sitaş edin”.

Şəkil 18. NİYE MƏNİ DÖYÜRSÜNÜZ?
M.N., 1960, № 4, s. 1.

Məncə, Mirzə Cəlilin dini əqidəsi haqqda tam təəssürat əldə etmək üçün onun Kislovodskidə tanış olduğu Aqanyevlərə yazdığı 4.X.1931-ci il tarixli məktubdan aşağıdakı misraları xatırlatmaq kifayət edərdi: "...Indi kefim necə istəyir, elə də yaşayıram. Bütün ümidiimi ancaq allaha bağlamışam”.

Mirzə Cəlilin dini ayinlərə münasibəti “tərcümeyi-halında” öz dili ilə belə ifadə olunur: “Yeddi-səkkiz yaşında molla yanına gedib çərəkə və quran oxumağım yadına düşür. Naxçıvan şəhərində ta balaca uşaqlıq zamanında 14-15 yaşında oğlan olana kimi mən min-min müsibət ilə tutduğum oruc və min-min rahatsızlıqla qıldığım namazın savabı mənim özümə də bəsdir. Yavıl qohum-aqrəbəmə və

hətta dost-aşnama da kifayət verə gərək".

Məhz, bu əməllərini nəzərə alaraq Mirzə Cəlil axirət dünyasında öz yerini belə müəyyənləşdirir: "...Allah şahiddir ki, əgər dünya-da cənnət-cəhənnəm və mizan-tərazu haqqdırsa və əgər allah-taala qoyduğu və Məhəmməd peyğəmbər göstərdiyi yolu tutub gedənlərə axirətdə mükafat veriləcəkse, mənim məkanım öləndən sonra behiştin çox bir səfali guşələrində gərək ola".

Bütün bunlarla bərabər, "Gözəl millət" - felyetonunun sonluğunu M.Cəlil əqidəsinin əsas qayəsindən xəbər verir:

- Yüksəlsin vətənin maarifi! O qədər yüksəlsin ki, bunun nüfuzu sayəsində ölüyü Kərbəlaya aparanlar da məhv olsun! Baş yaranlar da yox olsun və cəmi xarə-mömin behişt axtaranlar da, onların cəhən-nəmi də, behişt də yox olsun! Bircə dənə dünyada bilik qalsın, elm qalsın, maarif qalsın!

III. ƏDİBİN SANİTAR-GİGİYENİK BAXIŞLARI

VƏBA, TAUN VƏ ÇİÇƏK

Hər hansı ərazinin sanitar-gigiyenik vəziyyəti həmin dövlətin təşkilatı, mədəni və səhiyyə xidmətinin səviyyəsini əks etdirir. Bu göstəricilər isə öz növbəsində əhali arasında yoluxucu, dəri-zöhrəvi və s. xəstəliklərin yayılma dərəcəsini müəyyənlaşdırır. Məhz bu problemin belə vacibliyini, böyük ictimai əhəmiyyətini nəzərə alan bütün demokrat ziyalılar kimi C.Məmmədquluzadə də hələ keçən əsrin əvvəllərində öz yaradıcılığında sanitar-epidemiologiya, təmizlik, gigiyena, profilaktika və s. mövzulara geniş yer vermişdir.

Əvvəlki bölmələrdə nəzərdən keçirilmiş "Zəhmət, ölüm və xəstəlik"- adlı yazidan göründüyü kimi, guya xəstəliklər hələ ilk xəlq olunmuş insanların pis əməllerinə görə Allah-taala tərəfindən cəza elementi kimi gönderilmişdir. Odur ki, C.Məmmədquluzadə felyetonlarının çoxunda o vaxtlar allahın günahkar bəndələri olan müsəlmanlar arasında geniş yayılmış keçəllik ("Keçəllər", "Hacixana", "Ar olsun", "Rəndə", "Ləkə"), çiçək ("Mən niyə dərs-dən qaçdım?", "çiçək" və s.), vəba ("İstifta", "Cəfəngiyyat", "Hacixana", "Təmizlik"), taun ("Başını piyləyim", "Hacixana"), siflis ("Zina", "Pyatiqorski" və s.) və bu kimi dəri-zöhrəvi və yoluxucu xəstəliklərin yayılma səbəbi, əlamətləri, qarşısının alınma yolları və müalicə üsulları barede müxtəlif səpgili məlumatlar verir. Məsələn, "İstifta"- felyetonunda "vəba" kimi qorxulu yoluxucu xəstəliklərin əsasən su ilə yayılması, bu məsələyə də sanitar həkimləri əvəzinə, "bir molla, bir Hacının qərar verməsinin kifayət etdiyi" göstərilir.

Yəni qəzelərin "Kür suyundan istifadə etmək olarmı?" - sualı-

na onlar: "Bəli, getdik suya baxdıq, suyun üstü açıqdır və nəcisin olsa da, yağış təmizləyir: bəli, biz izn veririk ki, içəsiz". Amma Molla Nəsrəddin özü tədqiqat aparıb, qəti nəticəyə gəlir ki, "Yox...hər suyu içmək olmaz, istər həmişə yağış vursun! Hindistanda Qanq çayı bizim Kürdən çox böyükdür və həmişə yağışın altındadır, amma bu sudan vəba zəhəri heç əskik olmur və həmin azarın mə'dəni Qanq çayı hesab olunur. Bir çayın başı azarlı vilayətlərdən keçib gələndə çayın aşağılarında düşən əhaliyə o suyu içməyi həkimlər qadağan eləyirlər... Indi dünya və aləm bir-birinə dəyir və biz yene hələ nələr görürük! Yüz min camaat içdiyi suyun yaxşı və pisliyini təbib əvəzinə molladan və Hacidan soruşuruq....Noxudu bozbaşa salanda aşbazı qoyub, axund ilə məsləhət eləyirik".

Göründüyü kimi Mirzə Cəlil, respublikamızı elə indi də narahat edən, təmiz içməli su məsələsinə hələ bir əsr əvvəl nə qədər böyük əhəmiyyət vermişdir.

Bela-belə səbəblərdəndir ki, "Yunanıstanda indi bu saat şiddətli taun azarı var, keşişler küçələre çıxırlar və əllərinde Məryəmin şəklini gəzdirirlər ki, taundan salamat xilas olsunlar. Bu yerdə deyirlər ki, başını piyliyim, a belə keşişlər" ("Başını piyliyim"). Bu qədər məsləhət və nəsiyyətdən sonra Müslümün balaları da Məryəm uşaqlarından geri qalmaq istəmirlər: "Ağdamda yağış üçün müsəlləyə çıxanlardan iki nəfər kəndli istilik şiddətindən azarlayıb və ölüb ("Bizim işlərimiz").

"Vəqt"- qəzeti də yazır ki;...Həştərxanda 2 minə qədər müsəlman bir yerə cəm olub, vəbanı toxtatmaq qəsdilə 43 qoyun qurban kəsiblər! Bu cür məlumatları oxuyan ədib "Cəfəngiyat" felyetonda belə yazır: "Aya, mümkünürmü vəbanı dayandırmaq üçün 43 qoyun kəsən bir millətə, bir cahil lotunu özünə paşa, allah bilən bir camaata dumadan və siyasetdən bəhs etmək". "İcazeyi-İctihad"da yazıldığı kimi, bu şəbehlərə kənardan tamaşa edən "bu zəhrimar xalera (vəba) da hələ naz eləyir".

XX əsrin əvvəllərində ən geniş yayılmış və ağır keçən yoluxucu xəstəliklərdən biri də "çiçək" idi. Məhz buna görə də Molla Nəsrəddin eyni adlı felyetonda araya salıb, öz mənfi tiplərini satıra

atəşinə tutmaqla bərabər, əhaliyə çicək xəstəliyi haqqda hərtərəfli məlumat verməyi özünə borc bilir: "Bir müsəlman kəndinə... "çicək" kimi müalicəsi asan bir uşaq naxoşluğu düşəndə yazılı uşaqlar bir-bir başlayırlar qırılmağa. Çox vaxt naxoşluq elə o vədə qurtarır ki, dəxi o kənddə bir nəfər də uşaq qalmır.

Məlumdur ki, çicək naxoşluğunu o uşaqlar tutur ki, onlara "çicək" döyülməyibdir. Yəni əgər uşağı vaxt ikən çicək mayasını döysən, dəxi o uşaq "çicək" naxoşluğu tutmaz (amma həkimlər məsləhət görür 7 ildən sonra yenə uşağın çicəyini döymək).

...Xülasə, bu bir asan şeydir: çicəyin mayası hər bir aptekxanada satılır, ancaq lazımdır...biçarə müsəlmanlara yazığı gələn, bir neçə qəpiklik neşter, bir neçə qəpiklik maya. Aptekçidən soruşsan ki, çicəyi nə tövr döymə? Öyrədər. Həkimdən soruşsan - daha yaxşı; feldşerdən de öyrənə bilərsen.

...Bir-iki manatlıq maya ilə bir yekə kəndin uşaqlarının çicəyini döymək mümkündür. Əgər belə olsa, o vilayətdən çicək azarı bilmərrə kənar olar.

Bəs, bunu kim eləməlidir? Mümkün deyil ki, təşəxxüslü mülkədar, bəy, ya kefli xan girsin kəndlinin evinə ki, "mən gəlmışəm sənin uşağıvun çicəyini döyəm". Mollalar da kənd uşaqlarının salamat olmağını istəməzlər:...çünki, kənddə bir naxoşluq düşəndə mollanın mədaxili artır".

Yoluxucu xəstəliyin təhlükəsi, ağır fəsadları, profilaktika və müalicəsində peyvəndin rolu, mayanın aptekdən alınıb döyülməsinin asanlığı barədə elə səlis məlumatlar verilir ki... Eyni zamanda, sözarası xan-bəy və mollaların zəhmətkəş camaatın taleyinə laqeyd, hətta düşmən münasibəti barədə tənqidi fikirlərdən sonra yenə də əsas məsələyə qayıdır: - "Amma lazımdır bunu bilmək ki, çicəyi döyülen uşağı soyuq yerdə saxlamaq məsləhət deyil".

Çicək xəstəliyi haqqda "Niyə mən dərsdən qaçıdım?" - felyet-nunda da söhbət açılır. Xəstəlik üzündən "Şəki alması kimi qırmızı yanaqları solan" uşağıın Hacı Kərim həkim üzünə baxan kimi ona bir

dua yazar və atasına deyir ki: -“ Oğlunuzun heç bir naxoşluğu yoxdur. Məhz falaqqadan qorxub”. Və uşaq bu sözləri eşidəndən sonra, dəxi dərsdən qaçırlar. Aınma sonra aydın olur ki, uşaq “çiçək” xəstəliyinə tutulmuş imiş.

Sonra isə müəllif “çiçəyin” bir əsas əlamətinə - üzdə qalan ləkələrə işarə edərək yazar: “Dəxi bilmək olmur ki, bu nə sirrrdir. Müəllim dəxi binəvəni bilmərrən gözdən salıb, üzünə də baxmaq istəmir və bunun əvəzinə bir özgə gözəl uşağı yanında oturdub kişmiş-noxudu təzə rəfiqinin ciblərinə doldurur”.

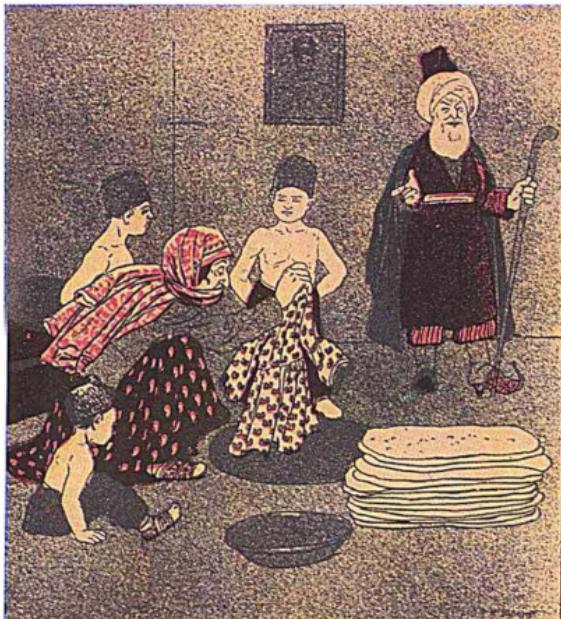
Xüsusilə Həmidə xanımın “xatirələri”ndən XX əsrin əvvəllərində Qarabağ vilayətində tez-tez vəba, yatalaq, taun, malyariya ocaqlarının yaranması, vərəm kimi təhlükəli ictimai-tibbi bəlanın yayılması barədə məlumatə rast gəlinir: Məsələn, “1918-ci ildə,...taxıl biçini zamanı kəndə vəba xəstəliyi düşdü. Bir günün içində 6 adam xəstələnib öldü. Mən dərhal Ağdamaya gedib, həkim Bahadır və Əliverdiyevdən lazımı dərmənlər alıb gətirdim, xəstələri müalicəyə başladıq. Müalicəmiz pis nəticə vermədi, xəstəliyə tutulanların bir neçəsi sağaldı”.

Yaxud, “1921-ci ildə oktyabrın 9-da Kəhrizli kəndinə qarın yatalağı düşdü. Mən yatalağın tutulmuş xəstələrə tibbi yardım göstərirdim. Adətən, yoluxucu xəstəliklərdən qorxımaddım. Bu dəfə mənimki gətirmədi. Mayın əvvəllərində xəstələnib düşdüm yatağa. Həkimlər müəyyən etdilər ki, yatalaq xəstəliyinə tutulmuşam”.

Mirzə Cəlil isə 17 fevral 1931-ci il tarixli məktubunda keçmiş Füzuli rayonunda taun xəstəliyi barədə yaziirdi: “Həmidə xanım., Qaryagindəki xəstəlikdən təşvişə düşməyin, leğv edilmişdir...”.

Eyni zamanda “Kərbəlayı” felyetonunda deyildiyi kimi: “Bircə Feodosiyanın karantin idarəsinin (yoluxucu xəstəlik olan yerdən gələn adamları, gəmiləri və malları yoxlayan səhiyyə məntəqəsi) hesabatından belə aşkar olur ki, 1899-1909-cu illər ərzində Qafqazdan İstambula 412 milyon Hacı gedib”.

Şəkil 18. BİTLƏRLƏ MÜBARİZƏ.
M.N., 1906, № 39, sah. I

“Ka zoj пакттарының чырпым тәндири, көр көңөң негиз ғанаң жатарсан”

“Hacıxana” felyetonunda isə o vaxtkı müsəlman ruhanisinin gigiyenik vəziyyəti belə təsvir edilir: “Odessa şəhərində də dərya kənarında durub, yaşıł suların ləpələrinə tamaşa eləyəndə görürsən ki, Hacı paroxodundan dəstə-dəstə üfunətlə insanlar töküldülər dəryanın kənarına... Odessa şəhəri mənim olsa, mən razı olmaram ki, bitli və sirkəli Hacilar dəstə-dəstə şəhərə daxil olub, Hindistan xolerasını, Ərəbistan taununu, Iran bitlərini, Qafqaz keçəlini dağlıdalar Odessanın ayna tək təmiz küçələrinə, pakizə mehmanxanalarına və ətirlili hamamlarına... Xüdavəndi aləm dünyada hərəyə bir yer təyin eləyib”.

“Hacıxana” dedikdə: - Məkkə ziyarətindən gələn və ya ziyarətə gedən hacılar üçün Odessada təşkil olunmuş karantin məntəqələri nəzərdə tutulur. Burada hacılara yoluxucu xəstəlik olan yerdən gələn və gedən adamlar kimi baxırıldılar” (“Hacıxana”).

Hələ XIX əsrд Feodosiyada, Odessada bu cür əksepidemik tədbirlər görüldüyü halda, bizim kəndlərdə yoluxucu xəstəliyə qarşı kütləvi tədbir görən yoxdur: "Kasıbin oxuyub, öyrənib tədbiri görmək imkanı yoxdur, bəy, mülkədar və mollanın isə vecinə deyil..." ("Çiçək").

"Mikroblar" felyetonunda mikrobiologiya, yoluxucu xəstəliklərin səbəbi, yayılma yolları, xəstənin müayinə üsulu, müalicə vasitələri, bəzi dərmanların mikroblara təsir mexanizmi və s. haqqda məlumatlara rast gəlmək olar.

"Mikrob" terminini həm tibbi, həm də ictimai, siyasi, mənada işlədən yazıçı nəhayət xəstəliyin etiologiyasına - səbəbinə müvafiq olaraq, onun köklü-dibli yox edilməsi üçün etiopatogenetik müalicəyə ehtiyac olduğunu bildirir: "Bu davaların cümlesi bir növ zəhərdir ki, azarının bədəninə daxil olanda naxoşluğun mikroblarını, yəni naxoşluğa səbəb olan həşəratı puça çıxarıır ki, axırda azarlı şəfa tapır... Müftə, müftə "nicat" deməkə öz-özünə nicat yolu tapılmaz. Lazımdır mikrobları millətin bədənidən kənar eləmək, yoxsa nə göz yaşı tökməklə azarlı şəfa tapar, nə dua yazmaqla!" ("Mikroblar").

EPİDEMİYA ƏLEYHİNƏ KÖNÜLLÜ ŞƏFQƏT AİLƏSİ

Xalqın başının üstünü epidemiya felakəti alan hallarda, yuxarıda deyildiyi kimi, bu işə məsul olan adamlar özlərini kənarə çekir, lakin zəmanənin mütərəqqi vətənpərvər ziyahları öz əsas işlərini bir yana qoyub, camaatın cansağlığı qayğısına qalaraq, vəziyyətdən çıxış yolları aramaq üçün müxtəlif vasitələrə el atırdılar. Belə ki, epidemiyalar dövründə Məmmədquluzadələr ailəsi Həmidə xanımın rəhberliyi ilə özlərini bütünlükə yoluxucu xəstəliklərə qarşı mübarizəyə səfərbər edirdilər.

Bu təşəbbüs Həmidə xanımın xatirələrində aşağıdakı şəkildə ifadə olunur: "1903-cü ildə bizim yerlərdə çiçək xəstəliyi

yayılmışdı. Bu xəstəlik kütləvi tələfat verib, çoxlu uşaq və yeniyetmələr öldürmüştü, sağ qalanların isə əksəriyyəti eybəcər və kor olmuşdu. Hökumət heç bir tədbir görmürdü. Tibb işçiləri yox idi. Adicə peyvənd vasitəsi ilə uşaqları xilas etməyin mümkün olduğunu camaat bilmirdi. Mən qərara aldım ki, peyvənd etməyi öyrənim. Tiflisə gedib, tanış həkim B.N.Ağabəyovdan peyvənd etməyi öyrəndim və lazıim olan dərmandan külli miqdarda alıb, kəndə yola düşdüm. Güman edirdim ki, uşaqları dəhşətli xəstəlikdən xilas edəcəyəm. Lakin, kəndlilər peyvəndə razı olmadılar. Nadanlıqdanmı, düşməncilikdənmi, kimse şayə buraxmışdı ki, guya mən uşaqlara yeni xəstəlik aşılamaq istəyirəm....Nəhayət, xatırımı istəyən bir qadın Asya adlı yeddi yaşlı qızını yanına getirib dedi: "Mən sənə inanıram, al, istə yırsən öldür, isteyirsən dirilt!". Mən onu peyvənd elədim. Bir neçə gün sonra bizim kənddən keçib Ağcabədiyə gedən həkim Kərim bəy Mehmandarov Asyanın tutmuş peyvəndinin yarasına baxıb, çox düzgün peyvənd olduğunu dedi. Uşaq xilas olundu. Bundan sonra ətraf kəndlərdən də peyvəndə uşaq gətirildilər. Əlbəttə, mən bunu məccani edir və peyvənd elədiyim uşaqların adlarını, yaşlarını, harada olduqlarını dəftərə yazırdım. Bu zamandan etibarən hər yaz fəsl dərman sıfərisi edib gətirtdirir və uşaqları peyvənd edirdim. Peyvənd etdirmək istəyənlərin sayı o qədər çoxalmışdı ki, mən işin öhdəsindən tək gələ bilmirdim. Ona görə də, yaxın adamlarından bəzisində də peyvənd etməyi öyrəmişdim. O cümlədən Mirzə Cəlil və onun qardaşı Mirzə Ələkbər də peyvənd etməyi öyrənmişdilər.

Biz bəzən gücümüz çatan başqa xəstəlikləri də müalicə edirdik, həmisi kİNə və digər dərman ehtiyatımız olurdu.

Həkim Kərim bəy Mehmandarov məni həvəsləndirir, ayrı-ayrı xəstəlikləri müalicə etməyi öyrədər və reseptlər yazıb verərdi. Mən çoxlu müalicə kitabları oxumuşdum və evdə kiçik aptekim var idi.

Polşada yaşayan illərdə bəzi xəstəlikləri hemeopatiya üsulu ilə (bitkilərlə) müalicə (çox güman ki, homeopatiya, yəni hər hansı maddənin yüksək miqdarı təsirindən yaranan xəstəliyə qarşı həmin maddənin ən zəif dozasi ilə tədricən aparılan müalicə üsulu nəzərdə

tutulur - M.A.Q.) - etməyi də öyrənmişdim, orada da müalicə kitablarım və kiçik aptekim var idi.

Mirzə Cəlil yoldaş Ağamalioğlu ilə birlikdə Moskva və başqa şəhərlərdən mənə “Saqlamlıq kitabı” adlı kitab getirmişdi. Kitabın üstündə yazmışdı: “Bütün həyatı boyu kəndliləri müalicə edən Həmidə xanıma hədiyyə. Molla Nəsrəddin. Moskva. 22.X.1924”.

Sonralar bu ailənin üzvləri - Mirzə Cəlilin qızı Münevver Bakıda mamalıq kursunu, oğlu Ənvər Tibb Institutunu bitirərək və Həmidə xanımın yaxın qohumu Qəmər isə Şuşa xəstəxanasına qulluğa girərək, bu şəfqət briqadasının şərəfli işini davam etdirmişlər. Bütün bunları nəzərdə tutan Həmidə xanım yazır ki, "... o zaman (1920-30-cu illər) Şuşa xəstəxanasında çalışan “şəfqət bacılarından, aptek müdüründən və qeyrilöründən ibarət bir dəstə ziyanı var idi...”.

Görendüyü kimi, Məmmədquluzadələr ailəsi könüllü tibb briqadaları şəklində yoluxucu xəstəliklərə qarşı peyvəndlər aparır, öz hesablarına peyvənd mayası alır, eyni zamanda bu iş üçün əlavə kadrlar hazırlayaraq, nəinki səhiyyə təbliğatçısı, təşkiilatçısı, həm də maarifçisi rolunu öz öhdələrinə götürməkdən mənəvi həzz almışlar.

Şəkil 19.

Həmidə Məmmədquluzadə.

“ARPAZVANNIY” MÜSƏLMAN VƏ KİF XƏSTƏLİYİ

“Pyatiqorski” - felyetonunda təsvir olunduğu kimi, bəzi zöhrəvi xəstəliklərin yayılmasına səbəb olan o dövrün ictimai, iqtisadi vəziyyətinin müssəlmanın indiki vəziyyəti ilə çox uzlaşması, sanki indiki vaxtın təsvir olunması C.Məmmədquluzadə ideyalarının müasirliyindən xəbər verir.

Eyni zamanda çox spirtli içki içməyi, zöhrəvi xəstəliyə görə qadınları Pyatiqorski kimi şəhərlərə müalicəyə aparmağı “arpazvan-

nılıq" (Mədəniləşmə, tərəqqi) hesab edənlər acı gülüşə tutulur. Ədibin ustalığı bir də özünü onda göstərir ki, "savadlı, təhsilli, müterəqqi" mənalarını verən "obrazovannı" - rus kəlməsinin yerinə bu qəhrəmanları "arpazvanni" - arpa istəyən, tələb edən, çağırən, yeyən kimi qiymətləndirir: "Otuz-qırx il bundan qabaq Pyatiqorsk idən biz müsəlmanların xəbəri yox idi; cüntki, hələ arpazvanni deyil idik. Hərçəndi, qabaqlarda tacirlərimizdən hərdənbir yarmarkaya gedən və oradan övrətinə naxoşluq sovgatından (siflis, ya süzənek və s.) gətirən olurdu. Amma, az-az ittifat düşürdü. Cükr olsun pərvərdigari-aləmin cəlalına, indi xah yarmarkaya gedən tacirlərimizin bərəkətindən, xah rus şəhərlərinə gəzməyə çıxan əsnaf, bəy, xan, rəiyat...

...Onu ərz edirəm ki, Şuşa qalasından başlamış Naxçıvan, İrəvan, Gəncə, Bakı və qeyri yerlərdən hər il Tiflisə elə ha müsəlman xanımızdır ki, gəlir.

- Niyə gəlir? -Naxoşdur. -Nədir naxoşluğu? -Ərindən tutubdur.
- Bəs, əri haradan tutubdur? - Əri də gecə yarısı qaranlıq küçələrdə gəzən arvadlardan tutubdur.

...Pyatiqorskda...bir cür mə'dən palçığı var. Hər bir xanım ki, ərindən pis naxoşluq tutub, gedir Pyatiqorskiyə, orada o palçıqdan yaxır bədəninə və bir ayın müddətində anadandoğma kimi safə çıxır və çarşovunu yenə salır başına, qayıdır gəlir vətəninə. Ay nainsaf köhnəpərəstlər, bəs niyə mədəniyyətin mənfeətini danırsınız? Bəs, mədəniyyət olmasaydı, haradan bizim tacirlərimiz yarmarkanın və bəy-xanlarımız Tiflisin, Bakının yolunu tanıyacaq idilər və tanımasa idilər, haradan naxoşluq tapacaq idilər və tapmasa idilər, nə tövər övrlərimiz Pyatiqorsk kimi gözəl şəhəri tanıyacaq idilər?!"

O da hələ "sz övrətimdir, kefim istər apararam Pyatiqorskida müalicə etdirərəm, kefim istəməz boşaram, bir canı safini alaram" - deyəni də olur.

Felyetonun sonunda bizim "arpazvanni"nın dilindən belə deyilir ki: "bu cür mədəniyyəti bilən ancaq biz müsəlmanlarıq... Başqa mil-lətlərin xanımları Pyatiqorsk-zad bilməz....Cüntki, Şuşa qalasında fahişəxana müsəlman məhəlləsində açılıb".

Müəllif isə bu barədəki öz fikirlərini "Fahişəxana" - adlı felyetonda "Deli"nin dili ilə belə ifadə edir: "Fahişəxana yaxşı şey deyil: evvelan millətin əxlaqını xarab edir, saniyən orada cavanlar nagəhan bəlalara düçər olurlar və əlacı olmayan dərdlərə düşürlər, salisən, bizim şəriətimiz də belə-belə qəbih işləri günahı-kəbirə cərgəsinə yazıb".

"Məşədi Sijimqulu - Kefsiz"də isə ədib kinayə ilə "Gəncə fahişəxanalarının bağlanması münasibətilə sərgərdan qalan cavanlara yazığı geldiyini" - bildirir.

"Zina"da Kif (Siflis) azarının Erlix həkimin 606-cı davası ilə müalicəsindən, "Dörd yüz qız" - felyetonunda müsəlman ələmini bürüyən belə əxlaqsızlıq ocaqları, onunla bağlı vəhşiliklər, buna oxşar başqa ocaqların da olduğu qeyd edilir: "Müsəlman məmələkətlərində Əbdülhəmidin hərəmxanasına oxşayan minlərce hərəmxanalar var. Bu insan balalarını Afrika çöllərindən oğurlayıb, müntəhidlərin və şeyxül-islamların gözlərinin qabağında vəhşiliklər şəriətin ziddi ola-ola, heç bir hamiyi-şəriət bu yolda bir söz danışmayıb. Axırda cəmi islam ələmi dolub hərəmxana ilə, cəmi müsəlmanlar "xədim" kimi bir şey olublar".

"KEÇƏLLİK - XOSBƏXTLİK ƏLAMƏTİDİR"

Mirzə Cəlilin daha bir neçə felyetonunda o dövrdə müsəlman ələmində geniş yayılmış sosial mənşəli dəri xəstəlikləridən biri olan keçəllik barəsində söhbət açılır. "Circirama"nın yazdığını görə "Yer üzündə, maşallah, üç yüz milyon müsəlman var. Hamısı da keçəldi: Hər bir politika işlərində lazımlı "keçəllər" məsələsidir" ("Keçəllər").

"Məscidə cəm olanların çoxusu keçəl adamlardır və məlumdur ki, keçəllər həmişə başlarına quyrıq yağı sürtürələr. Odur ki, məscid-dən həmişə qovurma bozbaşının qoxusu gəlir. Bu səbəbdən oxumuşlar məscidə gəlmirlər.... Amma onların içində elələri də tapılır ki, nə keçəldir və nə də başlarına quyrıq yağı sürtürələr. Və bir də məhz keçəlləri müqəssir tutmaq insafdan kənardır. Əfunətin çoxu corab və başmaqlardan gəlir, çünki məscidə gələnlərin çoxu

corablarını ildə bir dəfə də yudurtmazlar və dəyişməzler" ("Məscidlərimiz").

Yaxud, "...duanın bərəkətindən küçələrimiz məhərrəmlik günləri keçəl-küçəllerlə dolan kimi, qeyri günlərdə də...zəvvərə çavuş dəstələri ilə dolu olacaqdır" ("Ar olsun"); Eləcə də "...küçələrdə 7-8 yaşında dəstə tutub..., şaxsey gedən uşaqların çoxu keçəl idi" ("Rəndə") və s.

Aşağıdakı yazıda isə bu küçələrdəki kimsəsiz fağır-füqəranın nə vaxtsa yaxşını pisdən seçəcəyi, öz hüquqları uğrunda mübarizə apara-cağına işarə edilir: "...Amma bunu da biliniz, ey mollalar ki, günlər dolanar, sular axar, zəmanə təzələnər və axırda yetim-yesir, keçəl-küçəl qardaşlarım dostu ilə düşmənlərini tanıyb, haman yoğun dəyənəkləri sizin əlinizdən alar və başlar...dəxi dalısını demirəm. Və bu da o vaxt ola bilər ki, keçəl-küçəl, tumançaq və bambılı, bit və sirkəli qardaşlarım sizlə mənim təfavütümü başa düşələr..." ("Niye məni döyürsünüz?"). Odur ki, "Molla Nəsrəddinin borcu keçəl qardaşları xəbərdar eləməkdir ki, düşmənlərini tanışınlar" ("Düşmənlər").

"Ləkə" - felyetonunda isə insan bədənində rast gələn bir neçə ləkə növündən söhbət açandan sonra belə yazar: "Ləkəni bir neçə xüssusda rədd eləmək caiz deyil: biri keçəllik ləkəsidir, çünki müqəddəs adamların çoxundan hamımız bunu eşitmış ki, keçəllik insana xoşbəxtlik gətirir... Onunçün də müsəlman aləminin 350 milyon nüfuzunun 349 milyonu keçəl-küçəldən ibarətdir (eyni zamanda Şeyx Qəninin müqəlliidləri də)".

Keçəllik o qədər şöhrət tapmış əlamət imiş ki, hətta xoşbəxt keçəllərə qəzəl də həsr edilmişlər:

*...Ta keçəl-küçəllər oldu indi yarın, ey könül,
Qara oldu yar əlindən ruzigarın, ey könül.
...Aldı əqli huşunu bitlər bu çirkin millətin,
Getdi əldən yox yerə məcmui varın, ey könül.*

(“Keçən günlər”).

“XƏSTƏLİK TƏMİZLİKDƏN QORXUR”

Ədib təkcə zəmanəsi üçün xas olan yoluxucu və dəri-zöhrəvi xəstəlikləri, onların yayılma mənbələrini, obyektlərini sadalamaqla kifayətlənmir, eləcə də onların yaranma və yayılma səbəblərini araşdırmağa çalışır və adətən bu səbəblərin ölkə daxilində, hətta mərkəzi şəhərlərdə də antisanitariya vəziyyəti, müəssisə və vətəndaşların adı gigiyena qaydalarına əməl etməməsi, əhalinin sosial və mədəni səviyyəsi ilə əlaqələndirir.

“Təmizlik” - felyetonu bu baxımdan çox səciyyəvidir: “Təmizlik yaxşı şeydir. Hətta şəriət də təmizliyi xoş tutur (izaleyinəcasət). Iran şəhərlərində də bəzən təmizlik açarını görərdim və bunu da görərdim ki, təmiz olan məkandan azar-bezar uzaq gəzir və natəmiz yerləri və insanları azar-bezar dost tutur. Bununla belə natəmizlikdən azar törənməsinə axır vaxtda mən başladım şəkk eləməyə: səbəb budur ki, əgər bu rəy səhih olsaydı, Bakıdan vəba və taun azarı gərək əskik olmayıyadı. Məlum şeydir ki, natəmizlikdə Bakı şəhərinə qeyri bir şəhər çata bilməz. Allah buna şahiddir ki, ...Bakı yaranandan indiyədək təmizlik barədə o dərəcədə sahibsizlik çəkməyib, nə qədər ki, axır vaxtlar çəkməkdədir”. - “Bakının üfunəti dünya və aləmə dağılıb, qoymur nəfəs almağa... şəhərin müzur hə şəratı vilayətlərə dağılıb camaati puça çıxarmaqdadır. Bakıya lazımdır bir çarə qılmaq” (“Bakının əlacı”). “...Şükür haradansa Bakı kommunxozunun yadına düşüb ki, axır insaf da yaxşı şeydir! Və Bakının küçələrini pişik ölüsündən təmizləməyə çarə axtarınaqdadır. Əgər kommunxız əhalinin hifzi-səhhətini mənzur tutmaq nöqtəyi-nəzərindən bu işe iqdam edirsə, bu barədə heç təşvişə düşməsin; zira Bakının təcrübəsi bunu göstərdi ki, Xalera və taun xəstəlikləri də Bakının zibilli küçələrini görmək istəmir” (“Təmizlik”).

“Bəlkə elə buna görə də Bakının bazar-küçələrindən zibil ildə bir dəfə süpürülüb, təmizlənərdi” (“Olaydı-olmayaydı”).

“Cəfəngiyat (təmizlik)”— felyetonunda isə yoluxucu xəstəliklərdən qorunmağın daha mütərəqqi bir üsulunun icad edildiyi barədə məlumat verilir: “Bakı şəhəri keçən il inidikindən də təmiz idi. Bildir küçələrdə zir-zibil qarışmışdı it-pişik ölüsünə, divarların dibi elə biabır idi ki, evə qayıdır, gələndə gərək ayaqlarına qüsul eləyəydi. Onun üçün indi küçələrdən keçəndə adamın başı çatlayır, ürəyi qalxır. Bu halda bildir vəba azarı düşdü. Elə ki, azar başlaşdı şiddəti eləməyə, mən elə xəyal elədim ki, indi daha şəhəri təmizləyəcəklər, amma bunun əvəzində haman nəcisli küçələrin zibillərinin üstə bu məzmunda bir yazı yazıb yapışdırıldılar:” “чистота враг заразы”. yəni “təmizlik azarın düşmənidir”... Bu yazının çox xeyri oldu.

çünkü, vəba azarı başladı azalmağa və axırda da ləp qurtardı.... Yazının hikməti nə dərəcədə idi ki, küçələr üfunətlə ola-ola, yenə azar rədd oldu getdi və bir də daha zir-zibili yiğisdirnaq lazımlımadı... Bildirkı zibilə hələ əl vurulmayıb və heç lazımda deyil; çünkü bir də vəbadan-zaddan gəlsə (yenə taun da gələ bilər), bir parça kağızdı, yazış Yapışdırıraq divarlara, azar-bezar öz-özünə qaçıb gedər”.

Biz o vaxt “Nəcasət məsəlesi”ndə yazmışdıq ki, küçə və bazarlarımız qoxur: indi də “Tənin” deyir ki, “hətta ən şərif bir ziyanətgahımız olan mübarək şəhərlərimiz qoxur” (“Paklar”).

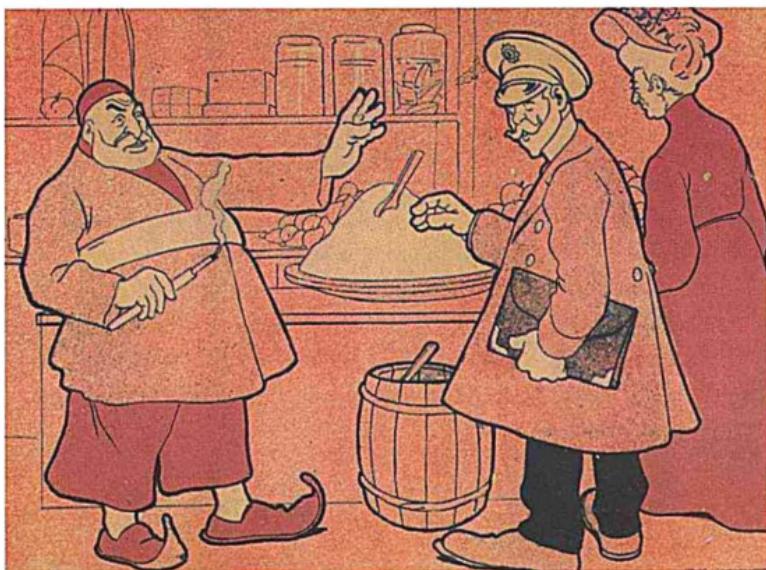
“...Budur babün-nəcasət! Vilayətimiz, küçələrimiz, həyətlərimiz və uşaqlarımız “babün-nəcasət” ilə nəcislənibdir” (“Nəcasət”).

“Uşaqlarımız”- felyetonunda isə Bakı küçələrində baş verən uşaq və nəqliyyat travmatizmini ilə antisanitariyanın səbəb əlaqəsi açıqlanır və bu bədbəxtlikdən “çıxış yolları” göstərilir. Belə ki, uşaq teatrı problemlərindən söhbət getdiyi halda, birdən-bira bu məsələyə etiraz edilir; “buna da səbəb budur ki, küçələrdə ildirim kimi şığıyan avtomobilər axır vaxtlarda başlayıblar uşaqları əzib tike-tike eləməyə....Son günlər sürücü Persidski küçədə filan uşağı öz avtomobili ilə əzib öldürübdür”. Tələsən sürücü əmirlərə ərki yetməyən müəllif, işləri belə gördükdə o binəvə uşaqlara məsləhət görür ki, teatr olan küçələrə getməsinlər. “Getsinlər dağlı məhəlləsinin it və pişik ölüsü ilə zinətli küçələrini seyr etsinlər və orada oynasınlar. Doğrudur, burada olan zibil üfunətlindən azar-bezar tapacaqlar, amma bir tərəfdən də böyük arxayıncılıqdır: burada avtomobil olmaz”.

“Məşədi Sijimqulu Kefsiz”- adlı məqaləyə daxil edilmiş “Məktəb” və “Saro kəndi” şe’rlərindən götürülmüş parçalar isə nəinki məscid əhli, Əli şələri, hətta məktəb və məktəblilər arasında da antigigiyenik və antisanitariya vəziyyətinin hökm sürdüyündən xəbər verir:

-...Cəfər qurtarib dərsi, gəlib xeyli zamandır,
 Soldat balası, bax, deyəsən lap malaqandır.
 - ...Bu kənddə bir məktəb var,
 üç yani torpaq hasar,
 Ancaq hisli dörd divar.
 ...Yazda qoxu, qışda qar,
 Xəstələnir aşkar.

“Qış xəbərləri”ndə isə xəstəxanada gözündən müalicə olunan, gigiyenadan bixəber xəstə qadının öz qohumu Axund ceyx Qəni həzrətlərinin məsləhətli dəstəməz vaxtı su əvəzinə barmaqlarını torpağa batıraraq, xəstə gözlərini “yumaq” barədə xəbər verilir.

şəkil 21. MURDAR.

Kənardə dur, kənardə dur, nə istayırsən verim, əlini vurma.
M.N., 1907, № 40, s.8.

Mirzə Cəlil təkcə həyatdakı nətəmizliklərə qarşı deyil, bu prob-

lemləri siyasişdirərək, hətta cəmiyyətdəki çirkin əməlləri də satıra atəşinə tutur. Bu baxımdan "Istixarə" məqaləsində redaksiyanın abunəçilərə üçüncü ixtarını (xəbərdarlığı) xatırlatmaq yerine düşər: "İxtarın üçüncü bəndi murdar və təmizlik məsələsidir. Biz belə yazmışıq: "İdarəmizə göndərilən abunə pullarına gərək poçta qulluqqularının əli dəyməsin; çünkü, sayət qulluqquların əlləri natəmiz və yaş ola, belə olsa, o vaxt idarəmiz məcbur olacaq o pulları suya çəkib təmizləsin..." "Murdar" və "təmiz" söhbətləri, indiki əsrde hələ bir qədər köhnəlibdir... və lakin haqq və həqiqətdir. Və nəinki o vədələr, hətta indi də dindar müsəlman qardaşlar rus və erməninin yaşı əlini myrdar, müsəlmanın yaşı əlini təmiz və rus, gürcü yağını, pendirini murdar hesab edirlər".

"Murdar o şeyə deyərlər ki, ona binamazın yaşı əli dəyər. Amma cəmi əlidəstəməzli keçəl və bitli Əli şələri təmizdirler" ("Pak neft və murdar neft").

Hezəti Sahibbəz-zamanın yanında basdırınmaq üçün qəbrdən çıxarılmış çürümüş, qoxmuş müsəlman sümükləri təmizdir, əcnəbi həkim professorun əlləri murdar: "...həkim at üstündəki xurcuna diqqət verir, sümüklərə gözü sataşır və təəccüb edə-edə oraya yavıqlaşır, istəyir əlini vura sümüklərə. Xurcun sahibi çavuş, Ələlfəllah həkimin əlini öz əli ilə rədd edir ki, əli sümüklərə dəyib murdarlanması" ("Dəli yığıncağı").

"Bikarlar bayramında" dərin kök salmış islam mərasimlərindən, olan Məhərrəmlik təziyələrində şərbət paylanması zamanı yaranan antigigiyenik vəziyyət satirik bədii dildə təsvir edilir: "Məhərrəmlik Məscidlər dolacaq ... papaqlar başdan götürüləcək, bitlər hərəkətə gələcək, keçəllərə hava dəyəcək... Məscid müdirləri keçəl başlarını qaşıyandan sonra çirkli əlləri ilə stakanı uzadacaqlar qəndabın içinə.... Uşaq da başını teştin içinə tutub qəndabın yarısını içicək, yarısını da ağızının yanından qaytarıb, tökəcək yenə teştin içinə".

Ədib sanki kişi və uşaqların pintiliyinin günahını qadınlarda görərək, "Halal"da belə yazar: "Gərək əcnəbi övrətlərindən təvəqqə edək ki, halal övrətlərimizə uşaqa tərbiyə verməyi təlim etsinlər ki,

küçəyə çıxanda burunlarını böركləri ilə silməsinlər..; övrlərimizə bir az səliqə öyrətsinsinlər ki, xanımlarımızın qoltuqlarının tərinin qoxusu ərlərini iyərəndirməsin”.

"Izaeeyi-nəcasət" - adlı məqaləsində isə ədib redaksiya adından oxucularına belə bir vəsiyyət dərc etdirir: "Məhəmmədəli şahın əsrində Iran torpağında yaşamağı özlərinə rəva görməsinlər. Və Məhəmmədəli şahı özlərindən uzaq eləməyi "Izaeeyi-nəcasət" dərəcəsində bilsinlər, çünki, bir hava ki, üfunatlındı, orada nəfəs çəkib, zindəganlıq eləmək dəxi mümkün deyil". Ona görə də "elə mənim o vədə xəyalıma göldi ki, təbrizlilərin bir paralarına milli dezinfeksiya lazımdır". ("Yaxın şərq məsələsi").

səkil 22. ZƏMANƏNİN ALİMİ.

Şagird: - Ey ustاد, bu əti neçə dəfə yusam təmiz olar?

Ustad: - Əti sağ əllə yumaq lazımdır ki, təmiz olsun.

M.N., 1929, № 16, s. I.

Mehz zəmanəsindəki belə antisanitariya vəziyyətini, yoluxucu xəstəliklərin geniş yayılmasını görən ədib, kabinetinin girəcəyində divardan “əl verməmək və uzun danışqlarla işdən ayırmamaq xahiş olunur” - sözləri yazılmış lövhə asmışdı. Həmidə xanımın yazdıqlarına görə: “Tənimadığı adam Mirzə Cəlilə əl verdikdə o, gedib əllərini yuyurdu”.

HAMAM SUYUNUN HİKMƏTİ...

C.Məmmədquluzadənin əsərlərində su həm bütün təmizliklərin əsas elementi, müalicə vasitəsi və eyni zamanda bəzi xəstəliklərin yayılma mənbəyi kimi təsvir edilir. “Istifta” felyetonunda, demək olar ki, suyun bütün xüsusiyyətləri, bədənə xeyiri, ziyanı açıqlanır: “...Kəhriz suyunun hikməti nədir? Yağış suyu nədir? Niyə bir para mə'dən sularını bir para xəstələrə və bir para mədən sularını bir özgə qism xəstələrə rəva görürler? Nə vaxt ciy suyu lazımdır içmək, nə vaxt qaynatmaq lazımdır? Dünyada ən yaxşı sular hansı çayların, mə'dənlərin, yaylaqların suyudur? Qafqazda hansı sular var? Suyu nə cür təmizləmək? və s.və s.” - ekoloqları, sanitər-epidemioloqları düşündümləi olan, hələ də həllini gözləyən suallar qoyulur.

“...Müsəlmanın 72 min kitabının əsl və mötəbəri “İxtiyarat” kitabıdır və bu kitabda yazılıb ki, Təbrizin kənarında bir çeşmə var ki, hər baş yaran gedib bu çeşmədə başının yarasını yusa, haman dəm yarası yaxşı olar” (“Baş yarmaq”). “Nəmin vilayətində 199 xan və 15 fəqir və biçarə rəiyyət var və burada bir yaxşı hamam var və bu hamamın pakizə suyu var” (“Azərbaycan padşahları”).

Felyetonların çoxunda hamam suyunun təmizləyici, rahatlayıcı və hətta psixi təsiri də qeyd edilir:

*“Gar eyləmiş olsan, gecə bir tövr xətanı,
Get gir suya, ta əxz edəsən rahəti-canı”* (“Lisan bələsi”).

“Məclisi-millî”də “söhbəti-məşvərət” edən Ağa Sadıq dəllək soyuqlamış Ağa Məhəmmədhüseyin Səbbağa deyir ki, “...Sizə ki, soyuq dəyibdir, siz sübh əzəni gəlin hamama bir qədər müşətmal

eləyin (massaj elətdirin, bədəni ovdurun) və ondan sonra hamamdan çıxıb, yaxşı əba və kürklə bulalanıb evə təşrif aparın, bir yavan aş bişirsinlər iç, yaxşı terlə və verginən uşaqlar bir neçə dənə küpe sal-sınlar və nahar vaxtı mən gəlib alnından bir badkəş (həcəmət, soyuqdəymə zamanı alına qoyulan havasorucu boru) qoyaram, yaxşı olur, inşaallh”.

“...Xəttin gözəlliyi, mən güman edirəm ki, bunlar hamısı əvvəlan hürufatımızın gözəlliyyindən və saniyən Iranın hamamlarının sularının təsirindəndir” (“İdarəmizin əhvalatından bir neçə söz”).

“İlin axırın”da hetta hamam suyundan cadunun təsirini öldürmək üçün istifadəyə də işarə edilir: “İti hamamda cimdirir ki, məne cadu eləyiblər. İti cimdirir: hamam isti, su isti - it çığırır. Hamamdağı kişilərdən biri qorxub və sərsəm gətirir...İndi bir dua yanan axtarırlar”.

Qorxunun psixi təsiri “Qəbirdən məktub”da isə aşağıdakı kimi bədii yolla ifadə olunur:

...Mən hırsınləndə dəfətən ishal olurdular,
Mən hökm edəndə xak ilə pamal olurdular...

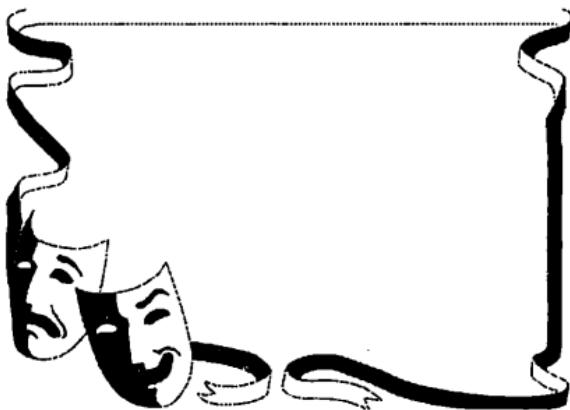
Isti suyun, hamamın belə təsirindən müsəlmanların az hissəsinin də olsa, mütəmadi həna qoymaq üçün hamamda vaxt keçirməsine baxmayaraq, çox hissəsinin, xüsusilə, məscid əhlinin natəmizliyi, çox xəsteliklərə mübtəla olması haqqda təzadlı fikirlər söylənilir. Məs.: Fransız səyyahı Lizurtajın fikrincə “Qişın şiddətli soyuğu müsəlman başlarını “anabioz” edə bilməz, zira ki, müsəlmanlar gecə-gündüzün 24 saatından 8 saatını isti hamamda keçirirlər ki, həna və rəng yaxşı tutsun” (“Baş”).

Tənbəllik, qarınqululuq və yuxuculluq mərəzinə mübtəla olmuş Ağdamlı Kərbəlayıya “Molla Nəsreddinin cavabı”nda isə hamam suyu ən gözəl müälice vasitəsi kimi tövsiyə edilir: Buranın kamil təbibləri məsləhət görürər ki, fürsəti fövtə vermədən gedəsən İrəvana, ya Naxçıvana və həmin səfahı şəhərlərin hamamlarının gözəl sularında ciməsən. Əgər həmin müälice tezliklə bir fayda verməsə, əlbəttə gərək təxir etməyib Təbriz səfəri edəsən və həmin

şəhərin hamamlarında bolluca çimib, anadandoğma kimi sağ və salamat olub, qayıdır gələsən vətəninə”.

Yəqin ki, bütün bunları nəzərə alaraq, “Tənbəllik”- felyetonunda qeyd edilir ki, “May ayının 16-da hökumət tərəfindən şəhər hamamlarının təmizliyi barəsində sadir olan 13 maddədən ibarət qərardad verilmişdir”.

Göründüyü kimi, C.Məmmədquluzadəni təkcə içtiamı-siyasi məsələlər deyil, cəmiyyətin ən vacib problemlərindən olan Səhiyyə və eləcə də onun profilaktik sahəsi olan gigiyena və sanitər-epidemiologiya daim düşündürmüştür. Odur ki, ədibin müxtəlif janrlı yazılarında yoluxucu xəstəliklərin yayılma səbəbi, əlamətləri, qarşısının alınma yolları və sairəyə aid satırə çalarlı elmi-bədii məlumatlara rast gəlinir.

IV.AĞILLI “DƏLİ”LƏR VƏ DƏLİ “AĞILLILAR”, YAXUD PSIXIATRİK BAXIŞLAR

DİLBİLMƏZ DOKTOR LAL-BYUZ

Mirzə Cəlilin 2 böyük əsəri - “Deli yiğincağı” və “Ər” dramları, demek olar ki, psixiatriyaya xidmətinin təşkilinə həsr edilmişdir. Lakin hadisələrin cərəyanından aydın olur ki, bu əsərlər arasında böyük vaxt, zaman fərqi mövcuddur. Belə ki, “Deli yiğincağı”nda halə əyalətdə psixiatriya xəstəxanası və mütəxəssisi yoxluğundan söhbət gedirə, “Ər”də geniş, hətta qadın və kişi şöbələrinə bölünmüş, psixiatriya xəstəxanasından, burada tədris prosesindən, professorun psixiatriyadan mühazirə oxumasından bəhs edilir. Məsələn: "...doktor Lalbyuz ki, təzəlikdə Əmrristandan bizim vilayətə təşrif gətiribdir ki, ruh azarının burada camaat içində nə şəkildə zühurə gəlməsini tədqiq və təhqiq edib, cünunu luq mərəzinin xasiyyətini, tarixini Əmristan darül-elmlərində təhsil etdikləri elmi-psixikə tətbiq buyursunlar” (“Deli yiğincağı”). Bu əsərdə yenice gəlmiş əcnəbi doktorun “o biçarələr üçün bir məkan qərar vermək”-müalicəxana açmaq təşəbbüsündən gözlənilən nəticəni ixtiyar sahibləri bu cür qiymətləndirirlər: “Belə bir iqdamatın iki qism gözel nəticəsi ola bilər: biri budur ki, şəhərimizin küçələrindən dəliləri rədd etmek ilə vilayətimi zin abadlığı yolunda təlaş etmiş olarıq (küçə və bazarda sərgərdan dolanan bir nəfər də deli və divanə qalmaz),...ikincisi də budur ki, o bəxtiqarə dəlilərin xeyir-duasının feyzini bizim özümüzə də..., valideynlərimizə də və əbavi-əcdadımıza da kifayət edər”.

Bu həvəslə də Hacı Məhəmmədəli təklif edir ki, doktorun şəhərə gəlməsi çavuş vasitəsilə camaata çatdırılsın ki, “xudavəndi aləmin lütf və mərhəməti sayesində o binəva dəlilər mübtəla olduqları cünunu luq mərəzindən tez bir vaxtda şəfa tapacaqlar”.

"Deli yığıncağı"nda əcnəbi psixiatr doktor Lalbyuz hələ yerli dili öyrənməmiş, daima yanında gəzdirdiyi lügətdən istifadə edən, sözləri təhrif olunmuş şəkildə işlədən, xəstələrin qarşısında özünü itirən, qorxub-diksənən, "dəlini-ağillidan ayıra bilməyən" təcrübəsiz həkim kimi təsvir edilirse, "Ər" pyesindəki psixiatr həkim şahzade Ərvahallahxan (əsərin başqa yerində isə doktor Ruhzad) əsəb xəstəxanasının baş direktoru, professor, dəlilərin təbirincə isə "Türküstən şahzadəsi" kimi adlandırılır.

Göründüyü kimi, ədib qəhrəmanlarına heç vaxt təsadüfi ad verməmiş, bu məqsədle bir çox amilleri, xüsusilə ixtisası, xarakteri və s. nəzərə almışdır. Belə ki, Ərvəhallah adı ruhlar allahı (ərvəh - ərəbcə ruhlar deməkdir), Ruhzad (ruh - psixika; zad, zədə - övladı, bala və s.) - ruh övladı, ruhdan doğulmuş tərcüməsini verən psixiatr kimi mənalandırılmışdır. Eləcə də, əcnəbi həkimi Leybnitsə Lalbyuz adını verərkən, çox güman ki, həkimin yerli dili bilməməsi, əhali iləancaq lügətin köməyi ilə, təhriflə danışması nəzərə almışdır.

Professor I.Həbibbəylinin fikrincə əsərlərin hər ikisində adı çəkilən həkim Lalbyuz "Unudulmuş elmlərdə" xatırlanan məşhur alman alimi Q.B.Leybnitsin prototipi və onun adının təhrif olunmuş variantıdır. Böyük Pyotr tərəfindən Rusiyaya dəvət edilən, Avropa və Rus alimlərinin ittifaqı ideyasını irəli sürmüş Q.B.Leybnits riyaziyyat, biologiya, fəlsəfə elmlərinə dair "Teodoniya", "Mondologiya", "Insan ağılı haqqında yeni təcrübələr" və s əsərlərin müəllifidir ("Ər". "Lənət". "Oyunbazlar"). Professor, doktor Ruhzadın mühazirəsindən aydın olur ki, Almaniyalı məşhur professor Lalbyuz (Leybnits) psixi xəstəliklərin üzvi xəstəlik olması nəzeriyəsinin tərəfdarıdır: "Bu xəstəliklərin mütləciyində en ziyadə əhəmiyyət veriləcək bir məsələ də budur ki, bu xəstəlik üzvidir, yoxsa qeyri-üzvi. Lakin, axır vaxtlarda Avropa mütəxəssisləri arasında üzvi təbirinin ziddinə bir paraların vəzifəvi təbir də (termin) işlətməyə başlayıblar ki, birincilərin silkinə Almaniyada məşhur professor Lalbyuzi və ikincisinin silkinə Amerika professoru Tranşı daxil etmək olar".

PSİXIATRİYADAN MUHAZİRƏLƏR

Psixi xəstəliklərin səbəbi də, müalicəsi də “Dəli yığıncağı” qəhrəmanlarının dili ilə bəsit, qeyri-elmi və cahilanə izah edilir. Ədalət hakiminin müavini Hacı Naib psixi xəstəliyin patogenezini belə izah edir: “Yəni həkim cənablarının ixtisası həmin dəlilik mərəzinin, yəni ruh dairələrinin öz təbii mahiyyətindən ixrac olub, rəxnə tapmağıdır ki, bunun nəticəsində insanın qüvvəyi-əqliyyəsinə xələl yetişir. Bəistillahi-türk; insan dəli olur”.

Tacir Hacı Xudaverdi isə dəliliyi yaradandan gələn qismət kimi qiymətləndirib, çəresini ancaq dualarda görür: “...Biz eşitdiyimiz budur ki, dəliliyin bir səbəbi var. Bu bir bəladır; bu bir qismətdir ki, hər bir yaranmış ki, bu dərdə mübtəla olur, gərəkdir ki, tutduğu işin müqabilində cəzasını çəksin. Bunun çəresi Cövşəni-kəbir, ya Cövşəni-səğir- duasıdır ki, yazüb tikirlər dəlinin paltarına; özü də gərək sol qoluna tikilsin”.

Fazıl Mehəmməd isə dəlilərin müalicəsi məsələsinə dair öz şübhəli fikrini belə ifadə edir: “Bəndeyi-həqir Əmristan mütəxəssislərinin tibb elmində məhərətlərinə şəkk və tərəddüdüm yoxdu və lakin ruh mərəzlərinin şəfası ki, bu alicənablar (həkim) öhdələrinə götürübələr, - elə bir müşkül əmrdir ki, bu barədə bir nəticəyə nail olmaqlarına mənim mütəəssifənən çox iştibahım var, ziya ki, haqq-teala özü buyurublar ki, qülür-ruhü min əmri rəbbi (De ki, ruh allahın öz işidir)...üqəlanın ixtilafı məhz bu barədədir ki, aya, ruh cövhər qəbilindəndir ya ərəz və cövhər olduqda da aya mücərrəddir, ya qeyri-mücərrəd. Çün həzrəti Imam Cəfər Sadiqdən rəvayətdir ki, zəmanı ki, xudayı-teala öz bəndəsinin qəbzi-ruhini mələkül-mövtə həvalə elədi, buyurdu: çıxart bəndələrimizin ruhunu, gətir mənim yanımı ki, mən onu rahət edim və onlara rəhmət bəxş edim”.

Bütün bunlardan fərqli olaraq, “Ər”pyesində professor Ruhzadın dili ilə bütün psixi proseslərin elmi təhlilini verilir. Professor tələbələrə həyatın bütün sahələrində nəzəriyyənin təcrübə ilə möhkəmləndirilməsinin zəruriliyini izah edərək, ataların “çox oxuyan çox bilməz, çox gəzən çox bilər” - zərb məsəlini özünün

dərk etdiyi variantda təkrarlayır: "Çox oxuyan çox bilməz, çox oxuyan və oxuduğunu işlədən (yəni həyata tətbiq edən) çox bilər".

Və bundan sonra professor psixi proseslərin mahiyəti, ruhi xəsteliklərin səbəbi barədə, fars-ərəb dili qarşıqlı, çətin anlaşılan dilə də olsa, geniş mühazirə oxuyur: "Bəli, ruh xəstəliyi dörd əsasdan ibarətdir. Psixoloji elmində və ələlxüsus fənni-təbabətde biz onu dörd mənə ilə ifadə edə bilərik: Xəyal, hiss, fikir və arzu. (Əslində bu ünsürler ruh xəstəliyinin deyil, psixi proseslərin tərkib elementləri, hissələridir - M.A.Q.). Necə ki, filosofiyadan dörd üzvlü ənasür, yəni ənasırı-ərbəə (torpaq, od, su, hava) həmin ənasür filosofiyaya eynən mütabiqdir və bunların məsdəri ibarət olsun substansiyadan, yəni rukndən. Amma digər hissələri müteşəkkildir əvarizatdan (təsadüfdən) ki, onlar da atrividutla (atributla) məşğuldurlar. Ərz olsun ki, bu dörd qism əhvalinin mənbəi başın içindəki buz damağın ya zi-mazılarıdır ki, onlara tibb istilahında böyük damaq deyirlər. Zamanı ki, haman buz damağın cisminə bir rəknə toxundu, o vəde insana elə bir xırə damağ (çaşığın əhval-ruhiyyə) və qüvveyi-əqliyyəsinə elə bir zəf (zəiflik) üz verir ki, biz avam dilində ona dəlilik deyirik.... Axır vaxtlarda ruh xəstelikləri psixoz adı ilə şöhrət tapmışlar. Necə ki, məsələn, dairəqs (dövr edən ruhi xəstəlik) və fələqi-ümumi (iflic əmələ gətirən ruhi xəstəlik) mütərəqqi kimli. Amma digər tərəfdən bunu nəzəre almalıdır ki, hal-hazırda Əmrəzİ-ruhiyyə kitabının mühüm səhifələrini işgal edən həmin fələqi-ümumi mütərəqqidir ki, bunun müdəvati (müalicəsi) də hələ indiyədək neticəbəxş olmayıbdır. Bizim xəstəxanada müşahidə olunan Əmrəzİ-əqliyyənin cümləsindən fələqi-ümumisinə, dairəqs və bir neçə dəxi qeyrilərinə rast gələcəksiniz. Amma... Əmrəzİ-əqliyyənin bezi nüqati-ibtidaiyyəsi vardır ki, siz cavan tələbələr bunların tətbiqatına yeycə alışmalısınız. Misal üçün, götürün belə bir xəstəliyi (qapıcıya deyir). Gətir bura Qutazı. Qutaz ən şiddetli xəstəliklərdən birinin adıdır".

Bu əsərin əlyazmalarını tədqiq edən və ilk dəfə dərc etdirən professor I.Həbibbəylinin qeydiyyatına görə başqa variantlarda

Qutaz adı Qurban kimi verilmiştir. Məruzeçi isə göstərir ki, "Qutaz ən şiddetli xəstəlikdir". Eyni zamanda sonrakı qeydiyyatlardan görünür ki, Qutaz xəstəliyin deyil, xəstənin adıdır. Xəstənin arabir əlini qulaqlarına apararaq eyni sözü ("Nəməkdan") təkrarlaşması, onda "sayışan hal" olduğunu dəlalət edir.

Professor xəstəni əyani surətdə tələbələrə göstərərək izah edir: "Bunu həmişə yad edin ki, hər şeydən qabaq xəstənin hədəqəsinin, yəni gözünün qarasının halını axtarmalı və hədəqənin (yəqin ki, bəbəyin) işığa qarşı təamülünə diqqət edilməlidir. Məsələn, xəstənin hədəqəsi həmişə işığa qarşı daralır". Və professor bu xəstəliyin irsi xarakterinə işarə edərək, deyir: "Bu biçarənin atası Qubad 35 yaşında həmin dəlilik xəstəliyinə giriftar olub, özünü uca pilləkəndən tullayıb ölmüş imiş, haman bu xəstə ki, onun oğludur, əgər bunu biz indi başına qoysaq, bu da atası kimi özünü intihar edə bilər".

Psixi xəstelerin tam sağalmasına şübhə edən tələbələrin bir qismi belə sualla professora müraciət edirlər və professor da onlara yayındırıcı, qeyri-müyyəyen cavab verir.

- Tələbələrin birisi: Professor, ruhi xəstelərə tibb aləmində bir əlac işarəsi tapılırmı ki, xəstənin bütün-bütünə şəfa tapmağına ümidi var olmaq ola?

- O biri tələbə: Yəni, açıqcasına, burada sizin müalicələrin nəticəsində xəstelerin şəfa tapmağı tez-tezmi ittifəq düşür?

- Professor: Yoldaşlar, sizin bu suallarınız xeyli ağılı bir sualdır.

Çünki, zəif şür bütün ruh xəstəliklərinin ən adı bir şəklidir. Müxtəlif alımlar və mütəxəssisler arasında şüursuzluq halı haqqında bir çox münaqişələr vəqəf olmuşdur. Cəmi bu münaqişələrin nəticəsində bu anlaşıılır ki, müalicə qəbul etmeyən cəli (aşkar) mərəzlərin ikinci dərəcədə hesab olunanı paranoydur (tez-tez təkrarlanan yorucu sayıqlama ilə keçən ruhi xəstəlik). Bizim xəstəxanada həmin mərəzə giriftar olan bir nəfərdir ki, ona camaat arasında "Təbirix-xab" (Röya anladan) deyirlər".

Sonra professor ətrafdakılardan qorxan və başqalarını hədələyən iki xəstəni nümayiş etdirib məlumat verir və mühazirəni

davam edir: "Cavanlara ərz olsun ki, ağıl və şüur sahəsində iki mühüm ünsür həmişə hökmfərmadır: Zehn və iradə. Bunların mahiyyətini biz həmin ibarə ilə ifadə edə bilərik. Bunlar six surətdə bir-birinə bağlıdır və bir-birindən daimi surətdə mütəssir olur. Və bir felin icrası barəsində həmişə bir-biri ilə mübadilə edir. Bunun nəticəsində əger bir fərdə bir dərd və ələm üz verə və təsəllisi mürmkün olmayan qessəyə düçər-ola, o vaxt haman şəxsin hafızəsi müxtəl (pozulmuş) olmaqla bərabər, dimağında elə bir kəsalət üz verəcək ki, və xəstəni elə bir hala salacaq ki, tibb dilində ona qalıiyubnar (qarafikir, yəqin ki, qallüsinasiya - hallüsinasiya - sayıqlama - M.A.Q.) dəliliyi deyirlər".

Professor bu xəstəliyin əsas səbəbini zehni pozğunluqla izah edirsə, "Mən arvad istəyirəm. Məni evləndirməsəz, sizin hamınızı xidmətinizdən əzl (azad) eylərəm, çünki, bu ali binanı da tikdirən...idarə edən də mən özüməm" - deyə-deyə dolanan xəstədə - Dəli Şahzadədə isə irade pozğunluğu olduğunu anladır: "Ərz olsun ki, bu dəliliyin bir növüdür. Burada iradənin hərəkətləri heç bir qanuna tabe deyil. Gah xəstənin başına övrət, evlənmək sevdası müsəllət olur, gah mərəzin təsiri altında xəstə özünü çox ali bir vücud hesab edir. Çünki xəstənin qüvvəyi-əqliyyəsi müəyyən və sabit ölçüdən çıxıb, felləri və qövlləri (danışıığı, sözü) arasında heç bir münasibet müşahidə olunmur. Bu ona dəlalət edir ki, cəmi əfradın əhval-ruhiyyəsi müəyyən bir duyğunun sövq və idarəsi təhtində (altında) hərəkət edir".

BURADA İNCƏSƏNƏT DƏLİLƏRƏ MƏXSUSDUR

"Ər" pyesində tədrisin keyfiyyəti ilə bərabər, müalicənin de yüksək tələblər səviyyəsində qurulmasına aid səhnələr vardır. Belə ki, ruhi xəstələrin incəsənət ünsürləri ilə müalicəsi üçün xəstəhanada opera və balet tamaşaları təşkil edilir və bu zaman xəstəliklərin xarakteri, xəstələrin əhval-ruhiyyəsi və s. nəzərə alınır.

Baş doktor "aktyorların" qrimi, geyimi, tələffüzü və s. barədə iradələrini bildirəndən sonra deyir: "Balet dəstəsi də, zənnimcə xəstələrin

əhval-ruhiyyəsini lazımlıca mülahizə etmir....Hə, söhbət balet və musiqi barəsindədir. Mən o dəfə gördüm ki, musiqinin bəzi qışqırıqlı guşələri xəstelərə o qədər də təsir bağışlamadı. Bir surətdə ki, əmrəzisi-əsəbiyyə çalınan hər bir musiqi gərək xəstelərin təğyirati-hissiyə (hisslərin dəyişməsi) və hərasiyyəsinə (azalmasına) bais olsun ki, musiqinin incə nəğmələrinin təsiri altında xəstelərin əsəbləri, müvəqqəti də olmuş olsa, istirahət etsinlər. Misal üçün...."

Əsərin bu yerlərində "...Bunu doktor Nemana demək lazımdır-göstərişi və doktor Nemanın səhnəyə daxil olması barədə məlumatata təsadüf edilir. Lakin əsərdə bundan sonra bu surət haqqda heç bir məlumat verilmir. Əvvəla, anlaşılmır ki, müəllif doktor Neman surətini əsərə nə məqsədlə daxil etmişdir, ümumiyyətlə o, kimdir və pyesdə rolu nədən ibarətdir.

Topluğun tərtibçisinin şərhində verildiyi kimi, doktor Nemanın doktor N.Nerimanovla eyniləşdirilməsi də ağlabatan deyil. Çünkü ədibin yaradıcılığının son illərində, hadisələrin təsvir edildiyi məkan və zamanda doktor N.Nerimanovun eyalətdə, həm də psixiatriya klinikasında işləməsi faktı az inandırıcı ola bilər.

KİM AĞILLI, KİM DƏLİ?

Qəribə burasıdır ki, hər iki əsərdə təsvir edilən dəlilər, təcrübədə olduğu kimi, özlərini deli hesab etmirlər, hətta yeri geldikdə özlərini tam ağılli, bilikli, bacarıqlı adamlar kimi aparırlar. Məsələn, "Ər" pyesindəki Şahzadə adlı deli həkimin qonaqlığa çağırıldığını öyrəndikdə, onun kabinetindəki paltarları geyib, eyneyni taxır və özünü tamam həkimə oxşadaraq, xəstə yoldaşlarını da tələbələri sıfətində yanına salıb qonaqlıq evinə aparır. Hətta burada professor kimi təmtəraqlı çıxış etməyi də unutmur və professor Lalbyuz haqqında da məlumat verir. Şahzadə: "Əvvəla, maariflik babətindən ərz olsun ki, Nadir şah öz eli ilə məni aparıb Ingilterəyə. Orada Kembric darülfünunda təhsil etdiyim əsəbi xəstəliklərə dair məlumatdan, ruhun hadisələri mafövq (yuxarıda göstərilən) təbii

psixoloji hallardır ki, bəndəniz haman darülfünunun professoru Lalbyuzun təhti-tədrisində doqquz yüz doxsan doqquz sənə təcrübə keçirməyə nail olduq.... Belə ki, ruhun nə olduğunu dair müsbət olan bütün kəşfiyyat təcrubi psixologiyaya girmiş və insanlar uzun zamanlar ruhda mücərrəd və müstəqil bir varlıq tapmışlar. Səbəb budur ki,...”

Bəla burasıdır ki, etrafındakıların hamısı - şəhər nəzaretiçilərindən tutmuş, yeni cəmiyyət nümayəndələrinə fırıldaqçı dəlinin hərəkətlərinə inanır, onun kefliliyini də, küçədə qadınlara sataşmasını da həqiqi baş doktorun adına yazmağa, onu mühakimə etməyə çalışırlar.

Aydın məsələdir ki, C.Məmmədquluzadə bu əsərləri yazmaqla öz qarşısına dəlixananın təsviri, xəstəliklərin klinikası, müalicə yolları və s. tibbi biliklər vermək məqsədi qoymur. Onun əsas məqsədi cəmiyyətdəki dözlüməz qüsurların irtica, cəhalət, insanların dövlətə, hakimiyyətə və bir-birinə münasibətini təsvir, tənqid və islah etməkdir. “Dəli yiğincəyi”nda bu məqsəd dolayısı ilə - cəmiyyət üzvlərinin öz-özlərini, bir-birini ifşa etmək yolu ilə həyata keçirilir. Bütün dindar və hakim kişilər öz qardaşlarının dəliliyini sübuta yetirmek isteyirlər ki, onun arvadı ilə evlənmək hüququ qazansınlar. Bunun müqabilində ən qatı (əsl) dəli hesab edilən, əslində özünü dəliliyə qoymuş, Sahibəzzamanın zühuru söhbəti düşəndə mayallaq qılan, oynayan Molla Abbas: “Ay həkim, mənim bu Fazıl qardaşım dəlidir, ona bir dava ver, ağılı başına gəlsin”. Yaxud: “Bura yiğmişmiş ki,...bu beş günlük dünyayı-fanının quyudatından kənara düşüb, allahın yolundan olanlara üzümüz sataşmasın” - və s. deyir.

Molla Abbasın həyat yoldaşı Pırpız Sona Fərraşı göstərərək: “Ay həkim, bu dəli kişi məni çımidiklədi, bu dəliləri qoymayın, mən onlardan qorxuram” - Fərraş Şimrəli isə öz növbəsində özünü ağıllı, qalanları dəli hesab edir: “Həzrəti Fazılə ərz olsun ki, bu cənab professor Salbyüzdir, dəlilərə elə bir dava verir ki, dəli 3 gün çəkmir ki, şəfa tapır və sənin-mənim kimi ağılı başına gəlir”. Şimrəli hətta professora da qorxu duası yazdırıb, yanında dolandırmağı məsləhət görür.

Dəlilər öz övrətlərinin zorla qardaş və yaxınlarına siğə edildiyi-

ni görəndə - "biz dəli deyilik"- deyə etiraz edirlər. Qəlbində şübhə oyanan çavuş "Ələfəllah": "Xub, bir surətdə ki, bu allah bəndələri (dəlilər) öz dəliliklərini inkar edirlər, xub, mən eşitdiyimə görə, bu vilayətdə Əmrıstanından təzə varid olan və ruh əmrəzənə ixtisas yetirmiş təbibi-həziq var. Xub, haman təbibi dəvət edin, özü təşxis versin ki, aya, bu camaat içində kimdir ağıllı, kimdir dəli; dəxi mübahisəyə nə hacət?" - deyə təklif edir.

Dəlilər və mömənlər də hərəsi bir yandan: "Nə eybi var, həkim özü təşəsis versin: kimdir ağıllı, kimdir dəli".

Hekim çavuşu, Hacı, Kərbəlayı və dindarları yoxlayandan sonra lügəti axtararaq bircə kəlmə işlədir: "Dali".

Və nəhayət, həyat yoldaşı Sonanın başqa kişilərlə bir gəcəvəyə girmədiyini görən Molla Abbas özünü dəliliyə vurmasının səbəbini (psixiatriya təcrübəsində buna "aqravasiya, simulyasiya" deyilir) açıqlayır: "Neçə ildi özümü bu hala salmışam ki, sən dəlilər içində tək qalmayan! İndi ki, sən getmədin, getmə. Qoy o qayın-balıdzılar əyləşsinlər gəcəvəyə və 70 günün ərzində həzrətin qoşunundan ötəri 70 min əvlad əmələ gətirsinlər və həzrətin düşmənini Səğərin dib-bucağına vasil ełəsinlər.... O, hətta yenidən "ağıllılar" dünyasına qayıtməq istəmir, "dəli" yoldaşlarının cəmiyyətini üstün tutur: "Gedək biz də öz yoldaşlarımızın (dəlilərin) içində qalaq. Doğrudur, onlar həzrətin zühuruna inanırlar, həzrətin zühurunda mayallaq aşırlar, amma heç olmasa, səni də çımdıkləmirlər... Hindistan hükməsindən, bilmirəm hansıdı - adı yadımdan çıxıb,- kitabında yazır: vaxt olur ki, insanın qəlbini hər bir arzu və meyldən xalı olur, o vaxt qəlbədə bir növ xamuşluq əmələ gəlir. Bu xamuşluqda insana ele bir iti zehin üz verir ki, dünyanın yaxşı və yamanını həkimanə bir surətdə görə bilər. Allah şahiddir ki, bir belə xamuşluq, bir belə sakitlik bu dəqiqə mənim də qəlbimdədir. Onun üçün də indi mən həzrət sahibül-əsrvəzzəmanın xidmətinə müşərrəf olan bu camaatin hərəkətinə diqqət ilə tamaşa edib, deyirəm: Vallah və billah, biz dəli yiğincəğinə düşmüşük".

Mirzə Cəlilin öz zəmanəsinin psixoloji vəziyyətinin təhlilindən belə bir nəticə hasil olur ki, cəmiyyətin hamısı dəlidir; bir qismi əcdadlarının sümüklərini zühur edəcək Sahibəzzəmanın yanında basdırmağa, diri və zorla dəli damğası vurulan qardaşının övrətini

özünə siğə elətdirməyə aparan dəli ağıllılar; başqa bir qismi isə xəstəxanada övrətini tək buraxmamaq üçün ailə məhəbbəti yolunda özünü dəliliyə vuran, cəmiət, həyat və təbabət haqqda fikirləri ilə psixiatr professorla həmfikir olan Molla Abbas kimi “ağıllı dəlilər!.”

“DƏLİLİYİN MUALİCƏSİ”

Möhtərəm oxucu, Cəlil Məmmədquluzadənin Dəli imzasından çox istifadə etdiyini nəzərə alaraq, ədibin külliyyatında rast gəlmədiyimiz, lakin bu imza ilə “Molla Nəsrəddin jurnalının 1906-ci il 21-ci sayının 6-cı səhifəsində dərc olunmuş “Dəliliyin müaicəsi.” adlı yazını bu fəslin sonuna daxil etmək qərarına gəldik.

“Cənab müdürü - möhtərəm! Mənim dostum Hacı Sadıq oğlunun söhbəti məni axır dəli elədi. Eyb nədarəd və mixahəm ki, zaqrənəsaya gedim, dərdimə əlac edim. Bəzi möhtərəm vücudlar məni qoymurlar və cənab Kardül-Ətibbanı gətiriblər ki, məne dava versin. Oda bunları məsləhət görüüb: hamam külvəsin, nərdiban kölgəsin, lavaş bürüstəsin, xanın və pristavin sehər tezdən alan rüşvəsin, tiryəkfuruş tacirin sübh süftəsin, bir çilvari qazanda, yainki mahud tavada qovurub başıma çəkim və ondan sonra yeddi “ya Məlixə” oxuyum və bir yerdə qoluma bir dənə “ya Səlixə” bağlayım, özü də bir dənə bir belə tilsim və cadu zəfəran suyu ilə ahu dərisinə yazıb verəcəkdir mənə.

ش	ش	ب	ل
19	18	د	ئ
د-	ئ-	ن	ь
Г	И	Д	А В А Й

Qibləgaha, mən bunlara inanım, ya yox? Və özü də deyir ki, bu loğmanın rəmc lətmə nəş nəşir şəribdən təmatüm telli-tutiya və xəmaric xəmri pimari-rusiyah müşəyyidi-şeyd Fəqəla Nəsayin yənsə insanə min bəbi-xəlalicləc yeküm və nəharix rüx təhim və ləxalif ləng cəhim bir təşəddüd şatıl qəmtarıdır ki, mərəzi-dəliliyə əlacdır. Amandır, cənab Molla Nəsrəddin, sən dünyagörmüş kişisən, mənə bir çəre ki, görüm nə od töküm başıma yaxam qurtarsın.” (“Dəli”).

V.SƏHİYYƏ TƏŞKİLİ VƏ TİBB TƏHSİLİ MƏSƏLƏLƏRİ

SƏHİYYƏ, HALIN NECƏDİR?

C.Məmmədquluzadənin əsərlərində tez-tez toxunulan vacib və hər bir dövr üçün aktual olan mövzulardan biri de Səhiyyə təşkili məsələsidir. Yaşadığı dövrdə bütün islam aləmində, o cümlədən Azərbaycanda səhiyyənin acınacaqlı və yarımaz vəziyyəti Molla Nəsrəddini daim narahat etmiş, o, bunun səbəbərini və çıxış yollarını nurlu əqli ilə araşdırmağa, iti qələmi ilə müvafiq şəxs və təşkilatlara çatdırmağa çalışmışdır. Bu gerilik həm məntəqələrin sayının azlığında, təchizatın zəifliyində, həm milli kadrların qitliğində, zəifliyində və əsasən xarici kadrların ümidiñə qalmadıqda özünü göstərirdi.

Rayonların tibbi müəssisə və kadrlarla təchizat vəziyyəti "Kəndlilərə yavlıq" - felyetonunda belə təsvir edilir: "...Qəzalarda həkimlərin azlığı təzə iş deyil. Mənim yadimdadır ki, iyirmi il bundan qabaq Azərbaycan kəndlərinə səyahət edən vaxt mən görərdim ki, kəndlilər həkimlər, dərmansızdır. Məsələn, uşaqlıqdan gözümüzü açıb görmüşük ki, Azərbaycanın Ağdam və Qarabağ kimi böyük qəzasında ancaq üç nəfər həkim və tek bircə xəstəxana var, Cavanşir qəzasında tek bircə nəfər həkim var. Və hər kəs ki, məmlekətə yaxşıca bələddir, bilir ki, qeyri qəzalarda da hələ bundan əskikdir, nəinki artıqdır. Elecə də, 1903-cü ilde Şuşanın yüz kilometrlik sahəni əhatə edən bir mahalında nə bir həkim var idi, hə də bir feldşer" ("...Xatirələrim").

Müsəlman ölkələrində tibb müəssisələrinə ehtiyac "Şeyxülislam"da dəqiq əks olunur: "Mərizxana elə bir yerə deyərlər ki, orada naxoşlara müalicə olunur. Yevropada mərizxana çoxdur,

amma İranda və müsəlman məmləkətlərində yoxdur və bunun da səbəbi var. Əgər mərizxana yaxşı zaddır - nə səbəbə Təbrizdə, Tehranda, İsfahanda...Nəcəfdə və Kərbəlada yoxdur.

*Şəkil 23. GÖNCƏDƏ IRANLILARIN MƏRIZXANASI.
M.N., 1907, № 30, s.4-5.*

...Yevropada bir böyük imarəti mətəl eləyirlər və başdan-başa qravat düzürlər və dünyanın zəhərli və acı murdar davalarını gətirib oraya yiğirlər, çağırırlar binamaz həkimləri və naxoşları doldurub həftələr ilə, aylar ilə orada saxlayırlar ki, nə var, nə var: biz bu naxoşları müalicə eliyirik".

"Deli yiğincığı"nda xaricdən gəlmış həkimin təşəbbüsü ilə icra hakimi Həzrət Əşrəfin şəhərdə dəlixana - psixi xəstələrin müalicəsi üçün xəstəxana tikmək qərarından söhbət açılır: Həzrət Əşrəfin iradəsi bu yerdə qərar tutub ki, bundan sonra şəhərimizdə bir nəfər dəli və divanə küçə-bazarда sərgərdan dolaşmasın və doktor cənabları o biçarələr üçün bir məkan qərar verib, onların müalicəsinə məşğul olsun. Şəhər hakimi dəlixananın tikilmə xərcini Hacıların öhdəsinə qoyduqda isə bayraqdan razılıq verib, təklifi alqışlayanların

V.SƏHİYYƏ TƏŞKİLİ VƏ TİBB TƏHSİLİ MƏSƏLƏLƏRİ

SƏHİYYƏ, HALIN NECƏDİR?

C.Məmmədquluzadənin əsərlərində tez-tez toxunulan vacib və hər bir dövr üçün aktual olan məvzulardan biri də Səhiyyə təşkili məsələsidir. Yaşadığı dövrdə bütün islam aləmində, o cümlədən Azərbaycanda səhiyyənin acınacaqlı və yaritmaz vəziyyəti Molla Nəsrəddini daim narahat etmiş, o, bunun səbəblərini və çıxış yollarını nurlu eqli ilə araşdırmağa, iti qələmi ilə müvafiq şəxs və təşkilatlara çatdırmağa çalışmışdır. Bu gerilik həm mətəqələrin sayının azlığında, təchizatın zəifliyində, həm milli kadrların qılığında, zəifliyində və əsasən xarici kadrların ümidiñə qalmadıqda özünü göstərirdi.

Rayonların tibbi müəssisə və kadrlarla təchizat vəziyyəti "Kəndlilərə yavılq" - felyetonunda belə təsvir edilir: "...Qəzalarda həkimlərin azlığı təzə iş deyil. Mənim yadimdadır ki, iyirmi il bundan qabaq Azərbaycan kəndlərinə səyahət edən vaxt mən görərdim ki, kəndlilər həkimlər, dərmansızdır. Məsələn, usaqlıqdan gözümüzü açıb görünüşük ki, Azərbaycanın Ağdam və Qarabağ kimi böyük qəzasında ancaq üç nəfər həkim və tek bircə xəstəxana var, Cavanşir qəzasında tek bircə nəfər həkim var. Və hər kəs ki, məmlekətə yaxşıca bələddir, bilir ki, qeyri qəzalarda da hələ bundan əskikdir, nəinki artıqdır. Eləcə də, 1903-cü ildə Şuşanın yüz kilometrlik sahəni əhatə edən bir mahalında nə bir həkim var idi, hə də bir feldşer" ("...Xatirələrim").

Müsəlman ölkələrində tibb müəssisələrinə ehtiyac "Şeyxülislam"da dəqiq eks olunur: "Mərizxana elə bir yerə deyərlər ki, orada naxoşlara müalicə olunur. Yevropada mərizxana çoxdur,

amina Iranda və müsəlman məmləkətlərində yoxdur və bunun da səbəbi var. Əgər mərizzxana yaxşı zaddır - nə səbəbə Təbrizdə, Tehranda, Isfahanda...Nəcəfdə və Kərbəlada yoxdur.

*Şəkil 23. GÖNCƏDƏ İRANLILARIN MƏRIZXANASI.
M.N., 1907, № 30, s.4-5.*

...Yevropada bir böyük imarəti mətəl eləyirlər və başdan-başa qravat düzürlər və dünyanın zəhərli və acı murdar davalarını gətirib oraya yiğirlər, çağırırlar binamaz həkimləri və naxoşları doldurub həftələr ilə, aylar ilə orada saxlayırlar ki, nə var, nə var: biz bu naxoşları müalicə eliyirik”.

“Dəli yiğincəgi”nda xaricdən gəlmış həkimin təşəbbüsü ilə icra hakimi Həzrət Əşrəfin şəhərdə dəlixana - psixi xəstələrin müalicəsi üçün xəstəxana tikmək qərarından söhbət açılır: Həzrət Əşrəfin iradəsi bu yerdə qərar tutub ki, bundan sonra şəhərimizdə bir nəfər dəli və divanə küçə-bazarда sərgərdan dolaşmasın və doktor cənabları o biçarələr üçün bir məkan qərar verib, onların müalicəsinə məşğul olsun. Şəhər hakimi dəlixananın tikilmə xərcini Hacıların öhdəsinə qoyduqda isə bayraqdan razılıq verib, təklifi alqışlayanların

hamısı etiraz etməyə başlayır. Məsələn, Hacı Xudaverdi həkimə deyir: "Ay həkim, Hacı Məhəmmədəli ağa yaxşı deyir axı, bu dəlix-anə söhbəti nə söhbətdi ki, bunun üstə özünüzə də, bizə də bu qədər dərdü-sər verirsiniz". Nəhayətde isə, xəstəxananın tikintisi üçün Hacılardan zorla yıgilan pulların yarısının hakime, yarısının da həkimə verilməsi məsələnin ciddiliyinə şübhə oyadır.

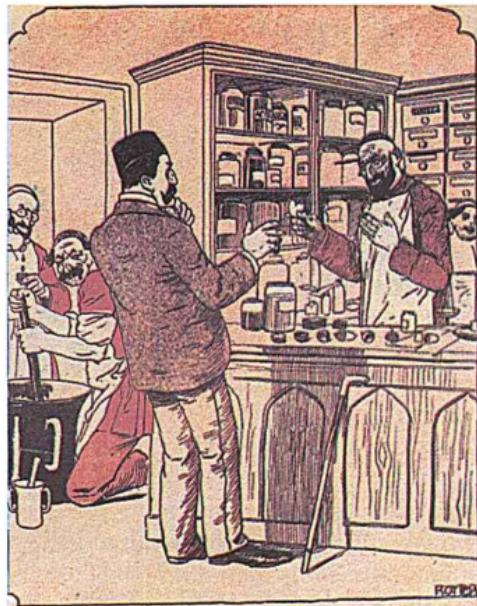
"Şeyxülislam"-dan gətirilən aşağıdakı misal isə bu mövzunu tamamlayır: "Şabanın 15-də Rüştə mərizxanarı açanda, mən o vədə dedim ki, ay balam, ...əvvəl bir siz xalqı başa salın görək, bu mərizxana lazımlı bir şeydirimi, yoxsa yox. Qulaq asmadılar, peşiman oldular, çünki cindarlarımızın və dua yazanlarımızın bərəkətindən heç kəs mərizxanaya meyl və rəğbat göstərmədi və hətta şeyxülislam da cavab verdi ki,...itilin, sizin mərizxanınız bizə lazımdır!".

PULUN VARSA - BUYUR, YOXSA...

Felyetonların bir qismi əczaxana - əhaliyə dərman təchizatı xidmətinin vəziyyətinə həsr olunub. O cümlədən, "Kəndə" felyetonunda əczaçı kadrlar hazırlığından, onların kəndə göndərilməsinə cəhdlərdən danışılırsa, bir çox yazıldarda aptek işlərinin yaritmaz vəziyyəti, bu işlərlə aidiyəti, savadı, ixtisası olmayan, hətta cinayətkar ünsürlerin məşğul olması və bunun da arzuolunmaz nəticəsi qeyd edilir. Bu baxımdan "Inzibati idarə" felyetonundakı fikirlər səciyyəvidir: "Molotov əslində aptekxanada əczaçıdır, ancaq bu işdə də ixtisası yoxdur; onunçun də o, qayırdığı davallardan hərənəbir uşaq-muşaq da zəhərlənibdir ki, işi indi də istintaqdadır. Onunçun də Molotov gördü ki, bu əczaçılıqdan-məczaçılıqdan bir mətləb hasil olmayıacaq, özünü verdi muxbirliyə.... Elə belə-belə səbəblərdən də mərkəzdən Şamaxıda bir rus aptekçisine izn verilib qiraətxana açsın, bu şərtlə ki, orada türkçə bir şey oxunmasın- məz-munda teleqraf xəbərləri alınmışdır" ("İstixarə").

"Qurban bayramı və quldur yığıncağı" - felyetonunda Şəki apteklərindəki vəziyyət Molla Nəsrəddinin muxbirə müraciəti şək-

lində açıqlanır, guya muxbirin yazdığı məlumatlarla razılaşmayan ədib, məktubda yazılın məlumatları bircə-bircə açıb oxuyur, əyan edir: "Şəki fəhləsi" qəzetiinin 17 may tarixli 33-cü nömrəsində dərc olunan "Əczaxana quzdurları" rəvayetini biz, sözün doğrusu, bimövqe hesab edirik. Sən, əvvəla, haman məqalədə yazırsan ki, Şəki əczaxanası bir quldur yığıncağıdır və ayda 240 manat məvacib alan müdər İmçislavski 124 manat da sverxuroçnı alır. Sən yazırsan ki, əczaxanada ixtisas və ictimai vəziyyət heç bir rol oynamır: ancaq dost, aşna və qohumluq mülahizəsi ortalıqda iş görür və sözümüzün sübutu üçün Tiflisdən oğurluq üstündə sürgün edilən bir nəfər Koqan namın orada çox asanlıqla vəzifə tutmağını və tapandan da sonra yenə dübarə neçə-neçə quzdurlarını bir-bir sayıb nağıl edirsən.

ХОРАСАНДА БОГАЗЫМ АРРИДИ. ИННИЦИЗ БОГАЗЫМ АТРАМАДА. АНДЕС СУТВЕРДЫ
ДОЛГУУ ТАПАРАЧКАСЫНДА БИРДИКИНДИ. АЛДЫҢ СӨРФЧҮЛДҮЛАНЫ «АЛТЕК» БУКАР
БА МОНДА ДАВА ВАР. КЕДЕР ТАЛЫК ВО «НОДА» ИСТДИНА. ДУКАНЫН ЧАВАС БЕРДИ
АЛДЫ. ВАР. ИНДІДЕН СОРСУДУ КИ ГАС КИТРИНДИСИННИН ДЕДМЫ НЕЧЕ ГАСТ ДЕДА. БО
ИЧЧИНОТ АЛАРАЧАГСАН ДЕДМЫ: МОНДА БУРДА БИР БАЛАДА СИЛДИСИНДА СИЛДИСИНДА
ИЧЧИНОТ ДЕДИ: ОЛАМАZ. АЗЫДА ДУКАНЫН СҮРГҮЛДҮРЛҮРДИ. АЛДЫРЫН ЕНГИЗУЛУРТА ГАС
ГАПЫДЫ ВО ДАВАНЫ ЛУМУРТА ГАЗЫЛЬНА ТЕНКУ. ДЕДИ БИН ЮХДИ. БЕЛГИНДИСИНДА.

Şəkil 24. APTEKDE: Yumurta qabığında
darman satışı.
M.N., 1908, № 8, s. 8

...Sən, əzizim, P-imzalı məqalə yazan... Axırda da şikayət edir-sən ki, səkkiz saat qaynar suda əlləşən fəhlə, doktorun yanına daxil olmaq üçün nömrə alır, növbədə durur və axırda doktora min dil, cürbəcür hərəkətlərlə öz dərdini anladır, doxtur baxır, dərman yazır, fəhlə dərman üçün gedir bir baş əczaxanaya... Fəqət, heyhat! Burada fəhlənin ehtiyacını ödəmək üçün düşünenlər yoxdur. Burada ən sadə dərman istəyəndə də, hamısına bir cavab verilir: yoxdur, yoxdur".

"Şeyxüislam" - felyetonundan kasıba tibbi yardımın keyfiyyətini qiymətləndirmək olar: "Əvvəlan, canı çıxsın naxosun əger azarlıdır, getsin özünə dava-dərman tapsın. Müctəhidlərimizin varlığı ilə küçədə bir bisavad müsəlman düşüb vayıldıryanda bir yer tapılmaz ki, biçarəni aparıb orada müftə müalicə elayıb, yemək-içmək versinər..."

"Hansı elmlər lazım" - felyetonunda qoyulan sualla sanki yuxarıdakı məsələyə müəllifin münasibəti bildirilir: "İndi özünüz insafla deyin, müxtəlif yollarla yazıq milləti soyan möhtərəm ağa.., millətin qəribləri və yoxsulları acınacaqlı bir halda, müalicəsizlikdən divarlarin dibində ölməsin deyə, onlara müalicə ediləcək bir xəstəxana açsaydı, nə olardı?".

Səhiyyə xidmətindəki qeyri-bərabərlik, ədalətsizlik, kasıbların bu xidmətdən istifadə edə bilməməsi "Qanı istilər" - felyetonunda qısa bir cümlə ilə belə izah edilir: "Bakı həbsxanasının müalicəxanası da ancaq pullu dustaqlar üçündür. Yeni təsərrüfatda çeyirtkə qırmaq üçün ayrılan pulları yeyənlər ...elə yekə dürmək tutublar ki, (pullar) qalıb boğazlarında. Onları lazıim gəldi göndərmək Bakı həbsxanasının müalicəxanasına. Elə indi bu saat ağalar orda gündə konyak içirlər. And olsun allaha, yalan demirəm.

Yaxud, "Yer yoxdur" - felyetonunda deyildiyi kimi, "...azarlı poyezdində ... bütün alverçilərə yer tapılır, amma Gəncə azarlısına yer yoxdur".

Eləcə de "Istixarə" - məqaləsindəki səkkizinci xəbərdə deyilən: "Bu na sırtdır ki, erməni-müsəlman vuruşması düşən kimi, hökumət əsgərləri elə şiddətli azara mübtəla olurlar ki, təbiblər onların çole çıxmığını rəva görmürlər" və s. məlumatlar isə səhiyyədəki rüşvətxorluq, tərəfkeşlik, siyasi, hüquqi və s. qüsurlara işarədir.

HƏKİM, BORCUMUZ NƏ EDİR?

Bir qism əsərlərində müəllif kapitalizm tibb xidmətinin ən mürəkkəb və humanizm baxımdan mübahisəli bir cəhətindən - müalicə haqqının ödənilməsi qaydalarındakı təzadlı müddəalardan söz açır. "Mikroblar" - felyetonunda bu məsələnin xəstələrin özləri tərəfindən necə tənzimləndiyi göstərilir: "...Bir naxosun üstünə həkim gətirəndə, həkim əvvəl yapışır xəstənin nəbzindən, sonra qulağını qoyur döşüne və deyir ki, sənin azarın, məsələn qızdırmadı, yainki, boğaz ağrısıdır... Əgər həkim bircə bu sözləri (xəstəliyin adını - diaqnozu - M.A.Q.) deyəndən sonra, durub, qoyub getsə və azarlıya bir müalicə yolu göstərməsə, biz həkimə çərt qəpik də vermərik". Göründüyü kimi, bununla müəllif ele müasir sehiyyəmizdə də təzə-təzə özünə yol açan, lakin hələ öz həllini tapa bilməyən ödənişli tibbi xidmətin bəsit bir üsuluna toxunur. Əslində bu üsul ədalətli bir mühəkiməyə əsaslanır; yəni müalicənin haqqı onun nəticəsi bilindikdən sonra, yaxud heç olmasa müalicə təyin olunan-dan sonra, çəkilən zəhmətə görə ödənilməlidir, nəinki halıyədə bir çox kapitalist ölkələrində olduğu kimi - müayinə və ya müalicə başlamazdan...

"Buz" hekayəsində də həkimin xidmət haqqının fərdi ödənilmə üsulundan söhbət açılır, aydın olur ki, bu haqq həkimin millətindən, savadından asılı olaraq müəyyənləşdirilir: "Və çün bizim carəaatın arasında bir etiqad var idi ki, rus həkimləri müsəlman həkimlərindən artıq təhsil görmüş və təcrübə hasıl etmişdilər. Onunçun da ağır xəstəlik ittifaq düşəndə həmişə rus həkimlərini həziq (mahir) hesab edib, onları dəvət edirdilər: savayı kasıb-kusubdan. Bunlar iki abbası fayton pulundan, bir manat rus həkiminin haqqı-zəhmətindən və yarımanat aptek xərcindən qaçmaq babətindən Hacı Mirzə Səttar, ya Məşədi Nurməmmədə qane olub, beş-altı şahi ilə həkimini də, dava-dərmanı da ötüşdürürlər".

BƏS MƏNİM SİĞORTA PULUM HARA GETDİ?!

Mirzə Cəlilin bir neçə felyetonunda isə kapitalizm aləmindəki qanuniləşmiş ödənişli ve sığorta tibbi xidmətinin qüsurlarından, pulsuz xidmətin keyfiyyətsizliyindən, pullu xidmətin isə həmi üçün imkan daxilində olmamasından bəhs edilir.

“Böyük həkimlər” - adlı felyetonda bu məsələ hərtərəflı açıqlanır: “Bir mən yazıçı başa salın, görün, mən başdaşlı nə çarə qılım, özüm hərdən bir azarlıyıram. Və beşaltı nəfər küləfətim var, söz yox ki, bunları da hərdən bir allahın dərdi gəlib tapır. şzüm də cüñki qulluqdayam, söz yox ki, məcburi straxovoy olmuşam ki, buna da türkçə “sığorta” deyirlər, nə deyirlər.

Qabaqlarda cüñki xam idim, azarlayanda knijkamı götürüb, gedirdim müftə müalicəxanaya. Amma indi dəxi, ora getmirəm, cüñki keçən dəfələrdə, özüm naxoş, biabır oldum. Növbət gözləmekdən, bir çox-çox saatlarımı zay etməkdən. Odur ki, axırı təngə qalıb, birdəfəlik müftə həkimdən, müftə müalicədən əl çəkdir və and içdim ki, uzanıb müftəcə can verərəm, amma straxovoydu, nədi - bir də belə yerlərə getmərəm. Deməli, mən straxovaya getmirəm. Bəs, hara gedirəm? Xırda həkimlərə da adam getməyə qorxur, cüñki bu saat Bakıda bildir qurtaranlar da, bu il qurtaranlar da - hamısı kabinet açıblar. Təzəsi, köhnəsi - hamısı qatışib bir-birinə...

Bir də tutaq ki, bir-iki manat cibimə qoyub, bir adsız həkimin yanına gedəsən, söz yoxdur ki, baxacaq və dava da yazacaq. Amma ürəyində həmişə bir nigarançılıq və bir nisgil qalacaq ki, filan məşhur həkimin, ya filan professorun yanına getsə idim, ya xəstəni aparsa idim, haman gün azar rədd olub, gedəcək idi. Bir də can şirin olar və insanın bir yeri ağrıyanda, var-yoxunu verməyə hazırlıdır ki, gecəni rahat yatsın. Adam həmişə isteyir ki, yaxşı həkimə getsin. Indi gəl görək, böyük həkimin yanına necə gedə cəksən: Hər dəfə gedəndə gərək beş manat aparsan və yarım manat əskik olsa, qəbul eləməz. Sraşa günlərdə canımı dışımə tutub, beş manat cibimə qoyub, haman məşhur professorlardan birisinin yanına getdim.

Qapıdan içeri girmemişdən əvvəl beş manatı alıb, bilet verdilər. Baxıb gördüm biletimin nömrəsi 59-dur. Nə isə, professorun evindən çıxanda fikir eləyirdim ki, yaşadığımız əsrde Bakıda lazımdır hər dəstəmaz alanda qülhuvallah əvəzinə, allaha yalvarmaq ki, biz aciz bəndələrə rəhmi gəlsin və azar-mazardan bizi saxlasın. Yoxsa bir küçədə kommunxoz iris satan Əhmədəlidən gündə dörd qəpik naloq alır, o biri küçədə de məşhur professor bir gündə isteyir beşaltı yüz manat xəstələrdən pul alıb, cibinə doldursun".

"Özümdən böyük sözlər" - felyetonunda da tibbi siğortanın əhəmiyyətsizliyi, kasıb üçün sərfeli olmamasının səbəbləri sadalanır: "Mən də yavaşcadan və qorxa-qorxa deyirəm ki, bir ayın, ya bir ilin müddətində o qədər pulu ki, mən özüm üçün və idarə yoldaşlarım üçün siğorta idarəsinə verirəm, - o pulun onda biri qədər siğorta həkimləri və siğorta dərmanlarına zəhmət vermirik. Nə səbəbə? Bunun səbəbi çoxdur; ancaq bir neçələrini söyləyim (amma yenə qorxuram ha!...)":

- Siğorta həkimini görünçəyədək bütün günü gərək itirək, bu da bizə əl vermir, çünki... iş adamıyıq;

- Cox vaxt siğorta həkiminə qane olmayıb, şöhrətli mütəxəssis həkimlərin yanına gedirik;

- Cox vaxt ittifaq düşür ki, il uzunu allah-taala bizi dərdubələdan müdafiət edir. Amma allahın bizə olan mərhəmətinin minnətini yenə siğorta idarəsi götürür.

Yəni heç xəstələnmirik, həkimə ehtiyacımız olmur, amma siğortaya pul keçiririk, yaxud siğorta həkimlərinin savadsızlığı üzündən başqa həkimləre gedib, əlavə pul xərcləyirik, pulumuz isə siğorta idarəsində istifadəsiz qalır.

ŞƏFQƏT BACISININ VƏZİFƏSİ

Qəzalarda ixtisaslı tibb kadrların çatılmaması üzündən çox vaxt mərkəzdən rayonlara müxtəlif problemləri həll etmək üçün mütəxəssislər göndərilirdi.

Bu göndərilən ixtisaslı məsləhətçilərin işinin keyfiyyəti "Şəfqət bacısı" felyetonunda ətraflı təsvir edilir: "...Qaryagın qəzasının Zəngilan mahalında uşaqları çiçək qırğıından...Bakıdan ora tacili surətdə bir əded doktor Vahabzadə cənabları ilə bir dənə də şəfqət bacısı göndərilmişdi... Doktor Vahabzadə və onun məiyyətində olan şəfqət bacısı Zəngilana varid olanda, kəndlilər həkimin yanında naməhrəm görçək həkimdən soruşmuşdular ki, bu kimdir? Cavab almışdır ki, bu zənən şəfqət bacısıdır. Məhz burada Molla Nəsrəddin öz ədəbi üslubuna sadiq qalaraq "şəfqət" sözünün mənasını açmaq behanəsi ilə bütün bağlı sandıqları açıb-tökür: Bu məqaləni yazmaqdan məqsəd nə əhalinin hifzu-səhhə məsələsinə qarışmaqdır, nə də çiçək azarı ile mübarizəyə göndərilən təbiblərin rəftar və hərəkətini qurtdalamaqdır. Bunların heç birinin "Molla Nəsrəddin" aləminə dəxli-təsərrüf yoxdur. Əger allah-taala Zəngilan camaatının cocuqlarını çiçək azarına müsəllət (düçər) edib, bu da onun öz işidir; əger oraya göndərilən hifzü-səhhə memurları öz vəzifələrini layiqincə əmələ gətirməyiblərse, - bunu da yazmaq və tənqid etmək bizi borc deyil. ...Bizim təklifimiz məhz "şəfqət" sözünün lügəti barəsində bir müxtəsər bəyanat verməkdir".

Elə bu bəyanatdan sonra Molla Nəsrəddin əsas məsələni bir kənara qoyub, söhbət açmaq istədiyi məsələləri xirdalayır: "Zəngilan cocuqlarının anaları həkimin yanında bu şəfqət bacısını da görəndə, dəxi də ürəkləri genəlir ki, allaha şükür, nəinki çiçəkle mübarizə üçün Bakıdan tek bircə həkim göndərilib, hələ bəlkə bir şəfqət bacısı da gəlib ki, azarlı uşaqlara müalicə olunan zaman onların şəfa tapmağı yolunda da bir yandan əlindən gələn köməyi əsirgəməsin və bəlkə hələ anasız xəstə balalara analıq da eləsin. Amma çox təessüf ki,...yüz əlli nəfer Zəngilan uşağı çiçəkdən qırıldan sonra bir də baxıb görülür ki, həkim də və həmişə onun yanında dolanan şəfqət bacısı da bu yüz əlli uşağın qırılmağından heç xəbərdar da olmayıb, hər ikisi də oradan çıxb, qoyub gediblər..İndi Zəngilan camaatı ispolkoma deyir ki, Siz şəfqət bacısının mənasını bir cür təsvir etdiniz; amma biz kənd əhalisi o bacıdan bir şəfqət görmedik".

Və nəhayət aydın olur ki, Bakıdan gələn bacının şəfqəti və məhəbbəti xəstələr üçün deyil, yanında dolanğı həkim üçün lazım imiş. Ispolkom tərəfindən zəngilanlılara belə bir cavab verilibdir ki, doğrudur, Sizin azarlı uşaqlarınız o bacıdan bir məhəbbət və şəfqət görmədilər; amma mənə genə öz yerində baqidir. Çünkü həmişə həkimin hüzurunda xidmətdə bulunan bir şəfqət bacısı, yəqin ki, bikar qalmır və yəqin ki, bir kəsə şəfqət göstərir.

HÖKMLÜ HAKİM VƏ DİLBİLƏN HƏKİM

Elmə, maarifə, təhsile böyük qiymət verən Mirzə Cəlil bütün sahələrdə olduğu kimi, təbabətdə də, bəlkə hamisindən daha artıq savada ehtiyac olduğunu bir çox yazılarında vurgulayır. Bütün dövrlərdə zamanasından geri qalmamaq üçün həkimin daima öz üzərində çalışmasının vacibliyi "İmtahan" felyetonunda xüsusi qeyd edilir: "Bu aşkar mətləbdir ki, mollalara bir o qədər oxumaq və yazmaq lazım deyil. Çox yazmaq qəzetçi peşəsidir, çox kitab oxumaq bekar advokatların və dərin həkimlərin sənətidir". Amma bu cümlələrdə müəllifin belə bir sətiraltı istehzasını da sezməmək mümkün deyil ki, xurafatın türkəçarəyə inam yaratdığı, yol açdığı bir mühitdə xəstələrin az müraciət etməsi üzündən bekar qalmış savadsız həkimlər də adyokatlar kimi vaxtlarını qəzet və kitab vərəqləməklə keçirməyə məcburdurlar.

Qəribədir ki, çox halda həkimlər qələm sahibləri və vəkillərlə yanaşı qoyulur, müqayisə edilir: "Aşura günü baş yaranların bir qismi filcünlə yaxşı adam - intelligentlərimizdir... Bunların çoxu qəzet yazarlarımızdır, amma içərilərində tek-tük həkimlər və vəkilər də görünür" ("Düşmənlər").

Yaxud, "Bəzi yazıçılarımız da həmin - azarının nəbzine baxandan, qulağını döşüne qoyub, ürəyinə qulaq asandan sonra xudahafiz deyib, böركlərini axtaran - həkimlərə bənzəyirlər" ("Mikroblar").

"Gecənin sahibsiz vaxtı" - məqaləsində götürülmüş: "Yazamanı dua yanan mollaların və ruh damarlarına müalicə edən təbiblərin bazarı çox şirin olur" - cümləsində isə xalturaçı təbib və

mollalar obaşdan həyətlərə doluşub, səs salan alverçilərlə müqayisə edilir.

“Deli yiğincığında” isə həkim şəhər icra hakimi ilə müqayisə edilir; belə nəticəyə gelinir ki, xidmət elədiyi camaatın dilini hakim bilməsə də olar, amma həkimin bilməsi vacibdir:

– Hacı Məhəmmədəli: Amma heyf ki, deyəsən bizim dili yaxşı bilmir.

– Hacı Cəfər: Yəni, Hacı ağa, nə eybi var ki, bilmir?

– Hacı Məhəmmədəli: Hacı ağa, and olsun allaha, mən ona təəccüb eleyirəm ki, bu zalimoğlu bizim dili bilməyə-bilməyə dəlilərə necə müalicə edəcək? Yenə özgə azar ola, gene bilməsə də, o qədər eybi yoxdur. Amma Hacı Naib ağa buyurmuş kimi, burada ruh məsələsi var, burada dəlinin əhvalını yoxlama məsələsi var.

– Hacı Naib: Odur, Həzrət Əşrəf də bizim dili bilmir; indi görək bunun bilməməyinin kimə nə zərəri var? Həkim də bunun kimi....Həkiminki odur ki, azarın özünə yaxşı təşkil versin.

– Hacı Məhəmmədəli: Xeyr,...Hacı ağa! Həzrət Əşrəfin işi bir özgədir, o, hakimdi, onun vəzifəsi ancaq əmr etməkdir, çığırıb bağırmaqdı ki, burada da bir özgə dili bilməmək əsla lazımdır. Amma həkim bir az bilsə, nə eybi var?

Məhz elə həkimin bu zəif cəhətinə - dili bilməməsinə işaret edən Molla Abbas ona deyir: “Hə, belə məəttəl qalarsan ha? Elə bilirsən dəlilərə həkimlik eləmək hasandı? Hə, bizi elə salıbsan, ya özünü...? Sən ki, bu camaatın dilini bilmirsən (çox güman ki, elə həkim Leybnits Azəri dilini başa düşmədiyinə, danışa bilmədiyinə, yanında həmişə lügət kitabı gəzdirdiyinə görə Mirzə Cəlil ona Lal byuz adı vermişdir (M.A.Q.), di indi tap görüm, dəli kimdi, ağıllı kimdi, cənab Lalbyuz?!.

Şəkil 25. XARİCİ ALİMLƏR.
 Nəməstərin ingilis təxirası
 ilə müalicəsi
 M.N., 1911, № 45, s. 10

Alman, Frəng, Rus elm və fənn sahiblərinin "bir dəqiqə bekar qalmayıb, gecə-gündüz çalışaraq, mexanika, elektrik, kimya və təbiət, ya həkimlik aləmindən ağıla sığışmayan yeniliklər kəşf etdiyi halda, bizimkiler öz fazillərini Avropa, Rusiya və s. mütərəqqi ölkə" alımları ilə müqayisə etməyi belə rəva görmürlər: "Rusiya Elmlər Akademiyasının yubileyində professor Makovelskinin nitqindən belə məlum olur ki, Peterburq Akademiyası, nəinki Rusyanın və Avropanın, bəlkə yer üzünün bütün alım və mütefəkkirlərini birləşdirmek fikrində imiş... Demək Leybnitsin məqsədi bu imiş ki, məsələn, binamaz Edisson ilə Fazili-Dərbəndi kimi bir mütəchəhid birləşdirsin; yainki Avropanın dinsiz və məzəhbəsiz təbib və injenerlərini Iran məmələkətinin və Nəcəfəl-Əşrəfin fazilləri ilə birləşdirsin!?" ("Unudulmuş elmlər").

Hətta özlərini tərif üçün Ingiltərədə Oksford Darülfünununda tibb leksiyaları irad edən "Həkimim əzəm" elmi-tibbi titulu da düzəldirlər. Və bu faktları ağanın şagirdlərindən məşhur doktorlar Huxman, Şavelli, Ribyan, Rakud, Nelatus və qeyrilərinin rəvayəti ilə əsaslandırırlar ("Iranda ləğəblər").

Müxtəlif millətlərin təhsilə olan münasibəti, müxtəlif ölkələrdə peşə hazırlığına tələbatın fərqi "Cəfəngiyat" - felyetonunda Nəblül-mətnindən, Azəricə aşağıdakı mənəni verən fikirlərə qarışq fars-ərəb ləhcəsində belə izah edilir: "Firəngistanda fizika, kimya, təşrih, botanika, fiziologiya və s.-ni öyrənməmiş və həkimlər yanında bir neçə il təcrübə açmamış adamlara aciz xəstələrin müalicəsini tapşırmaqlar. Lakin, İranda isə bir tirmə əminnamə, bir büküm kağız, qələmdən və təsbeh qədim tibbi bilmək əlaməti olub, iki kəlmə fransızca danışmaq yeni təbabəti bilmək nişanəsidir; bütün xəstəliklərin əlacı o cənablardan asılıdır".

"Deli yiğincığı"nda Hacı Məhəmmədəlinin dili ilə müsəlman həkimi əcnəbi həkimlə belə müqayisə olunur: "Pəh, pəh...! Maşallah olsun doktor cənablarının elminə; necə de ki, ərəblər deyiblər: zahir batının ayinəsidir, eləcə doktorun zahirində elm yağır. A kişi, bizim müsəlmanların yəni həkimi də bir həkimdilər? Vallah, billah, and olsun getdiyim İmam Rzaya, heç baytal da deyillər. Həkim, bax buna deyərlər ey!..."

Keyfiyyətli tibbi təhsilin ancaq Avropa və b. inkişaf etmiş ölkələrdə mümkünlülüyüünü vurğulayan müəllif Xənnas felyetonunda belə yazar: "Cənab doktor Əbdülxalıq Axundov Avropada təhsil eləməmiş olsayıdı, Nəcəfəl-Əşrəfə gedib mollalıq dərsi oxuyub, adını Hacı Molla qoysayıdı, o qədər dövlət və hörmət qazanardı ki, indi doktorluqda qazanıb. Bu cümlələrdə, həmçinin yaxşı ad-sən və dolanışq üçün də savadın, xüsusilə tibbi təhsilin vacibliyi eks olunur".

XIX əsrin ortalarında Tartu Universitetini bitirib, təbabət magistri alimlik dərəcəsi almış, təbabətə aid elmi əsərləri, tərcümələri və komediyası ilə XX əsrin əvvəllərində Bakıda məşhur olan həkim və burjuva jurnalisti Əbdülxalıq Axundovun dilindən "Xənnas" felyetonunda işlədirən aşağıdakı sözlər məhz ədibin bu məsələyə yumoristik yanaşmasının nəticəsidir: "Doktor Molla Əbdülxalıq Axundov "Səadət" məcmuəsində bu sözləri danişib: "Həzərat, Siz bilirsiz ki, nə səbəbə biz müsəlmanlar dala qalmışq, amma mən bilirəm. Səbəb budur ki, bizim evimizi yixan Avropada təhsil almış cavanlarımızdır ki, müsəlmanlılığı özlərindən kənar

ediblər. Bize belə oxumuşlar lazım deyil".

Xarici təhsilli müsəlman mövzusu "Məscidlərimiz" felyetonunda "Niye" məscidə girmirsiniz? - sualına oxumuşların cavabı ilə belə davam etdirilir: "İnsanın qəlbində 2 nöqtə olar: biri ağ, biri qara....amma günahkar bəndələrin qəlbində qara nöqtə ağ nöqtədən böyük olar ve günah əməl tutduqda, qara nöqtə ağ nöqtəni basar. Və cəmi xarici dərslerini oxuyanlar üçün heç bir nicat yolu yoxdur, çünkü, onların qəlbində olan qara nöqtə gündən-günə artıb ağ nöqtəni basır. Allah xarici dərslerini oxuyanların üzünü hər iki dünyada qara eləsin".

Başqa bir, "Cəfengiyat" - felyetonundan götürülmüş aşağıdakı mətndə "Molla Nəsreddin"in Baş redaktoru elmə, təhsilə münasibətdə müsəlmanın daim tərəddüdü, təzadlı fikirlərini verməyə çalışır: "Uşaqlarımızı göndəririk gedib tibb elminini oxuyub, həkimlik şəhadətnaməsi alıb, qayıdlar bizim içimizə, başlayırlar həkimlik eləməyə. Həmin həkim müsəlmanlar üçün lazım deyilsə, uşaqlarımızı nə üçün qoyaq gedib həkimlik dərsi alsınlar. Elmlı həkimlər bize lazım olmasalar, yəni niye xərc çekmək və naxosun üstünə həkim gətirmək, yəni nə doktorbazlıqdır. Mən deyirəm ki, bizə elmlı həkim ya lazımdır, ya da ki, lazım deyil?!"

RUS HƏKİMİ, YA MUSƏLMAN HƏKİMİ

Milli dildə ixtisas təhsilinin olmaması, yerli kadrların çatmazlığı müsəlman ölkələrində daim əcnəbi mütəxəssislərin işləməsi zərurəti yaradırdı.

Məhz, elə bu səbəblərdən də, həyatın bütün sahələrində olduğu kimi, təbabətdə də bizimkilər Rusların köməyinə möhtac olurlar. Bunu nəzərdə tutan müəllif "Yamaq" - felyetonunda yazar ki; Möhtərəm "Tərcüman" qəzetiinin 15-ci nömrəsində oxudum: Buxareyi-şerifdə poçtxana var - məmurları rusdur, dəmiryolu var - mübaşirləri rusdur, polisə var - naçalnikləri rusdur, şəfaxana var - təbibləri rusdur.

Mirzə Cəlil "Rus həkimi" kəlməsini heç də həkimin qeyri-müsəlman millerdən olması ilə izah etmir, rus dilli, rus və Avropa təhsilli bütün həkimləri bu cür adlandırdı: Bu müsəlman həkimlərindən başqa, şəhərimizdə rus həkimləri də var idi. "Rus həkimi" bunlara o səbəbə deyirlərdi ki, bunlar Rusiya və bəlkə Avropada təhsil tapmışlardı ("Buz" hekayəsi).

Müəllif "Buz" hekayəsində bu iki növ təhsil arasındaki fərqini açıqlayır: "...Xalam azarlamışdı. Hacı Mirzə Səttar həkimi getirmişdi ki, baxsın və müalicə eləsin. Demək, xalamın xəstəliyi o qədər də ağır deyildi və bunu mən ondan ötəri deyirəm ki, o vədələr, yəni 40 il bundan qabaq bizim şəhərdə 2 nəfər müsəlman həkimi var idi: biri Hacı Mirzə Səttar idi və digeri Məşədi Nurməmməd idi. ...Müsəlman həkim dedikdə, o deyil ki, bunlar müsəlman idilər. Bu iki nəfərə onunçun müsəlman həkimi deyirdilər ki, bunlar həkimlik təhsillərini müsəlman məmləkətlərində almışdır. Hacı Mirzə Səttar Təbrizdə oxumuşdu. Məşədi Hacı Nurməmməd də elə bizim öz şəhərimizdə nüsxəbənd (resept) kitablarının mütaliəsi ilə və təcrübə ilə həkimliyi öyrənmişdi. Bunların da müalicəsi mütaliəsi ilə və təcrübə ilə həkimliyi öyrənmişdi. Bunların da müalicəsi bir müxtəsərcə nəbzə baxandan sonra ciblərindən xəsteyə kina həb və işlət mə verməkdən ibarət idi. Demək, müsəlman həkim çağırmaq istəyəndə, buradan bilmək olardı azarlarının azarı yüngüldür. Amma, rus həkimi gətirmeyin də mənəsi bu idi ki, xəstənin halı qorxuludur.

Hacı Mirzə Səttar xalamaya baxıb, gedəndən sonra gördüm ki, xalamın əri Məşədi Zülfüqar bir köhne faytonda bir rus papaqlı kişi ilə gəlib yendilər. Bu rus papaqlı kişi rus həkimi imiş. Buradan mən anladım ki, xalamın işi xarabdır. Mən də uzaqda durub, həkimin xalamaya baxmağına tamaşa edirdim".

Mirzə Cəlil Avropa şəhərlərində elm oxumuş, təhsilli həkim rəmzinə çevrilmiş Rus həkimlərindən nə qədər həvəslə, ağız dolusu danışırsa, tək-tük təhsilli milli doktorlarımızın el içində yaxşı hörmət və sərvət qazanması ilə yanaşı, əksər milli kadrlarımızın xurafatdan, cəhəletdən uzaqlaşa bilməməsi, içliyə meyilliliyi, qadınlara içki

icirmə cəhdi, donuz eti yeməsi, ezamiyyət vaxtını veyil-veyil keçirməsi, yanında şəfqət bacısı gəzdirməsi, baş yaranlara qoşulmaqla bu mübarek başların sayını artırması və s. həkimə yaraşmayan hərəkətlərindən ürek ağrısı ilə danışır:

"Müsəlmanın intelligenti ki, əlli yaşına çatdı,...özü əslən dinsiz olsa da, Molla görəndə oruc tutacaq və şaxsey dəstəsinə yapışib, sinə vuracaq və mərsiyə məclisində göz yaşı tökəcək, çünki Molladan qorxur" ("Qorxmayanlar"). Məhz belə səbəblər üzündən də özümüzün tibb elmini oxuyub cəhadətnamə almış həkimlərimiz ola-ola, "...məmin Hacılarımız rus həkiminə müraciət edirlər. Necə ki, məsələn, bizim içimizdə məşhurdur, deyirlər ki, Rus həkimi. Bəli, bizim cavanlar da rus həkimləri kimi elm oxuyub, həkim olurlar. Bu məsələ vacib məsələlərdən biridir!! Bircə bunu qana bilmirəm rus həkimləri, yəni tibb elmini oxuyub, cəhadətnamə almış həkimlər müsəlmanlar üçün lazımdır, yainki lazım deyil?!....Başa düşə bilmirəm, yenə bir para müsəlmanlar dara düşəndə, gedib naxoşlarına rus həkimi gətirirlər. Elə İxtiyaratı öpüb, oxuyan mömin Hacılarımız gedib naxoşlarına rus həkimi gətirirlər. Amma mən deyirəm ki, ya rus həkimi, ya İxtiyarat, ya o, ya bu" ("Cəfəngiyyat").

Şən demə, tekçə rusların deyil, İrəvan həkimlərinin də müalicəsinə möhtac olurmuşuq, təskinliyimiz bu olur ki, onların da həkimi əcnəbi milletdən imiş: "Bacımın 5 yaşında bir azarlı oğlu var idi, gətirmişdi bizə qonaq, həm də İrəvan həkimləri uşaqları müalicə eləsinlər. Uşağı Russo həkim müalicə eləyirdi.

Çox şükürler olsun ki, heç olmasa bir e'landa "...Peterburq ünas tibb darülfünunda ikmami-təhsil etmiş təbibə Əminə xanım Bahadırşahzadə" haqqda məlumat verilir ("Cavab - Əhməd bəy Ağayev cənablarına").

ZƏLİ LƏKƏSİ

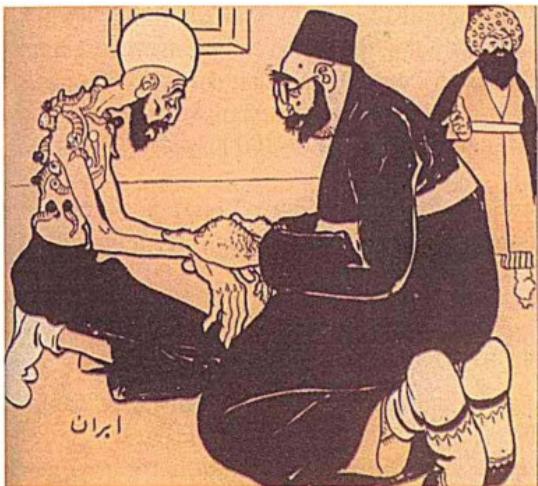
Felyetonların əksərində cəhalətin qurbanı olan bir qisim zəhmətkeş müsəlmanın 99 % təşkil edən firıldaqqı qardaşları tərəfindən aldadılması, qarət edilməsi, qanının sorulması məsəlesi tənqid atəşinə tutulur. Məs.: "Müsəlmanları bir boçka su hesab eliyək, görün, nə qədər sizin kimi adamlar tökülb həmin bu boçka suyun üstünə: 113 milyon mərsiyəxan, bu qədər vaiz, 72 milyon xan, bəy, 44 milyon seyid, 200 milyon dərviş, 300 milyon duayazan, rəmmal, falaçan, tas quran, göbek yazar, burun nüfleyən, müsəlman həkimini və s. və s. dəxi kim" ("Bir boçka su").

"Uləma həzrətləri buğdanı qaranlıq anbarlara töküb, ağızına 7 qifil vurub, aşarını Arpaçayına ataraq fəqirlərə deyirlər: Onların hər misqalının qiyməti qırx misqal ciger qanıdır, pul ilə vermirik. Fəqirler: Ağalar, ürəyimizdə, cigerimizdə qan yoxdur. Bu bədən ki, görürsünüz, sizin bərəkətinizdən onda ruh və qan qalmamışdır- deyə dad çəkirlərsə də, fəryadları heç yere çatmır. ölüdürülər - diri kimi, diridirlər ölü kimi" ("Hansı elmlər lazımdır?"). Bu səbəbdən də "Iran fehlələrinin pulu hara gedir" - felyetonunda bu qəbildən olan "zəlilər" tədavili-yəd, barama qurdur, hörümçək, cəllad, quldur və s. adlandırılır.

"Qerinərlərle milletin canına ac mikroblar daraşib, qanını sor-maqdadır və məhz bu həşəratlardı milləti xəstə edən, onu bədnam edən" ("Mikroblar").

Təəssüflüsü budur ki, millətin qanını sorub, xəstə edən mikroblar, həşəratlar, milyonlarla cürbəcür firıldaqqılar arasında burun nüfleyən, qüdrətdən təbiblik edənlərlə bərabər, təhsilli müsəlman həkimləri də sadalanır.

Müəllif "Ləkə" felyetonunda "fəğir və füqəranın qanını soran tacir, mülkədar, molla, mərsiyəxan və bu kimiləri də mikroblar sırasına sayaraq, "zəli" adlandırır.

Şəkil 26. FARS VƏ ONUN HƏKİMİ.

İran: - Ay həkim, bu qədar sorğuğun
başdır, vəllah canım şaxır..

Həkim: - Yox, yox, həs devil, səsin qanına
haram qan qatışır, məzruri qanı qatışır,
gərək ləp təmizlənsin.

M.N., 1907, № 49, s.1.

Eyni zamanda, belə parazit həyat sürən zəlilərlə müalicə məqsədilə işlədirilən "xeyirxah aptek zəlisini" fərqləndirir: "...bizim caraaatımızın üstündə bir para ləkə var. Bu ləkələr ibarətdir fağır-fügəranın qanını soran bir sıra zəlilərdən. Fərq burasındadır ki, bu saydığımız zəlilər və bunların əmsali, o yerdə ki, biçarə əhalinin qanını sorandan sonra özləri görürlər ki, dəxi bədəndə qan qalmadı, - aynma yenə əl çəkmirlər".

"Növbə gözləmək" felyetonunda bu mövzu sanki davam etdiriliş: "Bu zəhmətkeş pulunu yeyəndən sonra həzmi o qədər asan olmur, - adam sancıya düşür".

Və nəhayət, "Oktyabr kimin bayramıdır?" - yazısında Mirzə Cəlil mövzunu belə yekunlaşdırır: "Bu zəliləri (tacir, mülkədar, molla, mərsiyəxan və s.) çıxandan sonra, Oktyabr cəmi zəhmətkeşlərin bayramıdır. Səbəb budur ki, indi dəxi onların qanını soran zalim sərvətdar təşrif aparıbdırlar,...dəxi, molla və mərsiyəxanlar, seyid və dərvişlər, cin tutan, falabaxan, rəmlatan və tasquranlar işdən düşüb'lər".

"Qazancımız" - felyetonunda bütün müsəlmanların 99 %-nin hər cür əllaməliyə, soyğunçuluğa görə mətbuatda təqnid edildiyi

göstərilir: ...Jurnalın 39-cu nömrəsində 1999 rəmmal, kimyagər, ilan oynadan, qüdrətdən həkimlik edən, qeybdən ruzi qazanan, tas quran, burun üfləyən, falçı, qaraçı, qülyəbanı, dandabaca, ofsunkar, sehrbaz, kəndirbaz, quşbaz, itbaz, qurdbaz, paxıl və məsələ şəkli çəkmişik, bu cəhətdən bütün islam aləminin 100 hissədən 99 hissəsi ilə düşmən olmuşuq”.

Qələmin kömək etmədiyini gorən ədib: “Ləkə” felyetonunun sonunda bu qəbil zəlilərdən azad olmağın mexaniki үsulunun təklif edildiyini göstərir: “Məzə budur ki, R.Axundov yoldaş bir asanca çarə təklif edir: zəliləri qopardıb, uzaqlaşdırmaç”.

Bu və başqa səbəblərdən islam aləmindəki, o cümlədən səhiyyəsindəki vəziyyət düzəlmir ki, düzəlmir: gah ümumiyyətə kadrlar çatmir, gah da milli kadrların azlığı, keyfiyyətsizliyi, başqa-başqa işlərlə məşğul olması Molla Nəsrəddini narahat edir: “Yaşadığımız əsrə və yaşadığımız Bakıda lazımdı hər gün və hər gecə, hər namazdan sonra qaziyül-hacata (allaha) əl götürüb...istiğalə etmək ki, (yalvarmaq) yaranmışına bir azar-mazar göndərməsin və həkimlərə möhtac qalmasın, yoxsa, vay azarlarının halına, çünki... hər bir bədbəxt ki, azarladı - dəxi onun işi bitdi” (“Böyük həkimlər”).

ƏDİBİN ”ƏBƏDİ DƏRDİ”

Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığında geniş yer verilən məsələlərdən biri də qadın azadlığı, xüsusilə şərq qadınının cəmiyyətdə, həyatın bütün sahələrində, eynilə də səhiyyədə rolü mövzusudur. Bu məsələyə açıqlıq gətirmək üçün ədib, ürək ağrısı ilə də olsa, “Arvad məsəlesi” - məqaləsində müxtəlif dövrlərdə yer üzündə qadına münasibətin xronologiyasını verir. Bu məlumatlara görə: Qədim Hindistanda hələ 3 min il bundan qabaqcık Manu qanunlarına əsasən arvad uşaq ikən atasının, cavanlığında ərinin, qoçalannda isə oğlunun ixtiyarında olmalıdır. Arvadın nə qurban kəsmek ixtiyarı var idi, nə ibadət eləmək; onun ibadəti, məhz ərə qulluq etmək

idi. Yunan alimi Aristotelisə görə isə "...Qul, arvad və uşaq ixtiyar sahibi olmağa qabiliyyetsizdir". Məşhur Rim qanunları isə uşaqları, dəliləri və arvadları bir mənzələdə (berabər) hesab eləyirdi. Bəzi xəçpərəst qanunlarında arvadlar kilsəyə girən vaxt minbərə və qeyri-müqəddəs şeylərə gərək əl vurmasına.

Müqəddəs Avqustin bəlaların cümləsini arvadlardan görürdü. Firəngistan senatı belə bir qərarnamə yazmışdı: "vəhşi insanlara da yaraşan iş deyil, nəinki Sizə ki, arvadlar öz iyne və saplarını qoyub və gəlib kişilərlə qarışıb, siyasi işlərə müdaxilə etsinlər; çox və çox eyib ola!"

Həmin bu adları çekilən ölkələrin və eləcə də başqa inkişaf etmiş Avropa qadınlarının uzun müddətli, gərgin mübarizəsi tədricən öz nəticəsini vermişdir. Hətta ədib həmin məqalədəcə belə bir statistik üslubda aqlasığmayan müqayisəvi məlumat verir: "Amerikada 1910-cu ildə 609 darülfünundan 108-i məhz arvadlar üçün, 352-si isə şərakətlə arvadlar və kişilər üçün idi. Bu darülfünunlarda təhsil edən övrütlərin qədəri 52652, kişilərdən cəmi 2 dəfə az idi. 1897-ci ildə darülfünunlarda 1475 arvad professoru leksiya (mühazirə) oxuyurdu, 1900-cu ildə isə Amerikada 300 arvad advokat (vəkil), 2735 ədib və yazıçı, 4500-dən artıq arvad həkimi var idi".

Bütün bunların müqabilində islam qadınlarının cəhalət içinde boğulması, ancaq Məhərrəmlik, Aşura, Qətl-qiyam uğrunda meydانlara çıxması Mirzə Çelili dəhşətə gətirir. Bu hissələr "Hünerli qadınlar" - felyetonundakı belə bir rişgəndli nida ilə dolu cümlələrdə əks olunur: "...Qadınlar qiyam edirlər! Nə olar və nə təəccüb yeri var? Dünyada Qadınlar üsyani - adlı ittifaq düşüb: Fransada azadlıq yolunda Janna-D'Ark, Ingiltərədə və Amerikada azadlıq yolunda çox-çox qadınlar...! Pəh-pəh! Yaşasın Qarabağ qadınları!

Yaşasın arvadlardan dəstə tutub, dəstə qabağına düşən mərsiyəxan bir bəy xanımı, yaşasın üzü açıq küçədə imam yolunda nərə təpən Saray, dəli Qönçə, Püstə xala. Yaşasın əli dəyənəkli dəstəbaşı cavan Zəhra, kişi Nənəxanım, baldır Tükəzban, qoçu Külsüm bacı, dəyənək Pəri, xanəndə Fatma!.. Və xüləseyi-kəlam, yaşasın Şuşa və

Ağdam vilayetinin haman qadınları ki, onların rəşadətindən,...Məhərrəmlik dəstgahımıza bir rəxnə toxunmadı, ağaköynək də öz yerində bacı qaldı, Qasım otağı da bəzəndi, İmam Hüseyn yolunda kefin istədiyi qədər hədər qan axdı və Cıdır düzünün səfali çəməngahını al qan ilə qəltən eledi....”

Məhz ...öz əli ilə öz əziz canını yaralayan, öz yumruqları ilə sinələrini tapdalayan, ciyərlərinə xəter yetirən Hünərli qadınlarımıza görən Mirzə Cəlil XVIII əsr Filodelfiya qadınlarının- “Ey kişilər, bizlər də Sizlə bərabər davalarda iştirak etmişik, Sizin qəzavül-qədərinizə... şəriq olmuşuq,...biz də Sizlə varıq” və s. və s.-çağırışları ilə, XIX əsr Amerika qadınlarının intibahnaməsinin müd-deaları ilə onlara müraciət edir.

“Şərq qadını” - jurnalının 1924-cü il 10-cu No-də dərc olunmuş “Köhnə dərdim” məqaləsində- “şərq qadını məsəlesi mənim dərdimdir” - deyir. -Nədir bu dərd? şərq qadınını şəriətin kəməndindən, müsəlmanlığın zəncirindən, hərəmxanaların zindanından, qara çarşabın zindanından xilas etmək”.

Bu müqəddəs məramın həyata keçirilməsi üçün bütün sahələrlə yanaşı, səhiyyə, təbabət sahəsində də qadınlarımızın vəziyyətini, səviyyəsini, fərasətini başqa məmləkətlərin qadınları ilə müqayisə edir.

Tarixdən məlumdur ki, hələ XVII əsrəndən - Rus-Yapon müharibəsi dövründən Pirogovun təşəbbüsü ilə döyüşdə yaralananlara yardım göstərmək üçün şəfqət bacılarının köməyindən istifadə edilmişdir. Bizim qadınların isə cəhalət pərdəsi altında saxlanması, tibb bacılarımızın öz qardaş və ərlərinin belə yarasını sarımaq səlahiyyətinin olmaması C.Məmmədquluzadənin bir sıra felyetonlarının mövzusuna çevrilərək, ürək ağrısı ilə oxuculara çatdırılır.

“Avam camaata birdən-birə demək olmaz ki, gərək bizim də övrətlər davaya çıxıb, yaralı kişilərin yarasını bağlaşınlar, yainki başqa xidmətdə bulunsunlar” (“Övrət məsələsi”).

“Əgər bir müsəlman əvvəl gedib görə ki, yəhudi qızları qoltuqlarında kitab gedirlər darülfünuna elin oxumağa, əgər gedib görə ki, rus qızları Mançuriya çöllərində qışın şiddetli soyuğunda

yapon güllesinin qabağında öz rus qardaşlarının yaralarını bağlayırlar və əgər haman müsəlman sonra baxıb görə ki, bizim Gülcöhre xanımlar, Xanpəribeyimlər, Gulsənəm Xatunlarımız burunlarının suyunu arxalıqlarının qolu ilə və çarqatlarının ucu ilə təmizləyirlər - dönüb yəhudi olar və yəhudi qızı alar. Belə məzhəb azadlığı bize lazımdır, öz məzhəblərimizdə qalmaq məsləhətdir" ("Məzhəb azadlığı").

*Şəkil 27. MÜSƏLMAN QADINI DA YARA BAĞLAYAMİŞ?..
M.N., 1906, № 39, s.4*

Bu cür acınacaqlı vəziyyətdə xaricdə tibb təhsili alan Azəri qızı Leyli Şahtaxtlının faciəli taleyi ədibi sarsıldığından, o, Molla Nəsreddinin 1908-ci il 52-ci sayında belə yazar: "Sahib mən-səblərimizdən məşhur Isa Soltanın qızı Leyli xanum Şahtaxlı anadan olub 1886-ci ildə Kars şəhərində, 1902-ci ildə Tiflisdə qız institutunu qurtardıqdan sonra 1904-cü ilin sentyabr ayında gedib Sveytsariyaya və orada dərulfünunun həkimlik şöbəsinə girib... İki

ildən sonra həkimlik dərsini qurtarıb şəhadətnamə alacaq idi və gəlib vətənində biçarə müsəlman övretlərinin min-min dəndlərinə şəfa verəcək idi. Əfsus. Qismət olmadı. Leyli xanım keçən il dekabrın axırlarında Şveytsariyada soyuqdəymədən vəfat etdi.

Yevropaya elm dalınca gedən müsəlman qızlarından Leyli xanımdan savayı bir özgəsini eşitməmişik.

“Molla Nəsrəddin”in arzularından xəberdar olanlar gərək bilsinlər ki, bir belə vücudun yox olmayı bizim üçün təskinsiz bir dərddir. Jurnalımızın səhifəsini mərhumun surəti ilə bəzədik ki, gələcəkdə Leyli xanımın vətən bacıları hər dəfə həmin vərəqi görəndə desinlər: bu bacımız vəfat etdi. Bəs, insafdırımı bunun yeri boş qalsın? Rəvadırımı, bundan sonra Şveytsariyada ele bilsinlər ki, dünyada müsəlman qızı bircə imiş, dəxi dünyada müsəlman qızı yoxdur və bəlkə dünyada heç müsəlman yoxdur. Rəvadırımı?..”

Bu mövzu sanki “Cavab, Əhməd bəy Ağayev cənablarına” - felyetonunda davam etdirilir: “Elanların biri, məsəla, budur: Peterburq ünas Tibb darülfünundan ikmali-təhsil etmiş təbibə Əminə xanım Bahadırşahzadə naxoşları qəbul edir: Filan, Filan... Bele şeyləri qəzetdə yazmağın bəs deyil, hələ deyirsən, müsəlmanlar qəzet oxumurlar. Cox əcəb. Elə bircə bu qalmışdı ki, övrətlər gedib, həkimlik dərsi oxuyub, naxoşları müalicə etsinlər! Bir yandan deyirsən “Əminə xanım”, bir yandan da “darülfünun”. Ballah, başa düşmürəm. Müsəlman arvadının adı çəkiləndə həmişə mənim yadıma saqqız çeynəmək düşür”.

“Əbvab kitabının 73-cü səhifəsində yazılıb ki, kişilər övrətlərlə məşvərət eləyəndə Dəcəl xuruc edəcək (qiyamət qopacaq).

*şəkil 28. QADIN HƏKİMİNİN QƏBULUNDUA.
M.N., 1911, № 15, s.4*

Biz isə bir övrət həkimi tapıb deyirik ki, ay xanım, bizim övrətin filan azarı var, nə cür dava verək ki, şəfa tapsın? Biz burada övrətə məşvərət edirik, unuduruq ki, Əbvbəb bunu qadağan edib" ("Əbvbəb-abül-cinan").

KƏNDƏ - MƏCBURİ ƏMƏYƏ DOĞRU!

Kənddə səhiyyə xidmətinin belə yaritmaz vəziyyətini görən müvafiq şəxslər kənd əhalisine müxtəlif növ xidmətləri lazımı səviyyədə təşkil etmək məqsədilə kənd yerlərinə bütün ixtisas sahiblərini dəvət edərək, "Kəndə doğru" - şüarını irəli sürmüştülər.

Bundan ruhlanan Molla Nəsrəddin də həmin mövzuya çoxlu yazılar həsr etmişdir. "Böhtan" - felyetonunda belə yazılır: "Kəndə doğru" şüarı buraxılandan sonra hər bir ixtisas sahibi kəndə doğru hücum etməkdədir: məsələn, aqronomlar, makinaçılar, müəllimlər,

ələlxüsus cavan təbiblər (yaşasın!), diş həkimləri, cürbəcür sənətkarlar və başqaları.... Belə ki, fevral ayının (1926) iyirmi altinci axşamı iyirmi nəfər türk mamasının birinci buraxılışı münasibətile... haman yeni türk mamaları tərəfindən verilən əhdü-peymanlardan hazır olanların heç biri üçün şübhə yeri qala bilməzdi ki, bu 20 nəfər türk mama canü-dil ilə kəndlərə dağlılib, kəndli hamilə arvadlara növ-növ müsibətdən nicasat verməkdə olacaqlar".

Şəkil 29. Kəndə getməkdən intina edən kurs bitirmiş tələbələr: - Ey yoldaşlar, salamat qağız.
M.N., 1909, № 47, s.2.

"...Bununla bərabər, axır vaxtlar... bir para böhtanlar intişar olunmaqdadır ki, guya bu 20 nəfər türk mamasının ancaq üç nəfəri kəndə getmənəyə hazırlıdır və qalan 17 nəfəri guya şəhərdə qalmağı kəndə getməkdən əlzəm bilirlər: yəni lap açığı kəndə getmək istəmirler".

"Kəndə" adlı felyetonda ədib bu məsələyə yenidən qayıdaraq, yeni türk mamaları, türk farmasevt-əczaçılarının buraxılışından, türklərdən diş həkimləri hazırlamaq üçün texnikum düzəldilməsindən yazıır: "Mən də ora (texnikuma) getmişdim: Qəribe qəribe makinalar, dəzgahlar, yuxuda da görmədiyimiz diş tibbi mayəhtacı...."

Gətirilən misallardan görünür ki, bu dövrde səhiyyənin ən vacib sayılan və ən çox diqqət yetirilən məsələlərindən biri ana və uşaq sağlamlığı, hamile qadılara, doğuşa nəzarət idi.

Yenə də mütxəssislərin kəndə getmək məsələsini qaldıraraq əlavə edilir: "Bu qədər mamalar ki, hər il təhsil tamam edib, diplomlarını qoyurlar ciblərinə - bunlar nə qayırırlar?... öyrəndikləri məməliq elmini harada işlədirirlər?... şəhərdə, ya kənddə? Rəsmi mənbələrə görə... keçən il təhsili qurtaran 18 nəfər türk mamalarının bir çoxu kəndlərə dağılıblar. Allah eləsin ki, bu xəbər doğru olsun: çünki, keçən il danışılırdı ki, türk mamalarımız kəndlərə getməkdən qaçırlar".

*Şəkil 30: Allah evini yexsin,
ay usta, ağırtıyan dişin qaldı,
salamattı çəkdiin.
M.N., 1906, № 20, s. 16.*

“...Biz güman edirik ki, təzə ərsəyə gəlmış mamalarımız, diş həkimlərimiz, feldşer və əczaçılarımız bunu bilməlidirlər ki, onların təhsili yolunda Şura hökuməti tərəfindən qoyulan həqqü-səydən məqsəd o deyil ki, cavan həkimlərimiz və mammalarımız böyük şəhərlərdə qalıb ağa və xanımların müalicəsilə məşğul olsunlar: bəlkə birinci məqsəd budur ki, onların hamısı kəndlərə dağılıb,...cəhalət və zülmətdə olan binəva kənd əhalisinin dadına çatsınlar və onların hədsiz dərdinə müalicə ełesinlər (“Kəndə!”). Amma... bu yeni mammalarımız vicdanlı işçilərdir...o bikar böhtançılarla isə cavab veririk ki, əger işləri yoxdur, özlərinə iş axtarsınlar və bizim təzə təhsil tapmış türk mammalarını başqalarının içində hörmət və qiymətdən salmasınlar. Zira ki, heç bir vicdan sahibi yeniyetmə cavan türk mamaşı razi ola bilməz ki, onun barəsində danışınlar ki, kəndə gedib orada işləmək istəmir, şəhərdə qalmaq isteyir”.

“Kəndlilərə yavılq” - felyetonunda bu mövzu daha da genişləndirilir: “Belə-belə sözləri qəzetlərdə çox yazanda, mən qorxuram təzə həkimlərimiz bu sözləri öz üstlərinə götürərlər. Çünkü məlum şeydir ki, bu qədər xərc ki, cavanlarımızın ali təhsili yolunda qoyulur, kənd əhalisi də müntəzir ola bilər ki, darülfünundan ilbəil təhsilini tamam edən təbiblərimiz kəndli qardaşlarını yada salalar və bilələr ki, onlar ziyalı cavanların köməyinə çox möhtacdırlar”.

Kəndə doğru hərəkətin ləng getdiyini, çoxlu mübahisələrə səbəb olduğunu görən ədib, qələminin satira və humor mürəkkəbini işə salaraq, oxucuya çatdırmaq isteyir: “...Amma mən bu barədə üzr istəyirəm və qəti surətdə deyiləm ki, növrəs (cavan) təbiblərimizin kəndistana getməklərinin heç tərəfdarı deyiləm və bu iş də baş tutan iş deyil. Buna iki böyük səbəb var: Birinci səbəb təzə həkimlərimizin cavanlığıdır...İnsafdan və mürvətdən çox uzaqdır ki, iyirmi-otuz yaşında, şəhərlərdə yaşamış bir cavana

Şəkil 31. TİBB MƏZUNLARI.

M.N., 1929, № 19, s.8

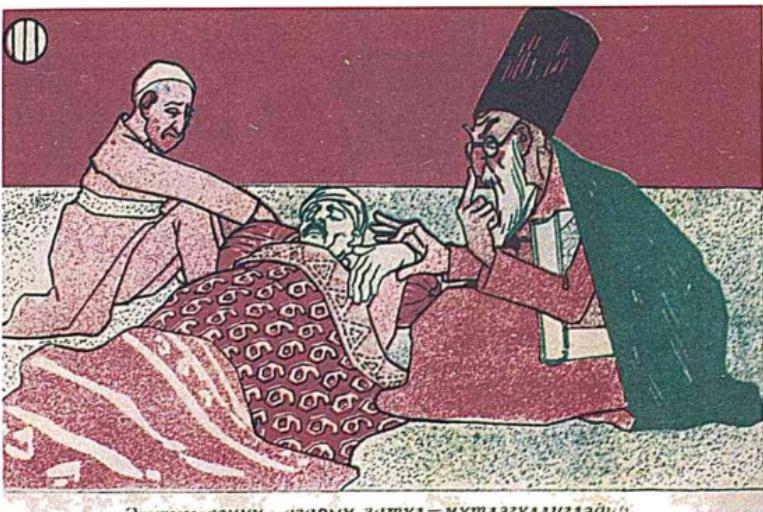
deyirsən - get otur skuçnı (darıxdırıcı) kəndin bir bucağında və orada kənd əhalisinin yolunda işlə. Ikinci səbəb budur ki, təbabət elmini təzəitmə (tamama) yetirən və təcrübə görməmiş bizim cavan həkimlərimiz, hamısı birdir, kəndə getsələr də orada görəcəkləri xəstəliklərin çoxunu təşxis edə bilməyəcəklər. Mən bilirəm ki, sən bunun qabağında mənə deyəcəksən: "xub, necə Bakıda, habelə qəzalarda da təcrübəli həkimlər də var, xəstəxanalar da var. Və cavan həkimlər ki, təcrübəni bəhanə edirlər, qəzalarda da bu təcrübəni ələ gatıra bilərlər". Bunun da cavabında mən sənə deyirəm ki, Yaxşısı budur, söhbəti burada tamam edək, çünkü çox danışan adama lağlağı deyirlər. ... Sözün oradadır ki, istər şəhərdən dərəlfünun təbibləri kəndə getsin, istərsə getməsin, kəndlilər duanın bərəkətiindən dava-dərmənsiz qalmayacaqlar və dünya belə gəlib, belə də gedəcəkdir.

MÜAYİNƏ, MÜALİCƏ VƏ BƏZİ TERMINLƏR BARƏDƏ QISA MƏLUMAT

Felyetonlarının bir qismində bəzi xəstəliklərin yaranma səbəblərinə, xəstələrin müayinə və müalicə üsullarına toxunulur. Məsələn, yoluxucu xəstəliklərə səbəb olan həşərat - naxoşluğun mikrobları - hesab edilirsə ("Mikroblar"), kürek-əzələlərinin ağrısı soyuqlama ("Cəfərin anası"), ayaqlarda yaranan ağrı - dar, dikdaban başmaqla əlaqələndirilir: "Bala, dabanlarım ağrıyır. - Nə olub dabanlarına, ay ana? - Bala, başmaqların dabanı dabanlarımı o qədər əzib ki, ağrısından yata bilmirəm" ("Başmaq").

"Məclisi milli" də xörəyi çox yeməyin, soyuqdan gözləməməyin ziyanından danışılaraq - "sətəlcəm olduğundan sərdamağım tutulub, başım ağrıyır, gözlerim qaralır, zökəm olmuşam" - deyilir. Bəzi felyetonlarında isə qorxunun ("Ilin axırı"), dini ayinlərin məcburi və həddən ziyadə icrasının ("Xatiratlar") psixi xəstəliklərə səbəb olduğu göstərilir.

Mirzə Cəlilin doğma və yaxınlarına yazdığı məktublarda tropik malyariya, xərçəng, boğaz ağrısı, podaqra, hipertoniya, revmatizm və s. xəstəliklərin adı çəkilir. Məs.: Teymur yazılı isə hekimlərin təkidi ilə dərsi buraxıb, payızə qədər dincəlməli oldu. Demə, onda tropik malyariya və ciyər katarı (Yəqin ki, hepatit) varmış; Cümşüd Vəzirov bərk xəstədir - xərçəng, Midhət boğazının müalicəsini üzümüzə gələn 2-3 günlük bayrağı saxlamışdır və s.

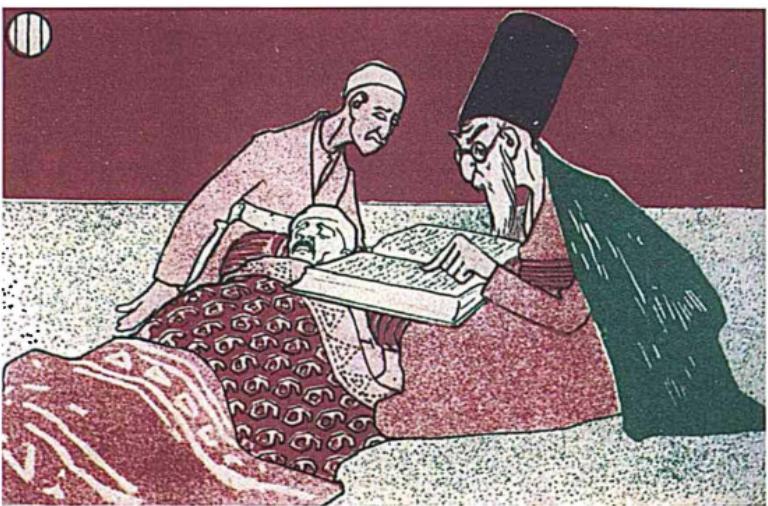

Şəkil 32-a. XƏSTƏNİN MUAYİNƏ VƏ MUALİCƏSİ.

Əzizim, sənin azarın zatü'l-mütləqülliqlədir.

M.N., 1906, № 6, s.6.

"Dəli yılıncağı"nda xəstənin müainə qaydası təsvir edilir: "Həkim ehtiyatla gedib dəlilərin nəbzini tutur, sıfətlərinə və gözlərinə baxır, sonra Sonaya yavuq gəlib qol-qıcıına diqqət yetirir, nəbzinə baxır, çənəsini əlləyir". "Mikroblar" felyetonunda isə xəstəni müayinə qaydası ilə yanaşı, bəzi müalice vəsítələrindən söhbət açılır: "...Həkim əvvəlcə yapışır naxoşun nəbzindən, sonra qulağını qoyur döşünə və deyir ki, sənin azarın, məsələn, qızdırmadır, yaxud boğaz ağrısıdır. Həkim azarlarının azarını biləndən sonra, qızdırmaçı xinə (o.vaxtlar malyariya və b. xəstəliklərdə geniş işlədilən kinə, xinin həbi - M.A.Q.) verir, boğazı ağrının boğazına yod sürüür, xalera (vəba) tutana butin davası verir, yaralının yarasına yodoform səpir və s.." Dəlixananın hesabatında isə min tūmənlik "psixikum-sulfirikum-bromatum" - adlı dərman olduğu göstərilir. Yeri gəlmışkən, ədibin məktublarında tez-tez toz halında olan hansısa ağ və qırmızı yoddan söhbət açılır.

şəkil 32-b. Bu duanı qaymat, suyunu iç və hər iki saatda bir dəfə de: "Ya qəddüh, ya bəddüh".

“Lal oyunu”- felyetonunda şagirdlərə “Qorkiy” sözünün müsəlmanca mənasını anlatmaq üçün müəllim “Kinə” həbindən istifadə edilmiş.Haman kinə ki, qızdırımlıya verərlər - zorla şagirdin boğazına səpirləmiş ki, dadını hiss etsin, acı sözünü yada salsın. “Mikroblar”da isə “davaların cümləsi bir zəhərdir...” - deyilir.

Bir neçə felyetonda soyuqdəymənin əlamət və türkəçarə müalicəsindən danışılır: “Dünən özümü soyuğa vermişdim, heç kefim yox idi və kürəklərim ağrıydı. Ayıb olmasın, bizim Cəferin anasına dedim: ay arvad, sən allah, gəl çıx mənim dalımı bir yâxşica ayaqla”. (“Cəferin anası”).

“Məclisi Milli - Söhbəti Məşvərət”də isə soyuq dəyəndə bədəni əzdirməyin, tərlətməyin, küpə salmağın, badkeş (həcəmət) qoydurmağın əhəmiyyətindən danışılır.

Eləcə də, Mirzə Cəlilin əsərlərində ürək narahat olanda, müxtəlif iltihabi xəstəliklərdə və travmalarda soyuq, buz qoyulması (“Buz” hekayəsi); hipertoniya, sətəlcəm, inaq, qulunc (miozit) və s.

zamanı zəli qoyulması, hamamda qan buraxılması (“Cəfəngiyat”), göz ağrıyarkən burunun otla qıcıqlandıraraq qanadılması (“Dəllək”), çıçək peyvəndi qoyulan uşağın soyuqdan qorunmasının zəruriliyi (“Çiçək”), ...xinc-xinc olmuş qılçanın dəllək Əbdülərəhim tərəfindən bağlanması (“Zəlzələ”) və s. haqqda tibbi məlumatlara rast gəlmək olar.

“Kişi gəlir”- felyetonunda boğulmalar vaxtı ilk yardım məqsədi ilə pəncərəni açmağın, təmiz hava verməyin vacibliyi aşağıdakı kimi təsvir edilir:

- Ax yay! Boğuldum! Hava, hava! Barı pəncərəni açın!
Boğuldum, hava! - yalvarışlarına kişi belə cavab verir:

- Kəs səsini, bihəya! Kişi gəlir, yavaş daniş!

“Üç saat”da ...qonağa papirosun zərərindən danişmaqdan; “Qəza muxbiri” - felyetonunda Sünnet kimi cərrahi əməliyyatı müsəlmanın qazanc yoluna çevirməyindən, məclisə yığışanlardan cərimə bəhanəsi ilə pul toplandığından: məsələn, Əddülkərimin filankəsin yarasını yaxşı bağlamadığı üçün 10 manat cərimə olunmasından söhbət açılır.

Maraqlı burasıdır ki, C.Məmmədquluzadə Avropanın, Qafqazın, eləcə də Azərbaycanın, sanator-kurort müalicəxanaxaları, onların hansı dərdlərə çarə olması baredə geniş məlumatə malik olmuş, əsərlərində fizioterapiya, xüsusilə mineral, palçıq və hamam suyu müalicəsinə müxtəlif tərzlərdə müraciət etmişdir: “Amma dünyada elə sular vət ki, insanı ölüm dən qurtarır. Məs: Qaffqazda mədən suları, Avropada Karlsbad və qeyri min-min sular” (“İstiifta”).

Eləcə də Həmidə xanımın yazılarında tez-tez Mirzə Cəlilin onu apardığı Qafqazın müxtəlif təbii neymətlərlə müalicə ocaqlarından: Tiflisin kükürdlü su vannaları, Bakuriani yaylağının, Lisoqorskin havası, Çixidcivari kəndindəki kükürdlü hamamlar, Barjomun əntiqə təbiəti, suyu, Yesentuki, Kislovodski, Jeleznovodski, Minvodı və s. kurort şəhərlərinin müalicə suları, palçığı, vannalarından söhbət açılış: “Turşsunun çimməli mədən suları, gözəl təbiəti və ölüdirildən ab-havası vardır. Mənim ölümcül vəziyyətdə olan tifil oğlum orada dirilib cana gəldi”.

Mirzə Cəlil əsərlərində tez-tez müxtəlif anatomiq terminlərə

müraciət etməklə, onları özünə lazım olan variantda işlədir, məqsədinə müvafiq mənə və çalarlar verir: "Baş - məlumdur, bədənin yuxarı hissəsidir. Piy - bu da bədənin bir yağıdır. Həmin piyi bir para şeylərə sürtürlər ki, yumşaq olsun, zivildəq olsun" ("Başını piyləyim"). "Baş" - felyetonunda isə kəllə sümüyüne "baş çanağı" kimi yeni ad verərək, onun ağıl və yaddaşla əlaqəsindən danışılır. Anatomiyada həm ayrıca sümük, nahiye və həm də oynağı ifadə edən dirsəyə tamam başqa funksiya şamil edilir: "Lügətdə, dirsək - qolun iti sümüyüne deyilir. Bu dirsəyi mənə xudavəndi aləm ona görə verib ki, məşət mübarizəsində dirsək sümüyü ilə özünə yol açasən, yəni növbədə azarlılara imkan verməyib, hamidən qabaq özümə dirsəyimlə yol açıım, sağlam bədənimizi Kislovodskinin sərin sularına yetirəm" ("Dirsək").

Müəllifin, yeri gəldikcə təbabətə aid çoxlu sinonimlərdən - dərd, azar, xəstəlik, mərəz, naxoşluq; doktor, təbib, təbibə, həkim, loğman; dava, dərman, məlhəm və s.) istifadə etməsi əsərləri daha da oxunaqlı, anlaqlı və maraqlı edir.

Cəlil Məmmədquluzadə əsərlərində ictimai-siyasi elmlərlə yanaşı, biologiya və tibb elmində olan yeniliklərlə, ümurmə səhiyyə, gigiyena və sanitariya məarifi təbliğ edilir, eyni zamanda millətin tibbi savadsızlığı, bu sahədə hökmran təbəqələrinin, xurafatın ləngidiçi rolü və belə acınacaqlı vəziyyətdən çıxış yolları geniş işqalandırılır. Ədibin müasir həyat həqiqətləri ilə uzaşan bədii, yumoristik, elmi-publisistik və s. fikirlərindən aydın olur ki, Səhiyyənin təşkilindəki bəzi qüsurlar, maddi-texniki təchizatın zəifliyi, müxtəlif tibb sahələri üzrə ixtisashi, təcrübəli və caniyanar milli kadrların azlığı, iqtisadi imkanlarla müalicə xərclərinin uyğunsuzluğu və s. mənfi hallar əhali arasında qeyri-tibbi müalicə üsullarına meyllilik, bu da öz növbəsində ara həkimlərinə müraciətin artmasına zəmin yaradır. Bütün bunları dərinlən anlayan Mirzə Cəlil susa bilməyib, bu çatışmazlıqların səbəblərini və vəziyyətdən mümkün çıxış yollarını öz kəsərli qələmi vasitəsilə müvafiq şəxs və quruqlara çatdırmaqla, cəmiyyət qarşısındaki ziyanı vətəndaş borcunu yerinə yetirməyə çalışmışdır.

Mirzə Cəlil nəinki cəmiyyətin, xalqın müxtəlif təbəqələrinin, hətta ayrı-ayrı vətəndaşların da dərdini öz ağrısına çevirib, imkanı daxilində həll etmək üçün əlindən gələni əsirgəmir.

Ədib eyni zamanda həyatın müxtəlif sahələrində rast gəldiyi onu narahat edən məsələləri humor, satira və tənqid atəşinə tutmaq üçün səhiyyə barədəki biliklərindən köməkçi silah kimi də istifadə edir.

*şəkil 33. XARİCİ CƏRRAHLAR: Hər halda əgər Siz istəyirsiz ki,
bu naxoş dirilsin, gərəkdir bu qıçı dizindən kəsib ayraq.
(Yaradan yuxarda "Təbriz", aşağıda "Azərbaycan"
yazılıb). M.N., 1911, № 9, s.4*

Təkcə Təbabətdə deyil, həyatın müxtəlif sahələrində: psixologiya, etika və mənəviyyatda da kəsərləri cərrah bıçağına ehtiyac yaranır. Amma Mirzə Cəlil, qələminin bu bıçaqlardan kəsərləri və müalicəvi olduğunu sübut etmişdir.

VI. MİRZƏ CƏLİL VƏ AİLƏ SAĞLAMLIĞI QAYĞILARI

Müvafiq sənədlərdən, o cümlədən Mirzə Cəlilin məktubları və Həmidə xanının xatirələrindən aydın olur ki, ailə üzvlərinin, qohum-əqrabaların, dost-tanışların tez-tez xəstələnmələri və daha ağır hadisələr Mirzə Cəlilin qayğılarını qat-qat artırır, əsas işindən ayırrı, əsəblərini sarsıdır, sehhətinə mənfi təsir göstərir. Bu xoşagəlməz hadisələrin xronoloji ardıcılığını sənədlər əsasında vermək istərdik.

Mirzə Cəlilə ilkin psixi zərbə aile üzvlərinə gözlənilmədən baş verən bədbəxtliklərdən olmuşdur. Belə ki, özünün Həmidə xanımı danışdığına görə: "...1898-ci ildə mən hələ Naxçıvanda yaşayırdım. Qızım Münəvvərin bir yaşı tamam olmamışdı. Mən ciddi bir işlə məşğul idim, anası xəstə olduğu üçün uşağa baxan yox idi. İşimi buraxıb uşağı ovutmaq istədim, lakin nə qədər çalışımsa, sakit olmadı. O qədər əsəbiləşdim ki, az qaldı onu aparım atım quyuya.... Sonralar özü də təəccüflənmiş ki, axı, o balaca uşağın günahı nə imiş ki...."

Burada xəstəliyinə işaret edilən, Mirzə Cəlilin kənddən olan birinci arvadı - Münəvvərin anası Həliməxatun elə həmin vaxtlarda vəfat etmişdir.

Mirzə Cəlil Xatiratının "Sovm. orucluq" - adlı hissəsində isə oxuyuruq: "Irəvanda övrətim şiddetli azara mübtəla olmuşdu. O dərəcə ki, oranın təbibləri övreti Tiflisə aparmağı lazım gördülər....Azarını apardıq Tiflisin Mixaylovski müalicəxanasına". Burada isə söhbət Mirzə Cəlilin 1900-cü ildə evləndiyi ikinci arvadı Nazlı xanımdan gedir. Həmidə xanım, Məmmədquluzadənin xatirələrindən aydın olur ki, Mirzə Cəlil və Nazlı xanım bir-birləri ni çox sevirmişlər. "Hansı səbəbdənsə evləndiklərindən az sonra

Nazlı xanım tez-tez əsəbiləşir, xəstələnir, vaxtından əvvəl ölü uşaq salır və əsəbləri pozulur. ...1903-cü ildə Mirzə Cəlil qaynı Məmmədqulu bəyin hərtərəfli köməyi ilə xəstəni Irəvandan Tiflisə gətirib, xəstəxananın əsəb xəstəlikləri şöbəsinə qoydular.

Nazlı xanım nə xörək qəbul edir, nə də bir adamla görüşmək istəyirdi, günü-gündən şam kimi əriyirdi. Odur ki, çox keçmədən vəfat etdi. Bu Mirzə Cəlili həddindən çox sarsılmışdı. Hətta arvadının ölümündən sonra Mirzə Cəlil həmişəlik Tiflisdə qalmağı qərara almış və öləndə Nazlı xanımın yanında dəfn edilmək arzusunda olmuşdur".

1908-ci ildə Həmidə xanım ağır xəstə olduğu üçün Institut məzunlarının buraxılışında iştirak edə bilməmişdi. Həkimlər onun xəstəliyini ağır hesab edib, uzun müddət müalicə və istirahət məsləhət görürdülər. Bundan narahat olan Həmidə xanım öz gündəliklərində yazmışdı: "1908-ci il 18 mart. Hamilə olarkən Sobestyanskinin xəstəxanasına getməyi qərara almışdım. Mirzə Cəlil məni xəstəxanaya apardı. Oğlu oldu. Mirzə Cəlil xəbəri eşidib, dərhal xəstəxanaya gəldi".

Əziz dostu və qələm yoldaşı, şair Sabirin səhhəti onu çox narahat edirdi. 1910-cu ilin payızında Sabir qara ciyər xəstəliyinə tutulmuşdu. Bunu onun həkiminə yazılmış aşağıdakı misraları açıq-aşkar təsdiqləyir:

- Arizi dərdlər əlindən ürəyim şışmiş idi,
Zənn edirdim, qılacaqdır buna çarə ciyərim,
Bəxti-mənhusimə bax, mən bu təmənnada ikən,
Şışməyə başladı üzü qarə ciyərim.

Həmidə xanım yazır ki; "1911-ci ilin baharında istedadlı şairimiz Sabir bərk xəstələnmişdi. Mirzə Cəlil ona məktub yazıb, müalicə üçün Tiflisə dəvət elədi. Sabir gəldi. Biz hamımız onun başına fırlanırdıq, müalicəsi üçün elimizdən gələni edirdik. Mirzə Cəlil həkimləri çağırıb, konsilium təşkil etdi. Məlum oldu ki, Sabirin böyrəklərində daş vardır. Daşı çıxarmaq üçün cərrahiyə əməliyyatı məsləhət görüldü. Razılıq vermədi. Ola bilər ki, ya həkimlərə inanmırkı, ya da cərrahiyə əməliyatından qorxurdu".

Rayona qayıdan Mirzə Cəlil Sabirin vəziyyəti ilə daim maraqlanırırdı: "1 mart 1911. Əzizim Məmmədəli, Sabirin əhvalindən mənə hər dəfə yaz. Yenə kefim yoxdur, yaza bilmirəm".

M.Ə.Sabir 1911-ci ilde A.Səhhətə yazdığı məktubda bunu etiraf edir: "Mirzə Cəlil və Həmidə xanım cənablarından çox razıyam. Bilirsən, mənə nə qədər ehtiram edirlər! Bir neçə müddətdə tamam məxaricimi, zəhmətimi mütəhəmmil olmuşular. Mənim mehmanxanada, ya xəstəxanada yatmağıma razi olmadılar, öz evlərində mənzil vermişlər. Xülasə, bilmirəm, nə dillə təşəkkür edim".

-1911-ci ilin iyulunda Mirzə Cəlil Sabirin xəstəliyinin şiddətlənməsi, ayın 12-də isə vəfatı haqqında telegram aldı. Bu xəbər ona çox dəhşətli təsir etmişdi.

"...Xatirələr"in geniş bir hissəsi Həmidə xanımın özünün tez-tez ağır xəstələnməsi ilə Mirzə Cəlilə verdiyi iztirab və sarsıntılardan bəhs edir: "1911, mayın birində mən bərk xəstələndim. Xəstəliyim qorxulu idi, ciddi operasiya olunmalı idim (Həmidə xanım gündəliklərinin heç birində, nədənsə öz xəstəliyinin adı (diaqnozu) və əlamətləri barədə məlumat yazmış-M.A.Q.). Buna görə də, Mirzə Cəlile telegram vurdum. O, ancaq mayın 11-də gəlib çıxdı, həmin gün oğlum Ənver yarımcıq doğuldu. Elə ağır xəstə idim ki, məni xəstəxanaya aparmaq belə, qorxulu idi. Odur ki, mayın 13-də Tiflisin ən yaxşı həkimləri yiğilib, cərrah Kimontun başçılığı ilə evdə məni operasiya etdilər. Operasiyadan sonra hərarətim düşmədi, qanım da zəhərləndi. Konsilium təkrar operasiya qərarına gəldi. Ürəyim zəif olduğu üçün bu dəfə narkozsuz operasiya etməyi məsləhət gördülər. Mirzə Cəlilin gözlərindən yaş damcı-damcı töküllür, o, danişa bilmir, ancaq əlimi tumarlayırdı. Vəziyyətim isə getdikcə pisləşirdi. Həkimlər məni Bakuriani yaylağına aparmağı məsləhət gördülər. Güman etdilər ki, oranın şam meşələri və sərin havası mənə kömək edə bilər. Xəstəlik dövründə mənə mama Toxadze baxırdı. Mirzə Cəlil məni mama Toxadze ilə birlilikdə xərək üzsündə vağzala gətirib, oradan Baku rianı yaylağına apardı. Burada biz öyrəndik ki, yeddi kilometrlikdə olan çıxidcivanı kəndində kükürtlü hamamlar vardır və əgər mən orada bir neçə vaxt çımsəm, sağalaram. Toxadze

məni orada gündə iki dəfə çızmışdırırdı; mən getdikcə yaxşılaşırdım, hərarətim düşür, iştaham açılır, qoltuq ağacı ilə gəziməyə başlayırdım. Mirzə Cəlilə yazdıq, tezliklə o, sevincək gəldi, hədiyyələr gətirmişdi".

-1912-ci il Şuşada mənzil tutmuşduq. Hələ tamamilə sağlamışdım, uşaqlar da, xüsusən təzə doğulmuş tifil, xəstə idilər. Həkimlərin məsləhəti ilə mən uşaqları da götürüb, iki həftəliyə Turşsuya getdik. Oranın mədən suları, təbiəti, ab-havası səhhətimi xeyli yaxşılaşdırıldı, ölümcül uşaq da dirilib cana gəldi.

-1913-cü ildə kənddə yenə bərk xəstələndim. Mirzə Cəlili çağırıldım. İşinin çox olmasına baxmayaraq, o, dərhal gəlib, Ağdamdan həkim dəvət etdi. Həkim A.Yertsyan müalicə üçün məni təcili Ağdamaya köçürməyi məsləhət gördü. O, Ağdamda öz evində mənim üçün otaq ayırib, şəxsən özü məni müalicə etməyə başladı. Mirzə Cəlil istər-istəməz mənim yanımıda qalmalı oldu.

Bele çətin vaxtda Naxçıvandan Cəlilin bacısı Səkinənin ağır xəstə olması barədə məktub aldım. Bu zaman mənim də xəstəliyim son dərəcə şiddətlənmişdi. Xəstəliyin başlamasından üç ay keçməsinə baxmayaraq, hərarət 40 dərəcədən aşağı düşmürdü. Zavallı Mirzə Cəlil başını itirmişdi, nə edəcəyini bilmirdi. Məni iki körpə uşaqla xəstə halda qoyub, Naxçıvana gedə bilmədi.

Səkinənin yanına qardaşı Mirzə Ələkbəri göndərdi. Həkim Kərim Əy Mehmandarov təsadüfən Ağdamdan keçərkən xəstələndiyimi eşidib, yanımı gəldi. O, mənə baxdıqdan sonra dərhal Tiflisə gedib, operasiya olunmağımı məsləhət gördü. Mirzə Cəlil Yertsyanla birlikdə məni Tiflisə apardı. Məşhur cərrah Kimont məni müalicə etməyə başladı. Onun məsləhəti ilə Mirzə Cəlil məni Həkimlər Cəmiyyətinin Reutovski küçəsindəki xüsusi xəstəxanasına qoydu. Vəziyyətim o qədər ağır idi ki, həkimlər ancaq Mirzə Cəlildən xüsusi iltizam aldıqdan sonra məni xəstəxanaya qəbul etdilər. Iltizamda deyilirdi: "Əgər mənim arvadım ölsə, buna həkimlər cavabdeh deyillər". 1913-cü ilin aprel ayının sonunda operasiya olundum. Operasiya yaxşı keçdi. Mirzə Cəlil mənzil tutub, iki oğlu və qızı Münəvvərlə orada yaşayırırdı, onlar hər gün mənim yanımı gəlirdilər.

Belə çətin vaxtda (1913-cü il) Mirzə Cəlil təkrarən Naxçıvan-dan bacısı Səkinənin sətəlcəmdən sonra ağ ciyərindən qan gəldiyi, halının xarab olduğundan Cəlili gözledikleri barədə teleqram aldı. O, bacısını yoluxmağa getdi. İki həftədən sonra çox kədərli halda qayıdaraq, Səkinənin ağır vərəmə tutulduğunu bildirdi. May ayının 31-de bacısının vəfatını bildirən teleqram aldı.

- 1914-cü ildə Kəhrizlidə mən yenə xəstələndim. Həkimlər Tiflisə müalicəyə getməyi məsləhət gördülər. Mirzə Cəlili çağırıldım. Gəlib, kənddə məni əvəz etdi, mən Tiflisə gedib, qızım Minagile düşdüm. Bu dəfə məni həkim Ostrovski müalicə edirdi. Yaxşılaşıb, kəndə qayıtdım.

- 1920-ci ildə Mirzə Cəlilin qızı Münəvvər ağır xəstələnmişdi. O, qızının yatdığı otağın isti olması üçün pəncərəni yarıyadək kərpicə hör-məyi qərara aldı... Münəvvərin xəstəliyi getdikcə uzanır və şiddətlənirdi. Tanışlar şəhərin ən yaxşı həkimi Fəxrülləttibani xəstənin üstüne getirməyi məsləhət gördülər. O, Mirzə Cəlilin istedadı qarşısında səcdə edirdi, hamıımız pulsuz müalicə edir, üstəlik lazımlı olan dərmanları da öz aptekindən pulsuz gətirirdi. Həkim Münəvvərə toyuq şorbası verilməsi-ni məsləhət gördü və üstəlik əbasının altında bize üç toyuq da gətirdi... Qızının xəstəliyi və pulsuzluq Mirzə Cəlili çox sıxıldı.

- 1921-ci ildə Bakıda qaldığımız ev çox darısqal idi. Cəlilin doğma qardaşı Mirzə Ələkbər xəstə idi, utanır və əsəbileşirdi. Mirzə Cəlil də həyəcan keçirir, narahat olurdu. Nəhayət, o, N.Nərimanovun yanına getirəyi qərara aldı. Vəziyyətlə tanış olan Nərimanov Mirzə Cəlili həmin saat evə aparır, onun sərəncamı ilə onlara 5 otaqlı münasib bir mənzil verirlər.

- 1921-ci ildə kəndə yatalaq düşdü, dəyirmançımız və vəfah dostumuz Qasim xəstələnib, öldü. Onun ölüm xəbərini eşidən Mirzə Cəlil çox kədərlənir və təcili Bakıdan Kəhrizliyə yola düşür.

- 1922-ci ildə yoluxucu xəstələrə qulluq nəticəsində mən yata-lağa tutulanda Mirzə Cəlil başını itirmişdi, nə edacəyini bilmirdi: bir otaqda qardaşı vərəmin pəncəsində son günlərini yaşıyır, o biri otaq-da yatalaq xəstəliyinə tutulmuş arvadı da başına qalıb, yarıac-yarıtox keçinirdilər. Bizimlə bir yerdə yaşayan qohumum Qəmər də oğlu ilə qızdırma xəstəliyi keçirirdilər. 1922-ci il mayın 23-də qardaşı Mirzə

Ələkbərin vəfat etməyi Mirzə Cəlilə son dərəcə ağır təsir etmişdi. Oğlu Ənvərin ağır xəstə olan anasına (Həmidə xanıma) bu xəbəri bildirməsi Mirzə Cəlili çox acıqlandırılmışdı.

Mirzə Ələkbərin oğlu Cəmil də atasının ölümündən bir il sonra (1923) vərəmdən ölmüşdür.

- Mirzə Cəlil yuxulara inanmazdı. 18 may 1923-cü ildə yuxudan hövlnak oyanıb, yuxuda çoxlu ölü, canverən və qan gördüyüni bildirdi. Mən qızım Minanın yanına getmək isteyirdim (böyrəyinin ağrıları əziyyət verirdi). Qorxduğu üçün operasiyaya razılıq vermir-di).... Birdən qapı açıldı. Minanın 11 yaşlı oğlu dedi ki, anam özünü gülə ilə vurub öldürdü. Mirzə Cəlili dəhsət bürüdü. Sən demə yuxuda gördükleri bu imiş. Mirzə Cəlil mənə təskinlik verirdi.

Gündəliklərdə 1925-ci ildə oğulları Midhətin timov xəstəliyi tutması, lakin tezliklə sağalması barədə qeydiyyat vardır.

- 1931-ci ildə nəvəmiz Murad xəstələndi, həkimlər yatalağa yozdular, sonra məlum oldu ki, tropik qızdırma tutub. Bu Mirzə Cəlili çox narahat etdi. KİNƏ iynələrindən sonra uşağın vəziyyəti getdikcə yaxşılaşdı.

- Oğulları Midhət atasından 6 ay sonra (4 iyul 1932) vərəm xəstəliyindən ölmüşdür.

Maraqlı burasıdır ki, Həmidə xanımın xatirələrində ailə üzvlərinin və yaxınların səhhəti barədə məlumatlar demək olar ki, iki-tüç sonuncu məlumatdan başqa, kəsilir, ancaq Mirzə Cəlilin səhhəti haqqda məlumatlar genişlənir. Əksinə, Mirzə Cəlilin dərc olunan məktublarında həmin vaxtda ailə üzvləri və yaxınların sağlamlıq vəziyyətinə aid qeydlər çoxalır.

20 iyun 1923. Münəvvər, pambığı üsulluca aç, içinde şüşə qabda dərman var. Qlazomer (Çox güman ki, tazomer - çanaqölçən olmalıdır. Axi, Münəvvər xanım maima işləyirdi. M.A.Q.) tapılınmadı. Həqiqi ayna yoxdur, şüşə və çinidən var ki, onları da doktor Mehmandarov məsləhət görmədi sənə göndərim. Axtaracağam, tapan kimi göndərərəm. Bilmirəm Həmidə xanımın və uşaqların kefi necədir? Adamların (həbsdən) azad olması barədə əlləşirəm.

26 iyun 1923. Əzizim Həmidə! Mən...sənə məsləhət gördüm ki, Qarabağa gələsən. Bilirdim ki, orada cürbəcür xoşagelməz əhvalat-

lar sənin qanını qara edəcək. Münəvvərin tibbi alətlərini bir neçə gün əvvəl poçtla sovgat şəklində Ağdama Müzəffərin adına göndərdim. Tənzif yadımdan çıxıb, şkafda qalıb. Qlazomerlə aynanı hələ tapmamışam, tapan kimi göndərərəm. Canın-başın necədir? Uşaqlar, Müzəffər, Əliş bəy necədirler?

14 iyul 1923. ...Əzizim Həmید! Münəvvərin alətlərini yaxın vaxtlarda poçtla göndərəcəyəm. Uşaqlar necədirler? Sən özünü nax-oşluqdan gözlə....

3.VIII.1923. Əziz oğlum Midhət! özünə fikir ver, şad və qıvraq ol və mənim barəmdə heç narahat olma, özünü soyuqdəymədən, yoluxmadan gözlə, yemək-içməyinə fikir ver!.

23 Noyabr 1923. Əzizim Həmید! Uşaqlar hamısı sağ-salamatdır və heç azarlaşıqları olmayıb. Təkcə Teymur hərdən yüngülvari qızdırır....Həmید, sənin səhhətin necədir? Səndən rica eləyirəm, sünbüл, dəyirman və pambıq barədə qayğılarla özünü bərkə salına....Sən rahatlığını elə, özünə korluq vermə. Elə ki, hər şey səni təngə gətirdi, çıx gel Bakıya, uşaqlarının yanına.

18 dekabr 1923. Əzizim Həmید!...Rzayev, Münəvvərin xəstəxanaya təyin olunması barədə kağızı gətirir, amma Münəvvər xəstəxanada müvəqqəti təcrübə keçməlidir.

2 fefral 1924. Əzizim Həmید!...Əgər indi soyuqlara görə gələ bilmirsən, onda mütləq bayram üçün özünü yetir....Hazırda Teymurdan başqa, Allahyar da naxoşdur; hər ikisi qızdırır. İşim-güçüm onlara baxmaqdır.

2 sentyabr 1924. Əzizim Həmید! Boğazın barədə müəyyən bir qərara gəlmək lazımdır, bu işdə başlısaqluq eləmək olmaz və başqa bir qərar ola bilməz...Bakıya yola düş. Burada səninlə birgə mütəxəssis-həkimlə məsləhətləşərik, dəniz sahilində (yəqin Qara dənizin sahilində) olmağın lazım gəlsə, dərhal gedərik, tamam sağalınca orada qalırsan....Müzəffərə hazırlam...pul cəhətdən sənə əl versin. Çünkü, axı məhz indi əməlli-başlı müalicə və başqa xərclər üçün sənə çoxlu pul lazımdır. Mütləq yumşaq vəqonda yer alın...

- Həmید! Ənvar və Midhətdən nə xəbər var? Hər ikisini xətrim elə istəyir ki! Yola düşəndə ürəyim üçün elə narahat idim ki, səninlə xudahafizləşməyi yaddan çıxarddım, heç bilmədim necə oldu ki,

mən belə elədim. Bunun üçün məndən incimə....

1 oktyabr 1924. Əziz oğlum Midhət!...Pakizə necədir? Ananın kefi nə təhərdir? Əgər o, gəlməyib, nə üçün gəlməyib? Axı, o, gərək müalicə elətdirsən.

24 yanvar 1925. Əzizim Həmidə!...Bakıya gəlməyə hazırlaşırdın, axı ləngiməyinə səbəb nədir? Uşaqlar sənin üçün yaman darıxırlar və bu onların dərsinə də, səhhətinə də pis təsir eləyə bilər. Naxoş deyilsən ki? Uşaqlar sağ-salamatdırılar. Teymur çox naxoş oldu.

20 iyul 1926. Borjom. Həmidə! Midhətin səhhətindən, yemək-içməyindən və dolanacağından daim narahatam.

19 aprel 1929. Həmidə! Ənvər daha sağlamışdır. Aprelin 7-də xəstələnib yatağa düşdü: qızdırması 38,5-ə qalxmışdı, gecə və ayın 8-də də düşmədi. Əmirbəy Aslanova zəng vurdum, gəlib diqqətlə baxdı. Axşamçağı qızdırması keçdi və 9-unda səhər evdə gəzməyə, 11-ində isə məktəbə getməyə başladı.

25 avqust 1929. Teymur!...Tiflisə həkim Yertsyanə Həmidə xanım barəsində məktub yazdım. Bilmirəm ondan bir cavab almışınız, ya yox?....

28 fevral 192(?). Mənim əziz qızım Münəvvər!...Amma bu işləri ürəyinə salıb, fikir eləmə. Ən vacibi budur ki, növbənöv çəkişmələrə qarışmayasan və cürbəcür naxunəçilərdən uzaqda olasan. Rəçəbovun fitnə-fəsadına və çəkişmələrinə fikir vermə....

1 aprel 1930. Həmidə? ...Əgər ehvalat çox uzansa, onda gərek sən kükürtlü sular vannasının mövsümü başlanandan gec olmayaraq, gələsən....Odur ki, sənə hələlik yarımlı aylıq məvacib gəndərirəm....Təqaüdü hələ alınamışam.

23 may 1930. Əziz oğlum Midhət! Quldurlar yazıq Hüüsü Hacıyevi öldürmüslər. Şuşalı idi. Ağdam İcraiyyə Komitəsinin keçmiş sədri, sonra isə Ədliyyə Komissarı və Azərbaycan Su Təsərrüfatı idarəsinin sədri idi. Bakıda Sabir bağında dəfn olundu.

Cümşüd Vəzirov (qonşumuz) bərk xəstədir (xərçəng).

Daha qəmli xəbərlər bəsdir.

Qəmli bir xəber də yadırmadan çıxdı: Əsgərhanın oğlu Əbil bu günlərdə öldü. Əzizim, sağ ol!..

Kislovodsk, 4 dekabr 1930. ...Uzaq Kislovodskidən mehriban Həmidəyə salam göndərir və ona xeyir-dua eləyirəm ki, mənə vaxtında iki oğul bəxş etmişdir. Onların hər ikisi bu ağır günlərimdə mənim ağıllı köməkçilərim olmuşlar. Sən bir mənə bax ki, istəkli Midhətimin Bakıya yola düşməsi mənə dərd olub. Bilmirəm, buna necə dözəcəyəm? Hələlik, sağ ol!.

17 sentyabr 1931. Bakı, Həmidə! Padaqranın müalicəsi haqqında məktubunu aldığım zaman, bilmədim sənə necə cavab verim? Bakıda gətirilmə palçıq var, amma onun barəsində rəylər yaxşı deyil. Müalicəni gərək əməlli-başlı eləmək. Buna isə həm pul, həm də başqa şeylər lazımdır. ...Sənə Şuşada söz vermişdim ki, müalicədə sənə kömək eləyəcəyəm və hətta Tiflisə də gələcəyəm. Mən vədimə əməl eləməyə hazırlam, amma...müəyyən miqdar məbleğ gərəkdir və b. şeylər lazımdır. Dözə bılərsənə, gərək gözləyəsən.

10 oktyabr 1931. Həmidə! Yadımdan çıxdı sənə xatırladım ki, dəmiryolu ilə gələndə yumşaq vəqona bilet alasan, çünki xəstəsən, gərək yolu rahat geləsən. Cəlil.

Xatirələrin və məktubların xronologiyasından aydın olur ki, Mirzə Cəlil qayğıkeş və diqqətcil ailə başçısı olmuş, gərgin ictimai iş və jurnalistik fəaliyyətinə baxınmayaraq, ailə üzvlərinin ağır və bəzən uzun müddət davam edib, tez-tez təkrarlanan xəstəlikləri, yaxınlarına üz verən kədərli hallar onu çox mütəəssir etmiş, bəzən ağlamaq dərəcəsinə çatdırsa da o, özünü itirməmiş, həmiyə əlindən gələn köməyi göstərməyə; ailə, qohum-əqrəba, dost-tanış qarşısında öz borcunu imkanı daxilində, yerinə yetirməyə çalışmışdır.

Mirzə Cəlilin ailə sağlamlığı qayğısına qalmasına ən gözəl inisal aşağıdakı xatirələr ola bilər: 1931-ci ilin dekabr gecələrinin birində odunumuz qurtarmışdı. ...Mirzə Cəlil uşaqların otağından çıxanda mənə dedi: "Otaq çox soyuqdu, onların başına heç nə girməz, sobanı bir şəylə qalamaq lazımdır". O, öz otağına getdi, əsərlərinin qaralamalarını götürüb, bir-bir baxdıqdan sonra yere atdı. Nə etmək istədiyini soruşduqda: "Sobanı qalamaq istəyirəm" - dedi. Yalvarışlarına baxınmayaraq, o, böyük kağız bağlamalarını sobaya atıb, yandırırdı. O, çox əsəbi idi, mən ona bir söz deyə bilmirdim, kənarda dayanıb, ürək ağrısı ilə tamaşa edirdim.

Kağızları yandırb, qurtardıqdan sonra Ənvərin otağına girdi,
qayıdarken "Soba istidir" - deyib, razi və sakit halda uzanıb yatdı.

Onun bu hərəkəti, bütün ömrü boyu min bir əzab-əziyyət -
gözünün nuru, əlinin qüvvəsi, beyninin enerjisi hesabına özünün
yaradıb ərsəyə gətirdiyi övladlarını, allahın ona bəxş etdiyi varis-
lərinin sağlamlığı yolunda qurban vermək kimi qiymətləndirilmə-
lidir.

Bundan da böyük ailəpərvərlik, övladcanlılıq, valideynlik hissi
təsəvvür etmək mümkündürmü?!

MƏMMƏDQULUZADƏLƏR AİLƏSİNİN SAĞLAMLIQ KEŞİKÇİLƏRİ

Mirzə Cəlilin əsərlərində, məktublarında ve Həmidə xanımın xatirələrində onların şəxsən tanıldıqları, müalicələri ilə məşğul olmaq, tibbi fəaliyyətlərinə kömək etmək səbəbindən tez-tez temasda olduqları, aralarında sıx ailəvi dostluq münasibətləri yaranmış Azərbaycanda və bəzi qonşu şəhərlərdə yaşayan bir çox məşhur həkim və orta tibb işçilərinin adları xatırlanır. Yeri gəlmışkən onlar haqqında qısa məlumat vermək istərdik:

- Ibrahim Mehmandarov (1894-1934) - Peterburq Tibb-Cərrahiyə Akademiyasında məşhur rus fizioloqu I.P.Pavlovla birlikdə təhsil almış, dost olmuş, 1929-cu ildə I.P.Pavlovun şəxsi dəvəti ilə onun Leningradda keçirilən 70-illik yubileyində iştirak etmiş, sonralar Şuşada həkim işləmişdir;

- Kərimbəy Mustafa oğlu Mehmandarov (1854-1929) - 1877-ci ildə Peterburq Tibb-Cərrahiyə Akademiyasını bitirmiş, 1880-ci ilədək orduda çalışmış, sonradan istefaya çıxb, Şuşaya qayıtmış və 50 il orada həkimlik etmiş, Həmidə xanımgılınlı ailə həkimi olmuşdur;

- Nəriman Nərimanov (1870-1925) - həkim, görkəmli Dövlət xadimi, yazıçı, kommunal-məsiş məsələsində Mirzə Cəlilin ailəsinə kömək etmişdir;

- Həsənbəy Məşədi Hüseyn oğlu Ağayev (1875-1920) - 1901-ci ildə Lomonosov adına Moskva Dövlət Universitetinin Tibb Fakultəsini bitirib, qəza həkimi adını almış, uzun müddət Gəncədə həkimlik, ictimai-siyasi və mətbuat fəaliyyəti ilə məşğul olmuşdur;

- Abdulla Cövdət (1889-1932) - türk həkimi, şair və jurnalist;

- Azad Əmirov (1889-1939) - inqilabdan əvvəl və sonra Azərbaycanda en hörmətli müəllimlərdən biri, 30-cu illərin əvvəllerindən vəfatına kimi N.Nərimanov adına Azərbaycan Tibb Institutunun professoru olmuşdur;

- Fəxrülləttibba - xaricdə təhsil almış, bir zaman Tehranda saray həkimi olmuş, Təbrizin hörmətli ziyalılarından biri, sonralar lüğətçilik və ictimai işlərlə məşğul olmuş həkim;

- Əbdülxalıq Axundov - XIX əsrin axırı, XX əsrin əvvəllerində

Bakıda çox tanınmış həkim və jurnalistlərdən biri; 90-cı illərdə Derpt (Tartu) Universitetini bitirib, Təbabət Magistri alimlik dərcəsini almışdır. Təbabətə aid elmi əsərləri, tərcümələri və komediyası vardır;

- Əminə xanım Bahadır-şahzadə - Peterburq Unas Tibb Darülfünunu bitirmiş təbibe;
- Ağdamlı həkimlər Bahadır və Əliverdiyev - yatalaq epidemiyasına qarşı mübarizədə Həmidə xanımgilə məsləhət vermiş və dərman yardımı göstərmişlər;
- Ağdamlı həkim A.Yertsyan - Həmidə xanımın müalicəsində iştirak etmişdir;
- Əmirdəvər Aslanov - 1929-cu ilin aprelində oğulları Ənvəri müalicə edən həkim;
- Şuşalı diş həkimi Raxil Lvovna Levina - Qəmər Əliyevanın şəfqət bacısı ixtisası almasına və işə düzəlməsinə kömək etmişdir;
- Münəvvər xanım Məmmədquluzadə (1897-1965) - Mirzə Cəlilin Nehrəmli Həliməxatundan olan birinci övladı, 1923-cü ildə Bakıda məmələq kursunu bitirmiştir ;
- Leyla Əliyeva (1900) - Cəlil Məmmədquluzadənin köməyi ilə Sovet Hakimiyəti dövründə oxuyub tibb bacısı olmuş, 1966-cı ildə Mirzə Cəlil haqqda xatirələr dərc etdirmiştir;
- Qəmər xanım Əliyeva (1903) - Həmidə xanımın yaxın qohumu, həkim L.Levinanın köməyi ilə şəfqət bacısı ixtisası qazanmış və xəstəxana da işləmişdir;
- Amosov - Kislovodskili professor, orada istirahətdə olarkən Mirzə Cəlili müayinə etmişdir;
- Tupuridze - yatalaq xəstəliyi ilə əlaqədar Azərbaycanın rayonlarına gəlmiş Gürcüstanlı məşhur həkim;
- Kimont - Tiflisin məşhur cərrahi, Həmidə xanımın üzərində cərrahi əməliyyat aparmışdır;
- Ostrovski, B.H.Ağabəyov, tarçı Yusif - Tiflisin həkimləri;
- Russo - İrəvanlı əcnəbi həkim, Həmidə xanımın bacısı uşağını müalicə etmişdir...

VII.KƏNDİMİZİN ŞƏFQƏTLİ QIZI MUNƏVVƏR

Qori seminariyasının məzunu Cəlil Məmmədquluoğlunun Nehrəm kəndinə müəllim təyin edilməsi, zənnimcə, mühüm tarixi hadisə kimi qiymətləndirilməlidir. Əvvəlan, bu illər (1890-1897) gənc mütəxəssisi, bütün müsəlman aləmi üçün xas olan ədəbi-bədii, ictimai-siyasi materiallarla qidalandıraraq, onun sonradan dünya şöhrətli yazıçı və jurnalist kimi yetişməsinə zəmin yaratdı.

Saniyən, bunun müqabilində, mütərəqqi ideyalarla alışib-yanan gənc müəllim Nehrəmin gələcək həyatında müsbət yüklü bir enerji mənbəyi rolunu oynadı. Bu enerji "çay, axar su" - mənasını verən "Nehr" sözündən yaranmış Nehrəmin gizli potensial qüvvələrini çalxayıb coşdurdu, telətümə gətirdi; Çaylaq, Xəndək, Qumqala, Hasar, Təpəbaşı və sair qədim məhəllələrin təkindəki bütün nemətləri üzə çıxardı. Məhz bu enerjinin ilk qığılçımı olan - hələ XIX əsrin axılarında Çaylaq məhəlləsində Abdullayevlərin həyətinin bir küncündəki darısqal otaqda təşkil olunan sinif müasir dövrde kendə fəaliyyət göstərən hərəsi 800-1000 şagirdlik 3 orta, 1 musiqi və 1 peşə-texniki məktəbin sələfi oldu. Gənc müəllim Mirza Cəlil isə yuzlərə müəllim, həkim, mühəndis, agronom və b. müxtəlif ixtisas sahiblərinin mənəvi babasına çevrildi.

Bu təyinatın əsas töhfələrindən biri, kənd sakini Nağı kişininin qızı Həlimxatunla Mirzə Cəlilin izdivacından (1896) dünyaya bəxş olunan (1897) yeganə qız usağı olmuşdur. Məhz bu hadisə ədibi əbedilik Nehrəmin fəxri sakininə, Nehrəmi isə dünya şöhrətli, təkrarolunmaz bir demokrat mütefəkkirin Vətəninə çevirdi.

Sanki qızçığazın taleyini əvvəlcədən duyan valideynləri ona "nurlu, işıqlı, şəfqətli" - mənasını daşıyan Münəvvər adını verdilər.

Mövzu təbabətə həsr edildiyi üçün, başqa məqamları bir kənara qoyaraq, ancaq Məmmədquluzadələr ailəsində ilk tibb işçisi olan Münəvvərin həyat və fəaliyyətindən bəhs etmək istərdik.

Yeri gelmişkən, qeyd etmək lazımdır ki, ədibin oğlu Ənvər 1939-cu ildə Azərbaycan Tibb Institutunu bitirərək, əvvəlcə eczacılıq kafedrasında çalışmış, 1941-ci ildən Iran'a gedərək, orada yaşamış və işləmişdir.

Fələyin bəd gərdişi, bəlkə də üz vermiş dərdlərin əlindən qurtarmaq üçün Naxçıvandan tez uzaqlaşmağa məcbur olan atası ilə birlikdə Münəvvərə də İrəvan, Tiflis, Ağdam, Ağcabədi, Şuşa, Kürdəmir, Bakı və s. müxtəlif yerlərdə ömür sürmək, böyümək, kamilleşmək imkanı qismət elədi.

Cox güman ki, hələ heç göz açıb tanıya bilmədən itirdiyii (1898) doğma anası Həliməni və isinişməyə macal tapmadığı analığı Nazlı xanımı körpə ikən onun əlindən alan (1903) xəstəliklər, bütün ətrafi çulgalayan vərəm, rayonlarda arasıqəsilmədən yayılan müxtəlif yoluxucu xəstəlik-epidemiyaları və ailə daxilindəki təbliğatlar gənc Münəvvəri təbabətə doğru sövq edirdi.

Analığı Həmidə xanımının yazdığını görə, 3 illik ailə həyatından sonra, heyat yoldaşı İdris Mirzənin etibarsızlığı üzündən ondan ayrılmış Münəvvər bizimlə yaşayır və mammalıq kursuna daxil olmağa hazırlaşırı.

1923-cü ildə Münəvvər Bakıda mammalıq kursunu bitirərək, Ağdam xəstəxanasına işə girmişdi. Bundan həvəslənərək, qızına mümkün olan köməyi göstərməyə çalışan Mirzə Cəlil 1923-cü il 26 iyundə Həmidəyə yazmışdı: "...Münəvvər üçün alətləri bu günlərdə poçt ilə Ağdama Müzəffərin üstünə göndərmişəm. Tənzif yadimdən çıxbı şkafda qalıb. Güzgü və çanaqölçəni hələ tapınamışam, tapan kimi göndərərəm".

1924-cü ildə Həmidə xanımın oğlu Müzəffər Davatdarovla evləndiklərinə görə Münəvvər xanım, yaşayış yerlərinə yaxın olsun deyə, Ağdam xəstəxanasından işdən çıxbı Kəhrizlinin 5 km-də yerləşən Hindarx xəstəxanasına qulluğa girir. 1929-cu ilin baharında Münəvvər və Müzəffər kənddəki qulluqlarından azad olub Bakıya Mirzə Cəlilin yanına köçməli olurlar. Qısa müddətdən sonra əri Müzəffər Kürdəmir rayonunun Əlvənd kəndində qulluğa təyin olunduğu üçün Münəvvərgil köçərək, orada işləmişlər.

1931-ci il iyulun 7-də Şuşada müalicə kursu qəbul etmək üçün

Mirzə Cəlil qızıgilə qonaq gedir. Şuşada Isa bulağının yanında tutduqları evdə və Kürdəmirdəki evlərində atasına Münəvvər özü qulluq edirmiş. Bu barədə Həmidə xanım belə qeyd edir: "...Münəvvər atasına, ana uşağına baxan kimi baxırırdı. O, atasını özü çızmışdır, təyinatlarını edirdi. Münəvvərin bu qayğıkeş münasibəti atasını riqqətləndirib mütəəssir edirdi".

Əldə olan məlumatlara görə atasının ölümündən sonra (1932) Münəvvər xanım Naxçıvana qayıdır, 10 il müddətində Naxçıvan (indiki Babək) rayon Səhiyyə şöbəsinin müdürü vəzifəsində çalışır. Bu dövrə o, xüsusilə yeni tibb müəssisəlerinin təşkili və mümkün olan ləvazimatlarla təchizinə ciddi fikir verirdi.

1942-43-cü illərdə vaxtilə atasının dərs dediyi, haliyədə ev muzeyi kimi saxlanılan Nehrəm kənd məktəbində rus dilini tədris etmişdir.

Xoş təəssüratlı bir haşıyə: Mənimcün xoş xatirədir ki, Mirzə Cəlilin təşkil etdiyi, Münəvvər xanımın vaxtilə dərs dediyi məktəbdə 1952-56-ci illərdə İbadulla müəllimin sinfində ibtidai təhsil almaq nəsibim olmuşdur.

1943-cü ilin iyul ayından başlayaraq, kənddəki həyatının son ilinədək (1964) Münəvvər xanım Nehrəm kənd xəstəxanasında mama vəzifəsində çalışmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, bu dövrə (1946-1950) Münəvvər Məmmədquluzadə II çağırış SSRİ Ali Sovetinin deputati olmuş və kəndin inkişafı namənə səlahiyyətlərindən var gücü ilə istifadə etmişdir.

Nehrəm kənd xəstəxanasında fəaliyyətinə aid heç bir arxiv sənədi əldə edə bilmədiyimizə görə Münəvvər xanım haqqda müvafiq məlumatlar almaq üçün onun iş yoldaşları, qonşuları, kənd ağsaqqalları və başqalarına müraciət etməli olduq.

Nehrəmdə yaşadığı bütün illər ərzində Çaylaq-Qumqala məhəllələrinin qovşağında yerləşən həyətləri ilə divarbir-evbir qonşusu, 77 yaşlı Həsən əmi (el arasında Dırnis Həsən kimi tanınır) Münəvvər haqqda söhbət düşcək kövrəldi və ilk kəlməsi bu oldu ki, Allah onun özünə də, valideynlərinə də rəhmət eləsin. Və sonra bibinin (hami kimi o da Münəvvər xanımı "bibi" deyirmiş) xanım-xatın, mehriban,

ışgizar, xeyirxah xasiyyətindən ürek dolusu danışdı. Deməsinə görə, Münəvvər xanım Nehrəmə II Dünya Müharibəsi ərefəsində gəlib, - dayısı Məşəməmmədəlinin oğlu Ələsgərlə evləndiklərindən, elə onların qonşuluqdaşı evlərində yaşayıb. Həyat yoldaşı diş həkimi idi, Naxçıvanda işləyirdi, Münəvvər bibinin məsləhəti ilə kəndin ətrafındakı "Qarğɑ duzu" deyilən suxur-daşları yandırıb diş ölçüsü götürmək üçün gəc hazırlayırırdı. Heç 3 il birgə yaşamamışdır ki, özünün dediyinə görə, birdən ərinin işdən evə qayıtmaya qoyımlar, xəbər-ətərsiz yoxa çıxır. Sədə gəlir ki, göndəriblər müharibəyə. Deyirdi ki, məlumat toplamaq üçün dalınca Naxçıvan, Bakı hərbi komissarlıqlarına, başqa müvafiq idarələrə baş vurdum: nə vaxt, hardan, hansı cəbhəyə göndərildiyi barədə cavab ala bilinədim; nə cəbhədən, nə də müharibədən sonra Ələsgərdən bir xəbər-ətər çıxmadı. Bu müəmmalı hadisə Münəvvər bibiyə çox pis təsir etmişdi, xatirini hədsiz istədiyi adamın birdən-birə izsiz yoxa çıxması onu sarsılmışdı.

SSRİ Ali Sovetinin deputati olan vaxt həm də Naxçıvan Qadınlar curasının sədri idi; sözü keçirdi, ehtiyacı olana həm maddi, həm mənəvi dayaq durar, lazımlı gəldikdə hüquqi və siyasi xahişləri də yerə düşməzdi.

Həsən əmi əlavə etdi ki, Münəvvər xanım işdə, rəsmi yerlərdə başı açıq, qısa qol geyinərdi. Ancaq məktəb, baxça və başqa kollektivlərə, qəlbinə yatan, özünə məhrəm bildiyi evlərə qadınlarla söhbətə gedəndə geyimini uyğunlaşdırmağa çalışardı.

Gécələr tacili, evə xəstə üstünə getməkdən heç vaxt imtina etməzdidi, gedişə görə şirinlik ummazdı, əksinə, imkansız analara, uşaqlara maddi kömək edərdi.

Həsən əmi onu da bildirdi ki, Münəvvər bibi ətrafda gördüyü, eşitdiyi hadisələri özü üçün qeyd edər - gündəlik yazardı. Yadımdadır, bir gün Moskvadan Əziz Şərif gelmişdi onu görməyə, əlyazmalarını istədi ki, çap elətdirsin, vermədi, imtina etdi, "elə bir şey yoxdur" - dedi.

· Həsən əminin söhbətinin bəzi məqamları uşaqlıq yaddaşımı təzələdi.

Şəkil 34. Münəvvər xanımın orta yaşlarına aid şəkli.

Həmin vaxtlar Münəvvər bibi (biz hamımız da ona “bibi” deyərdik) bizim Təpəbaşı məhəlləsindəki köhnə evimizə tez-tez gələrdi, hamı onu əziz adamı kimi qarşılıdı. Heç vaxt əliboş olmazdı - uşaqlara manpası şirni, qalet paylayar, dərslərin vəziyyətindən söhbət açar, bəzi məsələləri sadə dildə izah edərdi. Başına toplaşan qonşu qadınlarla nə barədəsə uzun-uzadı söhbət edərdi. Onların yanında oturub, söhbətə qulaq asmaq səlahiyyətimiz olmadığından danışğın mövzusundan xəberimiz olmazdı. Amma böyük yaşılı uşaqlarla bəzən şaxseydə imamılarımızı tamaşaya qoyub yamsılayan şəbehlərin, qılınc oynadıb, qan tökməyin düzgün olmaması, oxumağın, ixtisas qazanmağın vacibliyindən söhbət edirdi. Bəlkə də mənim 10-cu sinifdə kənd klubunda camaat qarşısında çadra əleyhinə çıxış eləməyimin və ağsaqqallardan tənbeh, tənəli sözlər, qulaqburmazı almağının bir səbəbi də bu söhbətlər olmuşdur.

Kövrək bir haşıyə: O da yadına gəlir ki, dədəm (atamız Qənbər kişiyyə biz övladları, hətta nəvələri də belə müraciət edərdi) 1951-ci ilədək Seymour həkim və Münəvvər xanımın çalışdığı xəstəxanada təsərrüfat müdürü işləyirdi. O, deyərdi ki, Münəvvər bibi dünyagörüş ailədəndir, alicənab və ziyanlı adamdır, çalışın ondan bilmədiklərinizi, xüsusilə rus dilini öyrənin.

Etiraf edim ki, hələ ağlımız kəsənədək ziyanlı deyəndə biz mütləq ali təhsilli, yüksək vəzifəli şəxs başa düşürdük. O zaman, nə 6-ci sinifdən əsərlərini oxuduğumuz, çoxusunu səhnəyə qoyduğumuz

muz, şəxsən Iskəndərini oynadığım Mirzə Cəlilin, nə də orta tibb təhsilli, ancaq yuxarıda sadalanan çoxlu titulları olan sadə insan - Münəvvər xanımın böyük ziyalı kimi qiymətini verə bilməmişik. Yoxsa, vaxtilə, fürsət var ikən gözümüzün qabağında olan canlı arxivdən lazımi materialları toplayar, indi tozlu, çürümüş, həm də çox kasıb arxivləri axtarmazdıq.

Bir də, ziyalı sözünün mənasını mən, sadəcə poçtalyon, xəstəxananın təsərrüfat müdürüyündən kənd əmanət kassası müdürülüyünədək işləmiş, orta ixtisas təhsilli (Bakı Rabitə Texnikumu) dədəmin (1914-1987) təvazökarlıqdan övladlarına da göstərmədiyi, lakin arxiv şəklində topladığı sandığı açıb, materialları araşdırarkən rast gəldiyim müharibə və əmək fəaliyyətinə aid orden və medalları, haqqında onlarla məqalə və ocerklər dərc olunmuş Azəri və Rus dil-lərindəki qəzetləri, daim abunə yazıldığı "Azərbaycan jurnalı" nüsxələrini, Mirzə Cəlil haqqda qəzetlərdən kəsilmiş məqalələri, əmək fəaliyyətinə dair saysız mükafat əmrlərini, təşəkkür, təbrik teleqramlarını, SSRİ Rabitə Nazirliyinin Fəxri Fermanını oxuduqda, Rusiya, Qafqaz, Pribaltika və s. sanator-kurortlarından xatirə şəkil-ləri arasında Münəvvər bibimlə ailəvi çəkdirdiyimiz şəkli də gördükdə ziyalı sözünün kimlərə aid olduğunu başa düşdüm, sanki dədəmi yenidən özüm üçün kəşf etdim, onu tanıyan hər kəsin "Allah rəhmət eləsin!" duasındaki xüsusi vurğunun mahiyyətini anladım, qəlbim qürurla doldu.

Sən demə, özünlə və övladlarınızla qürrələnməklə bərabər, səni dünyaya bəxş edən ilahi varlıqlar - valideynlərlə fəxr etmək daha böyük xoşbəxtlikdir. Ancaq bu hissləri keçirdikdən sonra anladım ki, məğrur qamətli, geniş alınlı, aristokrat ailələrə xas zərif buxaqlı; mehriban baxışlı; aramlı, ötkəm və bir az xırıltılı danışığının ilə yadimdə qalan sadə Münəvvər bibi necə xoşbəxt, alicənab, şərəfli və ziyalı insan imiş.

Şəkil 35. Münəvvər xanım (ortada) bizim ailə üzvləri ilə (1961).

Soldan anam Leylan, qardaşım Nadir (müəllim),
sağdan bacım Firuzə, atam Qənbər və mən.

Dədəmdən sonra xəstəxanada təsərrüfat müdürü işləmiş Mütəllim əmi (Novruzov) Münəvvər xanım haqqda həyəcansız danışa bilmirdi: "15 ilə yaxın bir yerde işləmişik, tamam başqa insan idi, hamı ilə səmimi - bacı-qardaş, ana-bala kimi danişar, göstərişləri, tapşırıqları da xahiş, məsləhət kimi verirdi; heç kəsin qəlbine dəyməməyə çalışardı; təbabətə aid nə yeni texnika, alet, dərman çıxsayıdı, onu aldırmağa cəhd edərdi; son illər tez-tez hipertoniyaya aid dərmanlar qəbul edərdi, arabir böyrəkləri eziyyət verərdi".

Sorğulardan məlum oldu ki, Münəvvər xanımın mama-feldşer işlədiyi Nehrəm kənd xəstəxanası inqilabdan sonra kənd ziyalısı Nağdəli oğlu Mirzə Alməmmədgildən müsadirə olunmuş binada təşkil edilmişdir. Həmin binanın I mərtəbəsində rentgen kabinəsi, laboratoriya, aşxana və təsərrüfat anbarı; II mərtəbənin sağ tərəfində doğuş, sol tərəfində isə xəstəxana palataları yerləşirdi.

Xəstəxanada baş həkim Seymour Hacıyevdən başqa Münəvvər

xanımla 1955-ci ildən sonra Zümrüd Abdullayeva, Şaban Qafarova, Ruqiyə Cəfərova, haliyədə mərhum Fatmanisə Hüseynalıyeva, Tutu Həsimova da mama-feldşer işləmişlər.

1959-cu ildə mərhum Qulu Mehdiyev, 1960-ci ildən isə Əqil Mehdiyev həmin xəstəxanada baş hekim vəzifəsində, 1962-64-cü illərdə Adil Mırışlı pediatr işləmişlər.

Haliyədə mamalıq fəaliyyətini davam etdirən Şaban, təqaüddə olan Ruqiyə bacı və Hacı Zümrüdlə birlikdə söhbət edərkən bildirdilər ki, Münevver bibi səmimi olmaqla bərabər, işdə həm də çox tələbkar idi: xüsusilə aseptika, antisепtikani biziç çox həvəslə, incəliklə öyrədər, həm də daim hazır steril material saxlanması; inyeksiya, doğuş, sarğı, yenidögülmüşün işlənməsi zamanı təmizliyin gözlənilməsini ciddi tələb edirdi; ağbircək kimi, həm məsləhət verər, iş tapşırar, həm də nəticəsini yoxlayardı. Əvvəllər vəzifədə işlədiyi-nə görə sənədləşmə işlərinə çox ciddi yanaşırıdı: bizi sahələrə təyin edər, gənc anaların patronajı, səhiyyə maarifi, hamilələrin daima nəzarətdə saxlanması tapşırırdı. Eşitdiyimizə görə, özü tək işləyərkən gecə evə - xəstə və doğuş üstünə çağırışlardan imtina etməz, doğuşların imkan daxilində xəstəxanada qəbul edilməsinə çalışır, amma tələsik, gecikmiş hallarda doğuşu evdə qəbul etməyə məcbur olsa da, xəstəxanada qeydiyyatını mütləq aparırıdı, statistikaya dəqiq idi. Biz işə başlayandan, işçilərin sayı artdıqdan sonra isə evdə doğuşların tam əleyhinə idi, mamaçaların və ara həkimlərinin doğuş qəbuluna, kriminal abortlara qarşı barışmaz idi. Fəsadlaşmış hamiləlik və doğuşları təxirəsalımadan mərkəzə göndərərdi.

Münəvvər xanımın mama-tələbələri xatırladılar ki, o, təkcə mama və tibb bacıları ilə deyil, xəstəxananın feldşerləri Abuzər Abuzərov, Bağır Bağırov, Baxşəli Rzayev, Rzaqulu Məmmədov, Əmrəli Zeynalov; kənd müəllimləri Hümbət Əliyev, Həsənəli Nağdəliyev, Hüseyin Tağıyev, Əsəd Əliyev; kənd qabaqcılları Möhsün Məmmədov, Abbasqulu Novruzov, Qəmber Məmmədov, Qəhrəman Qəhrəmanov, Əqil Mehdiyev, Qulu Tarquliyev, İbrahim İbrahimov və başqaları ilə də səmimi münasibətdə idi; tez-tez onların evlərinə qonaq gedər, ailənin imkanları, uşaqların təhsili, qadınların vəziyyəti ilə maraqlanardı. O, xüsusiylə getdiyi evin

xanımları ilə həm tibb işçisi, müəllim, həm də ağbirçək kimi müxtəlif mövzulardan, o cümlədən şəxsi gigiyena, hamilə və zahıların özlərinə qulluğu, gənc anaların uşağa qulluğu, vərəm və tez-tez rast gələn yoxlu xəstəliklər, bu zaman peyvəndin əhəmiyyətindən, arabir isə yarımcıq mollaların dini məzini necə korlamasından, cəhalət və xurafatın insanlara vurduğu ziyandan ehtiyatla söhbət açmış.

Çox təəssüf ki, iş yoldaşları, dostları və b. müasirlərində Münəvvər xanıma aid xatırə şəkillərinə və başqa materiallara nadir hallarda rast gəldik. Qeyd etdilər ki, olan materiallar professor Isa Həbibbəyli və başqa tədqiqatçılar tərəfindən Naxçıvandakı Ədəbiyyat Muzeyi, C.Məmmədquluzadənin ev muzeyi, albom və elmi-tədqiqat işləri üçün götürülüb, az miqdarda isə Akif Hacıyev tərəfindən ədibin Nehrəmdəki ev muzeyi eksponatlarına daxil edilmişdir. Hələlik əldə etdiyimiz mərhum Fatmanisə Hüseynəliyevanın albomundakı Münəvvər xanımın orta yaşlarına aid tek şəkli (bax. səhifə 142) və Əqil həkimin albomundakı - qızı Rənanın şagird yoldaşları və müəllimlərinin Münəvvər xanımla çəkdiridiyi - 1963-cü ilə aid şəkli oldu.

Şəkil 36.

Münəvvər xanım (ortada) müəllim və şagirdlər arasında (1963).

Münəvvər xanımın tibbi fəaliyyətinin son dövrləri (1960-64) vaxtilə müəllim yoldaşı olmuş Əqil Mehdiyevin xəstəxanada baş hekim işlədiyi illərə təsadüf edir. Əqil hekim çox həvəslə bildirdi ki, Münəvvər xanım, doğrudan da atasına layiq, fəxr etməli, alicənab qadın idi, kəndde savadlı, savadsız - hamının hörmətini qazanmışdı, imkansızlara əl tutardı. Mən tələbə olarkən arabir ailəmə baş çəkəmiş. Son illər tez-tez xəstələnməsinə baxmayaraq, işə vaxtında gələr, səhiyyə maarisindən, gəncləri öyrətməkdən, məsləhət verməkdən həzz alardı.

Hiss edirdim ki, Əqil müəllim başqasının, xüsusila elin mamasının xəsteliyi haqqında danışmaq istəmir. Mənim məramımı duyub, təkidle xahiş etdiyimi görən Xalq həkimi Mehdi Bağırov Əqil müəllimin köməyinə çatdı: "Son vaxtlar Münəvvər xanım Respublika xəstəxanasının Cərrahiyə şöbəsində müalicə olunurdu. Qenital və ifrazat sistemi xəstəliklərindən əziyyət çəkirdi, xəsteliyi bədənşidiyindən cərrahi müalicəyə razılıq vermirdi, qisməti ilə barışmışdı. Xəstəxanada ona Qəmər adlı qohumu qulluq edirdi".

Əqil müəllim söhbəti davam etdirdi: "Xəstəxanadan sonra (1964) ağır vəziyyətdə evdə yatırıldı, yaxın qohumu Mədinə xalagıl və özüne məhrəm bildiyi qonşusu Dırnis Həsən ona qulluq edirdilər. Yanında tibb işçisi növbətçiliyi təşkil etmişdik, özümüz də tez-tez ona baş çəkirdik".

Tarixi haşıyə: Həmidə xanımın xatirələrindən aydın olur ki, Münəvvər hələ 23 yaşında (1920) nə isə ağır xəstəlik keçirmişdir (özünün xəstəlikləri kimi, Həmidə xanım, nədənsə, Münəvvərin də xəstəliyinin nə əlamətlərini, nə də diaqnozunu göstərmir - M.A.Q.).

Aparılan müxtəlif seviyyəli sorğulardan isə belə nəticəyə gəlmək olar ki, Münəvvər Məmmədquluzadə orta yaşlarından hipertoniya ilə xəstələnmişdir. Ömrünün son illərində bədənşmiş fibromiomanın uro.-genital sisteme yayılması nəticəsində işuriya və dizuriya əlamətlərindən əziyyət çəkmişdir. Tiflisə - cərrahi əməliyyata getmək təklifindən qəti imtina etmişdir.

Bəlkə də, doğma-anasının qəbrini tanımayan Münəvvər xanımı ömrünün son anlarında atasının ruhu öz yanına çəkirmiş. Odur ki, uşaq və gənc yaşlarını birlikdə keçirtdiyi, Həmidə xanımın qohumu

ve sonradan bibisi Səkinənin gəlini olan Qəmər xanım (Kəngərli), şəxsiyyəti tam aydınlaşmayan başqa bir qadınla (ola bilsin ki, Həmidə xanımın nəvəsi Mina Davatdarova) və həmin vaxt kənddə partkom işləyən Ibrahim İbrahimovun köməyi ilə 1964-cü ildə onu müalicə adı ilə Bakı şəhərinə aparmışlar.

Məlumata görə Münəvvər Məmmədquluzadə 1965-ci ildə Bakıda rəhmətə gedib, atasının qəbri yanında - Fəxri xiyabanda dəfn edilmişdir.

Ibrətamız bir haşıyə: Camaatdan eşitdiyimə görə, bu qara xəber həmin gün kəndə çatcaq xəstəxananın baş həkimi Əqil müəllim (gənclik çağlarından camaat onu belə adlandırır) 3 gün mərhumənin adına layiq yas mərasimi qurub, ehsan verib. Soruşduqda Əqil müəllim, gözlerini yerə dikərək, sakit bir səsle: "Kənddə sən deyən imkanlı adamı yox idi. Mən də həm özümün, həm də bütün kədindən onun ruhu qarşısında borcumuzu yerinə yetirməyə çalışdım, bir az sakitləşdim. O, buna layiq qadın idi" - dedi.

Təəssüflü bir haşıyə: Bakıya, mərhumənin dəfn mərasiminə kənddən çox adam getsə də, həmin vaxt Bakının müxtəlif Institutlarında oxuyan, başı dərslərə qarışmış, amma dünyadan bixəbər tələbə həmyerlilərim kimi mən də bu hadisədən xəber tutmadığımız, cismən əbədilik itirdiyimiz mamamız, həm də əziz və hörmətli həmyerlimiz Münəvvər bibini kəndimizin adəti üzrə son mənzilə çiycinlərimizdə yola sala bilmədiyimizə görə həmişəlik onun ruhu qarşısında özümüzü borçlu sayırıq.

Təskinlik haşıyəsi: Arabir fəxrə xatırladığım odur ki, 1966-ci ilin iyul-avqust aylarında - Münəvvər xanımın vəfatından bir il sonra, 4-cü kursun istehsalat təcrübəsi zamanı baş həkim məzuniyyətə getdiyindən, mənə vaxtilə Münəvvər bibinin çalışdığı xəstəxananın tələbə - baş həkim əvəzi işləmək xoşbəxtliyi nəsib olmuşdur.

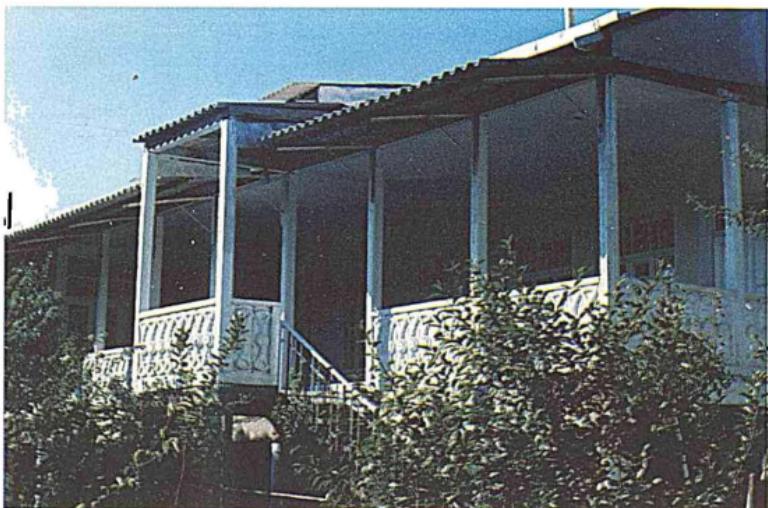
1970-ci ildə Nehrəm kənd xəstəxanası yeni müasir tipli binaya köçürüldəndən sonra köhnə xəstəxana binası öz halal sahiblərinə - müsadirədən əvvəlki sakinlərin vərəsələrinə qaytarılıb.

şəkil 37^a. Münəvvər xanum işlədiyi Nehram kənd

xəstəxana binasının təmir olunmamış hissəsi.

Maraqlı burasıdır ki, haliyədə həmin binanın doğum şöbəsi yerləşən sağ yarısı təmir etdirilərək, bir həkim ailəsinin yaşayış evi kimi istifadə olunur, sol - xəstəxana hissəsi isə hələlik elə Münəvvər xanımın vaxtında olduğu kimi saxlanılır.

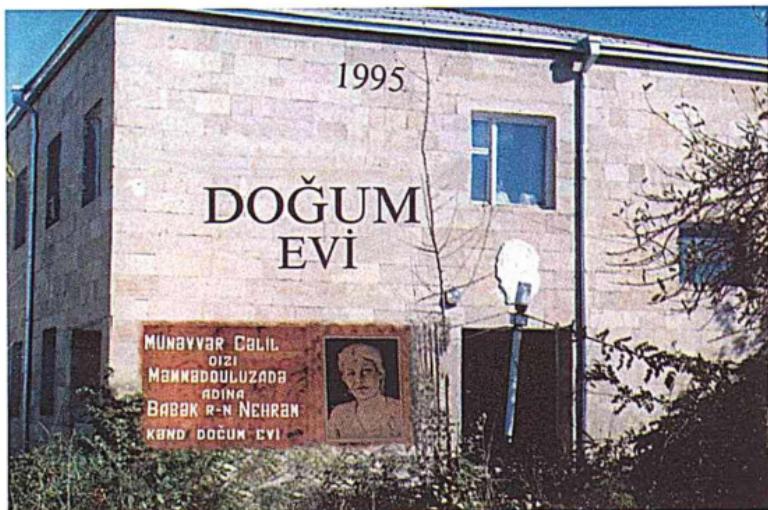

şəkil 37^b. Münəvvər xanum işlədiyi Nehram kənd

xəstəxana binasının təmir olunmuş hissəsi. (2003)

Təsadüfə bax ki, dədəm Qənbər kişiyyə, gəncliyində çalışdığı xəstəxana köçəndən sonra, yenə həmin həyətdə ömrünün axırınadək işləmək nəsib olmuşdur: 1970-1987-ci illərdə onun müdir işlədiyi kənd əmanət kassası köhnə xəstəxananın inzibati binasında yerləşmişdir...

Həyatın bu ürəkgöynədən, anlaşılmaz qəribəlikləri haqqda həzin xatirələrdən məni Əqil həkimin söhbəti ayırdı: "1995-ci ildə Nehrəm kənd xəstəxanası yanında ayrıca Doğum evi istifadəyə verilərkən, çoxdan beynimdə gəzdirdiyim ideyanı - oraya kəndimizin ilk maması Münəvvər Məmmədquluzadənin adının verilməsi məsələsini müvafiq təşkilatlar qarşısında qaldırdım, razılıq aldıqdan sonra - 1998-ci ildə bu mərasimi tətentəneli surətdə təşkil etdim və geniş qonaqlıq verdim. Onu deyim ki, həmin mərasim günləri gecələr mərhumənin ruhu daima başım üstündə şən, sevincək, məmnun çöhrə ilə dolanırdı. Həmin andan yuxulara, ruhların varlığına, əyanolma hadisəsinə inamım daha da artdı. Axi, necə inanmayasan ki, gözümün qarşısında onun ruhu şadlanırdı. Doğum evinin qarşısında onun barelyefini qoydurmuşam.

Şəkil 38.

Münəvvər Məmmədquluzadə adına Nehrəm Doğum evi.

Aınma, nədənsə, bu məni qane etmir. Ömür vəfa etsə, imkanım olan kimi orada Münəvvər xanımın büstünü təşkil edəcəyəm - deyə haliyədə Naxçıvan MR Səhiyyə Naziri işləyən Əqil həkim, bir az da kövrəlmış halda, sözünü bitirdi.

Hələlik sonuncu xoş təsadüf haqqda haşıya: Qismətə bax ki, vaxtilə Münəvvər xanımla birgə işləmiş Qənbər kişi və Əqil həkimin, Tibb Institutunu yenicə bitirmiş nəvələri, müəllifin isə qızı Tünzalə Məmmədova 2002-2003-cü illərdə onun adını daşıyan Doğum evində həkim işləmişdir.

Nəhayət, deyə bilərəm ki, Mirzə Cəlilin bütün Azerbaycana, xüsusilə Nehrəmə bəxş etdiyi müxtəlif ərməğanlar içərisində ən qiymətli və əvəzolunmazı Münəvvər adlı qızı olmuşdur. Əfsuslar olsun ki, südəmər çağlarından anasız qalan bu insanı Taleh Ana olmaq kimi ilahi bir qismətdən də məhrum etmişdir. Məhz bunu nəzərdə tutan mama yoldaşlarının cürətlənərək bir gün ehtiyatla ərkyana sorduqları: "Münəvvər xanım nə yaxşı övladlığa bir uşaq götürüb saxlamırsınız?" - suala sakitliklə, gülümseyərək verdiyi cavab onun daxili aləmini, həyat məramını tam aydınlığı ilə açıqlayır: "Əzizlərim, mən ki, bütün ömrümü, var-yoxumu uşaqlara həsr etmişəm; bəs bu dünyaya vəsiqə verdiyim uşaqlar mənim övladlarım deyilmi? Axı, "Mama" elə "Ana" deməkdir də. Mən özümə ən xoşbəxt bir peşə seçmişəm, qismətimdən narazı deyiləm, can sağlığından başqa bir səadət də arzulamıram". Bununla, o, fəxr-lə Ağdam, Kəhrizli, Hindarx, Kürdəmir, Bakı, Naxçıvan, Nehrəm və b. yaşayış məskənlərində onun ovucları içinde dünyaya göz açan minlərlə övladların - yüzlərlə Ali və orta təhsilli müxtəlif ixtisas sahiblərinin, döyüş və əmək qəhrəmanlarının, sadə zəhmətkəş insanların anası olduğuna işarə edirdi. Eləcə də, həkimlər kəndi hesab edilən Nehrəmin onlarla Tibb Elmləri Namizədi, Doktoru elmi dərəcəli, SSRİ Xalq həkimi, Azərbaycan və Naxçıvan MR-nın Əməkdar həkimi titulları, Səhiyyə Naziri, Respublikanın bir çox şəhər və rayonlarında baş həkim və müxtəlif ixtisaslı 200-dən çox həkimləri, yüzlərlə tibb bacısı, onlarla mama-feldşeri və başqaları, onun övladları və nəvələri deyilmi?

Əziz oxucu, xahiş edirəm, Münəvvər xanımın yuxarıdakı sözərini heç də qəribiliyə salmayasınız. Doğrudan da, "mama" sözü elə

"Ana" deməkdir. Həm də Siz düşündüyüünüz kimi, rus dilindən tərcümədə yox, elə Türkün (Azərin) öz ana dilində. Belə ki, yenice doğulmuş uşağıın ilk teləbi yemək – süddür. Bunun üçün isə ona anatomik dildə "süd vəzi", el arasında, doğma dədə-baba dilimizdə "döş", yaxud "məmə" verilir. Maraqlı burasıdır ki, bu üzv latin-yunan mənşəli avropa xalqlarının dilində də buna oxşar olaraq "mam-ma" kimi işlədir. Odur ki, uşağıın ilk eşitdiyi və eləcə də anasına müraciət etdiyi ilk kəlmə "məmə" olur. Uşaq sanki qidarı aldığı məmə ilə onun sahibini eyniləşdirir. Bu səbəbdən də bəzi ailələrdə anaya məmə, yaxud məymə, bəzi rayonlarımızda isə bibiyə "mama" deyə müraciət edilir.

Eyni baxımdan "papa" kəlməsi də sonradan ruslaşmış təmiz Azəri sözü hesab edilməlidir. Çünkü bir az böyümüş uşağıın qidasını əvəz edən çörək, əppək, pəpədir. Onu qazanan isə papa, yəni atadır. Göründüyü kimi, mama və papa kəlmələri məmə və pəpə sözlərinin ruslaşmış variantından başqa bir şey deyildir. Heç təsadüfi deyil ki, bəzi Türk xalqları da bizim "ata" adlandırdığımız şəxsi baba (papa) kimi və əksine çağırırlar. Bizim sehvən papa və mama sözlərini şamil etdiyimiz rusların isə bu terminlərin əvəzində öz doğma "oteü i matğ" müqabilləri vardır. Şükürələr olsun ki, heç olmasa, mama kəlməsi, uşağı ilk dəfə qarşlayan, qasıq, əmzik və s. vasitəsi ilə yedidirən bir ixtisas sahibinin, yəni mama-feldşerin adında saxlanılmışdır.

Bəlkə elə, dünyaya uşaq gətirmək xoşbəxtliyinin bəxtinə yazılımaması nə vaxtsa ona əyan olduğundan, Münevver xanım məhz dünyaya gələn balaları qarşılamaq, öz hərarəti ilə isitməklə məşğul olan müqəddəs bir peşəni - mamalıq ixtisasını seçmişdir. Kim bilir... bəlkə də...

VIII. MİRZƏ CƏLİLİN ÖZ "XƏSTƏLİKTARİXÇƏSİ" HAQQINDA

Dibin ailə üzvlərinə, dost və yaxınlarına yazdığı məktublarından məlum olur ki, o, uzun müddət müxtəlif xəstəliklərdən əziyyət çəkmiş, bu səbəbdən də cürbəcür terapevtik, fizioterapevtik və sanator-kurort müalicəsi almışdır. Sonradan aydın oldu ki, onun psixoloji xüsusiyyətləri, keçirdiyi xəstəliklərin səbəbi, xarakteri, xüsusilə də həyatının son anları barədə məlumatlar Həmidə xanımın Mirzə Cəlil haqqda xatirələrində daha ətraflı və dəqiq verilmişdir. Odur ki, bu iki sənədin ancaq Cəlil Məmmədquluzadənin öz səhhətinə aid olan hissələrini tarixi ardıcılıq və bir-biri ilə əlaqəli şəkildə təsvir etməklə, ədibin xəstəlik tarixçəsini tərtib etmək istərdik.

Umumiyyətə, Mirzə Cəlilin səhhətinə aid ilk məlumat 1907-ci ildən başlayır. Həmidə xanım Mirzə Cəlilin səhhətindəki deyişikliklərin əsas səbəblərini onun valideynlərinin və həyat yoldaşlarının qısa müddətə vaxtsız vəfatlarından üz verən mənəvi və psixoloji sarsıntılarla əlaqələndirir ki, bu barədə əvvəllərdə geniş məlumat verilmişdir.

Sonrakı gündəliklərdən görünür ki, Mirzə Cəlil öz sağlamlığını qorumaq üçün təbii nemətlərdən istifadəyə, şəxsi gigiyenaya nə qədər geniş yer versə də, bədii yaradıcılıq, ictimai işlər, ətrafdakılara qayğı hissi hər şeyi üstləyir, rahatlıq üçün vaxt ayıra bilmirdi: "Mirzə Cəlil gecə saat 4-e kimi işleyirdi, yorulurdu, tez-tez başı ağrıyırı, qanı az, rəngi solğun olurdu".

Həkimlər ona vaxtaşırı kənddə yaşamağı, təmiz havada olmağı və zehni əməkla az məşğul olmayı məsləhət göründülər. Lakin, o, həkimlərin məsləhətinə çox nadir hallarda əməl edirdi.

Eyni zamanda, Mirzə Cəlil həkim Miller və Kneypin icad etdik-

ləri su ilə müalicə üsulundan istifadə edir, ilin hər fəslində soyuq suda çimir, hətta qışda da otağın pəncərələrini açıq qoyub, yatırıldı (1908).

Mirzə Cəlilin Kəhrizlinin havası və təbiətindən çox xoşuq gəldiyindən, Həmidə xanımı deyərdi: "Mən ancaq burada, təbiətin bu sakit guşəsində özümü xoşbəxt hiss edirəm. Bu yerlərin gözəl baharı, füsunkar aylı gecələri, kölgəli bağları, güllərin ətri, bülbüllərin cəh-cəhi, quşların ahəngi, çoban tüteyi, azanı yorğun əsəblərimi sakitləşdirib, fikirlərimə qol-qanad verir. Mən jurnalın qarşısında öz borcumu yerinə yetirəndən sonra ömrümün son illərini bu sakit guşədə keçirmək istərdim" (1909).

1910-cu il. Mirzə Cəlil xəstə idi, beli və sol ayağı ağrıyırıldı. Həkimlərin məsləhəti ilə mən onun ayağına dərman sürtür və isti suya qoyurdum. Ancaq bunlar kömək etmirdi. O, əzab çekir, arıqlayır və qocalırıldı. Mirzə Cəlilin xatirini çox isteyən ustamız Qriqor kəndlərinə gedib, qırmızı biberlə qarışdırılmış tünd tut araşı gətirdi. Gündə 2 dəfə bu araqtan onun ayağına sürtür və isti saxlamaq üçün sariyırıldı. Bir aydan sonra o, tamamilə sağaldı".

Ədibin öz səhhəti haqqında ilk şəxsi gileyi, demək olar ki, 25 oktyabr 1910-cu ildə jurnalist Məmmədəli Sidqiyyə yazdığı qısa məktubda əks olunur: "Əzizim Məmənədəli!...Mən kefsizəm. Qiçlarımı yel tutub. Yazmışam Faiq əfəndi gəlib sənə kömək eləsin". Bu şikayətlər 11 dekabr 1910-cu il tarixli məktubda yenə təkrarlanır: "Əzizim Sidqi! (Məmmədəli nəzərdə tutulur). ...Tez-tez cavab yazımağımın bir səbəbi də budur ki, qiçlarıım gecə və gündüz ağrıyır, qoymur rahat olam. İki aydır sağ əlimin baş barmağına yara çıxıb, qoymur qələmimi əlimə alam".

Yeri gəlmışkən, Həmidə xanımın xatirələrində Mirzə Cəlilin öz dilindən yazılır ki, həyat yoldaşı Həliməxatun vəfat etdikdən sonra (1898-99-cu illər) o, tapançanı təmizləyib, patronla doldurarkən təsadüfən açılan atəşdən sol əli yaralanır. Qanaxmanı dayandırırlar. Güllə sol əlin baş barmağının yanında toxumalarda qalır, ömrünün axırınadək çıxarılmır, onunla birlikdə qəbrə gedir.

14 dekabr 1911-ci ildən məktublarında hipertoniya haqqda şikayətlər başlayır: "Əzizim Həmidə! Başım ağrıydı, həkimə getdim. Sən demə, qan təzyiqindən imiş. Dərman verdi (toz halında yod). Mexləs, bilmirəm mənim başıma nə oldu axı? 17 nömrəli Yesentuki də içirəm".

Həmidə xanım isə yazır: "1920-ci il. Kenddə Mirzə Cəlil yorğun və pəjmürdə idi. Meşədə gedərkən birdən başı gicəllənib, atdan yixıldı. Qorxduq. Xoşbəxtlikdən, heç nə olmamışdı. Sonra bu barədə heç həkimə də demədi".

23 avqust 1924. Həmidə! Dünən səhərdən axşama qədər başım ağrıdı, qulaqlarım guruldadı, amma bu gün halim yaxşıdır.... Sabah başağrım üçün isti vanna götürməyə Suraxaniya gedəcəyəm....

5 sentyabr 1924. Həmidə!... Başım ağrıyır, məktubu qurtarıram....

24 yanvar 1925. Əzizim Həmidə!... Keçən payız mən həmişə kefsiz oldum. Indi halim bir az yaxşıdır.

Bakı, 31 yanvar 1925. Məmməd Səid! özün bilirsən ki, axır vaxtlar başım ağrıyır və bir şey də yaza bilmirəm.... Indi də başım ağrıyır, çıxa bilmirəm.

Məktubdakı əlamətlər, aradan 3 il keçsə də "Xatirələr"-də təkrarlanır:

1928-ci il. Mirzə Cəlil ürək döyüntülərindən və şiddetli baş ağrılarından şikayətlənirdi. Həkimlər papiros çəkməyi, et yeməyi qadağan edib, ciddi pəhriz saxlamağı və müalicə üçün Barjoma getməyi məsləhət görürdülər.

1929, 14 iyul. Mirzə Cəlil Barjoma müalicəyə getdi, avqustda qayıdı: şzünü yaxşı hiss etmir, bəzən əsəbileşirdi.

1930-cu illərin xatirələrində vəziyyətin getdikcə pisleşdiyi, ağır beyin əlamətlərinin yarandığı qeyd edilir: "Mən ağır xəsta yatırdım. Mirzə Cəlil çox qocalmışdı, görkəmi yaxşı deyildi. Aile böyük olduğu üçün dolandırmaq çətin idi. Bütün bunlar onun səhhətinə mənfi təsir göstərirdi. Uşaqlarla birgə mənim yanımına gəlirdi. Dalğın görünürdü. Ürəyindən və baş ağrısından şikayətlənirdi. Bizim köhnə dostumuz, həkim İbrahim Mehmandarov da tez-tez mənim yanımı gəlirdi. Mirzə Cəlili də müalicə edirdi. O, deyirdi ki, Mirzə Cəlilde

skleroz xəstəliyi var. O, həkimlərin məsləhətinə qulaq asmr, pəhriz saxlamırı.

Qonşu Yelizavetta Abramovanın dediklərinə görə: çay içdiyi yerdə Mirzə Cəlilin rəngi dəyişilib, üzü ağardı, titrədi. Ağzını açıb, nə isə demək istədisə de, danişa bilmədi. Soruşduqda: "Danişa bilmirəm, ayaqlarım da hərəkət eləmir" - dedi. Bir az sonra vəziyyəti dəyişildi (Beyin damarlarının keçici spazmı - M.A.Q.). Keçirdiyi həyəcanlar onu xeyli əldən salmışdı. Xəttindən görünürdü ki, əlləri əsirmiş.

27 avqust 1930. Həmidə! Midhətin bu səfəri məni çox incitdi. Hələ onu demirəm ki, bu istidə havası adamı yandıran Bakıda qalmalı olmuşam, gündə yüz put qaynanmamış su içirəm....Bu minvalla Midhətin səfəri məni Bakıdan tərpənənəyə qoymur. Bu istidə bura-da oturub qalmalı olmuşam. Axı, eleyə bilmərəm ki, uşaq uzaq yerdə köməksiz qalsın. O, məndən hər gün nəsə istəyə bilər. Mən nə Barjoma gedə bildim ki, səhhəti mən xeyir eleyir, nə də Kislovodskiye - ki, vannaları ürəyim üçün çox vacibdir. Midhət gələn kimi gərək...sənin yanına, Şuşaya getirəm. Bunu eləməyince mən Kislovodskiye vannaya gedə bilmərəm.

18.XI.1930. Ənvar məktubla atasının xəstələnməsini bize (anasığılı) yazmışdı: O, birdən-birə iflic olub, sol əl və ayağı hərəkətdən düşüb. Həkimlərin müayinəsi göstərdi ki, bu skleroz xəstəliyinin və gərgin işləməyin nəticəsidir. Həkimlər onun mütləq Kislovodskiye gedib, uzun müddət müalicə olunmasını məsləhət görmüşlər, əqli əməyi qadağan etmişlər. Ayın 30-da Midhət atasını Kislovodskiye aparır.

Mirzə Cəlilin 10 dekabr 1930-cu ildə Kislovodskidən yazdığı məktubun kimə ünvanlandığı məlum deyil: "Dekabrin 4-ündən bəri havalar açılıb, gün çıxıb. Yavaş-yavaş qıvrıqlanıram, amma qüssədən az qala ürəyim partlayır. Bu, yuxumu və yeməyimi də kor-layır... Salamat qal, əzizim". Sonuncu müraciətdən məktubun Həmidə xanımı yazdığını güman etmək olar. Amma bundan 10 gün sonra, Həmidə xanımın yazdığını görə, 20 dekabr 1930-cu ildə ailə üzvlərinə xəstəliyinin xarakteri haqqda ilk dəfə məlumat yazması bu son iki məktubun tarixində nə isə anlaşılmazlıq olmasına dəlalət

edir. Həmidə xanımın xatirələrinə görə: "O, dekabrın 20-sində (1930) Kislovodskidən bizi yazmışdı: Əzizlərim Həmidə, Münəvvər və Müzəffər! Noyabrın 18-də beynimin qan damarları tutuldu, sol əlim və qıçlarım zəiflədi. Midhət bir neçə həkim və o cümlədən professor Amosovu çağırıb, məni göstərdi. Midhət məni buraya qucağında getirdi. Indi istirahət edirəm, sonra müalicə olunacağam....Tez-tez məktub yazın, amma siyasetdən yazmayın: Səhhətim artıq korlanıb.

...Sizin yanınızda olmayı nə qədər arzu edirəm. Çox xahiş edirəm, mənə təsirli məktublar yazmayın (Məsələn, Münəvvərin həyəcan keçirməsini). Belə kağızlar məni mütəəssir edir ki, bu da mənim üçün ziyandır....Yoruldum..."

Umumiyyətə, "Xatirələr"də və "Məktublar"də dərc olunan, eyni tarixdə (20 dekabr 1930) və eyni adamlara (ailə üzvlərinə) ünvanlanmış, xəstəliyin xarakteri haqqda, məzmunca eyni, quruluşca fərqli və həm də "Artıq yoruldum, yaza bilmirəm" - kəlmələri ilə bitən iki məktubun yazılıması da ağla batan görünmür.

26.XII.1930. Kislovodsk. Midhət! Məni sanatoriyadan buraxımlar, yayda gəlmək lazımdır. Yavaş-yavaş yaxşılaşıram.

1930-cu ildə Kislovodskidən qayydanda müalicə həkimi Mirzə Cəlilə ağızı bağlı bir məktub vermişdi ki, Bakıda onu müalicə edəcək həkimə çatdırınsın. Səbr edə bilmədi, kağızı açıb oxudu: "Xəstənin kitabı bağlanmışdır. O, iki aydan artıq yaşamaz". Bu Mirzə Cəlilə çox pis təsir etdi. O, ölümündən qorxurdu, məktubdan sonra bir il də yaşadı. Dekabrdə mənə dedi: "Həkim səhv edibmiş, onun müəyyən etdiyi vaxtdan mən 10 ay artıq yaşamışam".

9 fefral 1931. Bu günlər...Molla Nəsrəddin jurnalının 25 illiyi qeyd edilir,...jurnalda adbaad göstərilən qolçomaqlar Sovet ölkəsində...layiqincə cəzalanırlar. Sovet hakimiyəti...zəhmətkəş xalqı təcavüzkarların zülmündən xilas etməyi bacardı. Indi mənə o qalır ki, bu günlərə qədər yaşadığımı görə hədsiz sevincimi bildirəm.

23 mart 1931. Həmidə!...Ona görə gec-gec kağız yazıram ki, uzun məktublar yaza bilmirəm. Naxoşluğunə hələ keçib getməyib.

Xəstəliyimə görə MİK dən də, jurnaldan da getmişəm. Günümü uşaqlarla keçirir və dincəlirəm.

Bakı, 15 may 1931. Qələm yoldaşım Məmmədəli Sıdqiyə! Azarlı olmağım səbəbindən rica edirəm bir neçə ayın müddətinə mənim əvəzimdən "Molla Nəsrəddin" məcmuəsinin müdürü - məslulüğunu öhdənə götürəsən.

"Molla Nəsrəddin" məcmuəsi müdürü Cəlil Məmmədquluzadə

- 13 avqust 1931, Şuşadan yazar: Əziz oğlum Midhət! Mən bir az kökəlinişəm. Belə güman edirəm ki, naxoşluğumun nə ilə qurtara-cağı barədə bir o qədər fikirləşmək lazımlı deyil. Özüne fikir ver, şad və qıvrıq ol və mənim barəmdə heç narahat olma. Ozünü soyuqdəymədən, yoluxmadan gözlə, yemək-içməyinə fikir ver.

Ədibin külliyatında dərc olunan məktublarda bundan sonra tarixlər yoxdur, olanlar isə qarşılaşdır. Səhhəti haqqda son məktublar tarixsizdir: "Həmide! Dərmanı aldım... Mənim halım pis deyil və elə güman eləyirəm ki, dağlıq yerdə ilk günlər keçirdiyim ağır hal keçib gedib. Elə ki, səhmana düşdün, sən də buraya gəlib, bizimlə bir yerdə ola bilərsən. Bura təbiətin gözəl bir guşəsidir, suyu da Isa bulağının suyu kimidir. Tut boldur, bu mənə lap sərfəlidir... Süleyman kişinin oğlu Əliş onun evində qoyub gəldiyim yodu və həmçinin özünün hazırladığı yodu (hər ikisi ağdır) mənə göndərməlidir. Yola düşəndə ürəyim üçün elə narahat idim ki, sənin-lə xudahafızlaşməyi də yaddan çıxardım...."

"Mənim möhtərəm Kislovodsk tanışları Vladimir Pavloviç və Valentina Pavlovna Aqanyevlər! Sizdən ayrılandan sonra mən yanvarın 7-də buradakı Semaşko adına xəstəxanaya girdim. Yanvarın 19-da xəstəxanadan buraxdırılar və fevralın 20-dək ambulatoriyada müalicəyə gedib gəldim.... Bütün bu müddət ərzində mənim dərdisərim bu idi ki, qan təzyiqim xeyli qalxmışdı. Axırı bundan təngə gəlib, naxoşluğumu da, qan təzyiqimi də yaddan çıxardım. Indi kefim necə istəyir, elə də yaşayıram. Bütün ümidi mi ancaq allaha bağlağışam. Çox yazmağa halim yoxdur. Odur ki, kağızımı qurtarımaq istəyirəm". Cəlil Məmmədquluzadə.

Mirzə Cəlilin həyatının son gündəlikləri ancaq Həmidə xanımın xatirələrində eks olunmuşdur:

- 1931-ci il dekabrın axır günləri Mirzə Cəlil dərindən nəfəs alıb, Həmidəyə deyir: "Mən qəfildən öləcəyəm, heç kəsi narahat etməyəcəyəm. Mən öləndə nəbadə molla çağırasınız".

- 31.XII.1931. Midhətgil uşaqlarla qonşu otaqda çalıb, oxuyurdalar. Soyunub yatmağa hazırlaşan Mirzə Cəlil birdən yarisoynmış halda, güle-güle mənim yanından keçib, Midhətin otağının qapısında dayandı, öz uşaqlarına iftixarla tamaşa etdi, sonra qayıdır yatdı.

- 1.I.1932-ci il. Yalvarışlarımıza baxmayaraq, Mirzə Cəlil "işim var" deyərək zorla küçəyə çıxdı. Bir azdan qayıdır, bildirdi ki, Tarayevskinin mülkünün yanında, enişdə ayağı sürüşüb, arxası üstə yerə yıxılmışdır. Yoldan keçənlər kömək edib, onu ayağa qaldırmışlar. O, çətinliklə də olsa, özünü evə salmışdır. Həmin gecə xeyli narahat yatdı, boğulmuş kimi çox ağır nəfəs alır, öskürür, əsəbiləşir, bütün gecəni işığı söndürməmişdi.

- 3.I.1932. Qənd almaq üçün kassadan pul götürməyə getdi. Qayıdanda dedi ki: Bu gün bir neçə dəfn mərasiminə rast gəldim. Yaman çox adam ölürlər. Gecə yenə təngnəfəs olur, yata bilmirdi. Şəhər mənə dedi: "Sanki bir əl boğazından tutub məni boğur. Gecəni pis yatmışam".

- 4.I.1932-ci ildə Mirzə Cəlil evdə çəkici təmir etdiyi vaxt Həmidəni çağırır. Həmidə görür ki, Mirzə Cəlilin sağ əlinin barmaqları titrəyir: "Barmaqlarını ovuşdurdum. 5 dəqiqədən sonra sol əli də titrəməyə başladı. Birdən rəngi dəyişdi, öz-özünə dedi: Gözlərim qaralır". Bir azdan sonra ürəyi bərk bulandı, sərfə quşdu. şünə gələn kimi dedi: "Midhətə zəng edin, qoy tez gəlsin. Artıq həkim çağırmağa ehtiyac yoxdur". Mirzə Cəlil birdən birə tamam zəiflədi. Tez yatağa uzadıb, ayaqlarına isti butulka, başına soyuq suda isladılmış dəsmal qoyub, əllərini isti su ilə ovmağa başladıq.

Təxminən 15 dəqiqə sonra Mirzə Cəlil soruşdu: "Midhət gəlib çıxmadı?." Bu onun axırıncı sözü idi. Yenə ürəyi bulandı. Qəmər cəld kamfora iynəsi vurdu. O, çox ağır nəfəs alırdı. Midhət gələndə artıq atası onu tanımadı. Onun simasından həyat əsəri çəkilmiş,

gözlərinin işığı sönmüşdü, nəfəsi getdikcə ağırlaşırıdı. Gələn həkim xəstənin vəziyyətini yoxlayıb, dedi: "Qan beyninə sızmışdır. O, şüurunu itirmişdir və artıq ümidsizdir".

Mən Mirzə Cəlilin ölümünü inanmirdim. Sağ əlini aramsız ovur, üzünün və alnının tərini silirdim. Gündüz saat 3 idi, çox çətin nəfəs alırdı, sinəsi ağır-ağır qalxıb-enirdi. Həkim nəbzini tutmuşdu. O, mənə dedi: "Xəstənin ürəyi sağlamdır, başqası olsayıdı, çoxdan keçinmişdi".

Birdən Mirzə Cəlilin üzü ağappaq oldu, son dəfə nəfəs aldı və həmişəlik gözlərini yumdu.

Bu 1932-ci ildə yanvarın 4-də gündüz saat 3-də baş vermişdi...

P.S. Araşdırılan məktub və xatirə gündəliklərindən aydın olur ki, Cəlil Məmmədquluzadə hələ 35-40 yaşlarından əzələ-oynaq ağrılarından (Revmatizm – Yel xəstəliyi) əziyyət çəkmişdir. Bu isə yəqin ki, ürək qışalarının iltihabı - endokardit və miokardit nəticəsində ürək zəifliyinə səbəb olmuşdur.

1911-ci ildən baş ağrıları, qulaqlarda küy, ürəkdöyünmə, tez yorulma, yuxusuzluq və sairlə özünü göstərən hipertoniya xəstəliyi - qan təzyiqinin yüksəlməsi meydana çıxmışdır. Və nəhayət, gərgin fiziki əmək və psixi sarsıntılardan gərilmış, üzülmüş, sklerozlaşmış (kirecləşmiş) beyin damarlarının partlaması, baş beyinə qansızma və bundan doğan əlamətlər (parez-iflic, gözlərin qaralması, şüurunitməsi və s.) fonunda həyat nişanələrinin yanar şam kimi əriməsinə səbəb olmuşdur.

Burada təbabətin ən qədim və ağlabatan rəmzi sayılan "Yanar şam"ın xatırlanması təsadüfi deyil. Çünkü, Mirzə Cəlil bir ziyalı kimi bütün ömrünü xalqının yolunda işiq saçaraq, tədricən, şam kimi əriyə-əriyə başa vurmuşdur...

SON SÖZ ƏVƏZİ

Əziz oxucu! Etiraf edim ki, bu gündəliklərdəki son qeydləri işləyib, vərəqə köçürməyə cürətim çatmadı: əllərim əsir, ürəyim sancır, bəzən gözlərim də yaşarırdı. Sona aparan yola heç kəs çıxmamaq istəmir. Mən də bilirdim ki, bu gündəliklərin axırı hara aparır. Həm də gündəliklər ele ardıcılıqla, həkim gündəlikləri kimi dəqiq tərtib edilmişdi ki,... Mən belə dahi insanın əzablarını duymaq, oxuduqca göz önünə gətirmək istəməzdəm. Ancaq bir təskinliyim var idi ki, bu böyük insan yaradan qarşısındaki borcunu dözümlə, mətanətlə, adına, tituluna layiq tərzdə qaytarırdı.

Düzdür, Həmidə xanım bir gündəlikdə “O, ölümündən qorxurdu” - cümləsini işlədir. Amma xatirələrin və məktubların bütün sətrləri bu fikri inkar edir. Əksinə, xəsteliyinin ağırlığını bilə-bilə daim yaradıcı əməklə, xeyirxah işlərlə məşğul olması, həkimin “Xəstənin kitabı bağlanmışdır” - kimi qərarını oxuduqdan sonra bir il də yaşıması, ölüm qorxusu deyil, həyatın yarımcıq kəsiləcəyi, işlərin tamamlanmamış qalacağı, daha başqalarına kömək edə bilməyəcəyi barədə narahatlıq hissləri kimi başa düşülsə, daha düzgün olar. Naxoşluğunun nə ilə qurtaracağı ilə maraqlanmamaq, bu günlərə qədər yaşıdagına görə hədsiz sevinmək, dost və tanışların ölümünə təəssüflənmək, hətta ölen anda da heç kəsi narahat etməmək barədə düşünməsi, o əbədi dünyada da özünə Şuşa dağlarının başında yer axtarılması və nəhayət, “ümidini ancaq Allaha bağlaması” məncə, arzuolunmaz da olsa, həyatın son ucu olan ölümü materialist dərkətmənin, dahi ağıl, qranit inamın əlaməti kimi qəbul edilməlidir.

Məşhur gürcü həkimi Tupuridzenin “Molla Nəsrəddin” jurnalının

redaktoru haqqda dediyi: "...Bu jurnalın satiralarını yazan adam nadir istedad sahibidir. Belə satirik ağıl sahibi olan dahi insanlar min ildə bir doğulurlar. Onun mənəsub olduğu xalq xoşbəxtdir" - cümlələrini xatırlasaq, görərik ki, böyük bir xalqı xoşbəxt edən insan ömrü əbədidir, ölüm qorxusu ona yaddır.

Əgər yadınızdadırsa, başlanğıcda da biz "Ön söz" deyil, "Ön söz əvəzi" yazmışdıq. Məntiqə görə heç kəsin heç kəs haqqında, o cümlədən də Cəlil Məmmədquluzadə həyatı barədə ön söz söyləmək səlahiyyəti yoxdur. Çünkü, ön sözü - "OL!" kəlməsini ulu Yaradan söyləyib; bəlkə ədibin təvəllüdünü də qəsdən təximini, mübahisəli qoyub. Belə ki, keçən əsrin 80-ci illərinədək bu tarixi biz dərsliklərdən 1866 kimi yadda saxlamışdıq, Həmидə xanım Məmmədquluzadənin "Xatirələr"ində "pasportunda yazıldığına görə 1869-cu ildə doğulmuşdur", həmin "Xatirələr" - kitabına professor Abbas Zamanovun verdiyi şərhde "...sonradan yazılıçının doğum şəhadətnaməsi tapıldı və məlum oldu ki, O, 1866-ci ildə doğulmuşdur" - qeydləri vardır. Mirzə Cəlilin özünün Əli Məhzun yoldaşa yazdığı məktubda isə: "...Mən qabaqlarda Ruhullaya da demişəm ki, mən öz barəmdə bir şey yaza bilmirəm, savayı ondan ki, anadan olmuşam min səkkiz yüz yetmişinci (1870) ildə, Naxçıvan şəhərində..." - yazılr. Lakin, tərtibçilər bu tarixlərin dəqiq olmaması barədə əlavə şərh vətirlər. Qocaman müəllim Lətif Hüseynzadə isə məqalələrinin birində Mirzə Cəlilin 1868-ci ildə anadan olduğunu qeyd edir. Və nəhayət, ədibin alovlu tədqiqatçısı, professor I.Həbibbəyli son illərdə Mirzə Cəlilin təvəllüdünün 1869-cu il olduğu qənaətinə gəlmışdır.

Bəlkə təvəllüdün qeyri-müəyyənliliyi də təsadüfi deyil. Uzun illərin təcrübəsi, elmi və həyatı müşahidələr göstərir ki, Mirzə Cəlil yaradıcılığı, ideyaları heç bir zaman və məkan çərçivəsinə siğmir. Onun əsərlərini kim, harada, nə vaxt oxuyursa, qeyri ixtiyarı - "elə bu bizim yerlərə, indiki zəmanəyə, bizə aiddir" - deyir. Və, tam

əminəm ki, əsrlər, eralar keçəndən sonra da belə olacaq. Odur ki, əstəğfürullah, "Mirzə Cəlil şəxsiyyəti, əqidəsi, ideyaları zaman və məkan hüdudlarından yüksəkdədir" - deməyə cürət etmək olar.

Gözlərini ilk dəfə Cəlil Məşədi Məmmədqulu oğlu kimi açdığı qaranlıq, Allahü-Əkbərli dünyada, gərgin mübarizə, sarsıntılar, acı göz yaşları, istehzalı təbəssüm, tikanlı gülüşlər, ürək narahatlığı, baş ağrıları ilə keçirdiyi qısa, lakin məhsuldar ve leyaqətli ömrünü Cəlil Məmmədquluzadə, Mirzə Cəlil, Molla Nəsrəddin, Dahi satirik, Böyük Ədib, Mübariz Demokrat yazıçı, Ədalət carçası və bu kimi şərəfli adlarla, "Lailahə-Illəllah!" sədaları altında, "bütün ümidişlərini ancaq allaha bağlayaraq" başa çatdırın, əbədi rəhmətlik dünyasına qovuşan ədib, son nəfəsində də "gözlərim qaralır" - deyərək, doğulduğu qaranlıq dünyasının yənə də cəhalət pərdəsi arxasında olduğuna, mübarizənin hələ bitmədiyinə işarə etdi.

Məhz, elə bu səbəbdən də "Son söz" - deyil, "Son söz əvəzi" - yazırıq.

Cüntki onun həyatı sona yetməyib, başa çatıb; onun mübarizəsi hələ irəlidədir. Elin ağrıları ilə sizlayan, çəkdiyi acılardan yanılıb tüstüleyənlər, fəğir və məzлum fəryadına hay verən, yarasına məl-həm'olanlar; millət, xalq, Vətən yolunda işiq saçan fədailər, şəhidlər kimi Mirzə Cəlil də ölmədi, cismən dünyasını dəyişdi, lakin yox olmadı - Vətən torpağına, suyuna, havasına qarışaraq, onun gülündə, çiçəyində yenidən bu dünyaya qayıtdı.

Dövrünün, zəmanəsinin qəribəlikləri, təzadları, cəhalət, nadanlıq, nə qədər güclü olsa da, onun ruhunu sarsıda bilmədi; iradəsini, haqq işinə, həyata, gələcəyə inamını öldürə bilmədi. Əgər Mirzə Cəlil nə vaxtsa özünün ruhən, mənənən ölücəyini ağluna gətirseydi, yəqin ki, bu barədə əvvəlcədən yazardı, çünki o, "ölülərdən yazmağın dəlisi, dəlilərdən yazmağın ölüsi idi".

Nə qədər ki, Xalıq-xalq, yer-göy, işiq-qaranlıq, qara-ağ,

müharibə-sülh, istismar-azadlıq, elm-cəhalət, xəstəlik-sağlamlıq, həyat-ölüm kimi təzadlar və problemlər var - Molla Nəsrəddin kimi iradə, təfəkkür, enerji, qabiliyyət, söz və qələm sahiblərinə əbədi ehtiyac, tələbat olacaqdır. Mirzə Cəlil isə bir də yenidən doğulmaya-qaq, çünki o, ölməmişdir. Ədib ruhen bu dünyadan heç vaxt ayrılmayıb; onun ideyaları özünün 2000 səhifədən artıq əsərlərində, əlyazmalarında, 25 illik "Molla Nəsrəddin" - səhifələrində, həmyaşıdlarının yazılı xatirələrində, tədqiqatçıların yaradıcılığında; azadlıq, tərəqqi, elm, maarif, səhiyyə, sağlamlıq - ümumiyyətlə həyat uğrunda mübarizələrin ürək döyüntülərində yaşayır və yaşayacaqdır.

Ulduzlar - gündüz, günəş gecələr görünməsə də, onlar heç vaxt sönmürlər; dövrü olaraq səmada peyda olub, ətrafa, kainata işiq saçırlar. Ustad Mirzə Cəlilin müqəddəs ruhu da daim işıqlı planetlər kimi səmada başımızın üzərində dolanır, ehtiyac, narahatlıq olduqca, onun ideyaları yer üzünə nazil olub, bizi həyata ruhlandırır, xeyirxahiğa, mübarizəyə səsləyir. Bu səsi biz hələ çox əsrlər eşidəcəyik.

Ruhunuz şad olsun, Münəvvər bibi, Həmidə xanım, Cəlil baba!!

ISTİFADƏ OLUNAN ƏDƏBİYYAT

- 1.Cəlil Məmmədquluzadə. Əsərləri (3 cilddə). Azərb.SSR Elmlər Akademiyasının nəşriyyatı. 1-3 cildlər. Bakı, 1966-1967.
- 2.Cəlil Məmmədquluzadə. Əsərləri (6 cilddə). Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1-6 cildlər. Bakı, 1983-85-ci illər.
- 3.Cəlil Məmmədquluzadə. "Ər. Lənət. Oyunbazlar" (Pyeslər). Bakı Universiteti nəşriyyatı. Bakı, 1990, 80 səh.
- 4.Cəlil Məmmədquluzadə. "Xatiratım". Gənclik nəşriyyatı, Bakı, 1971, 112 səh.
- 5.Həmidə Məmmədquluzadə. Mirzə Cəlil haqqda xatirələrim. Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı. Bakı, 1967, 212 səh.
- 6.Qulam Məmmədli. Molla Nəsrəddin (Salnamə). Azərnəşr, Bakı, 1966, 15 səh.
- 7.Isa Həbibov. "Cəlil Məmmədquluzadə" (izahlı albom). Bakı, İşıq, 1987, 190 səh.
- 8.Isa Həbibbəyli. Cəlil Məmmədquluzadə: mühiti və müasir-ləri. Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı. Bakı, 1997.
- 9.Isa Həbibbəyli. Cəlil Məmmədquluzadə. Çinar-çap, Bakı, 2002.
- 10.Lətif Hüseynzadə. "Azərbaycan ədəbiyyatının fəxri". Şərq qapısı, 4.01.1952, No 2 (4924).

B A Ş L I Q L A R

ON SOZ ƏVƏZİ.....	4
I.MİRZƏ CƏLİL VƏ ELMİ YENİLİKLƏR ALƏMİ	6
Giriş əvəzi bir neçə söz	6
"Darvin ve meymun" məsələsi	7
Həyat, xəstəlik və ölüm	10
Qırkıqbaşlılar: bioloji və ictimai anabioz.....	13
Axirətdə elan: geriyə yol yoxdur	16
Müsləmanın papağı və kəllə qapağı	20
Kim nəyi tapır.....	22
II.TƏBABƏT VƏ CƏHALƏT QARŞIDURMASINA	
MİRZƏ CƏLİL MUNASİBƏTİNİN	
BƏDİİ TƏZAHÜRÜ	24
"İxtiyarat" və Cəfengiyat	24
Dəllek, qəssab, boyaqçı	28
Dini ayinlər və sağlamlıq	35
Namaz və orucluq.....	36
Ağköynəklər	42
Tək səbr, təpik-təpik və əlqiyas	46
Laqeydlik və tənbəllik - qeyrət xəstəliyidir	49
Sərxoşluq və imalə məsəlesi	53
Molla Nəsrəddin kafırdır, ya yox?	59
III.ƏDİBİN SANİTAR-GİGİYENİK BAXIŞLARI	62
Vəba, taun və çiçək	62
Epidemiya əleyhinə könüllü şəfqət ailəsi	67
Arpaqvanni müsləman və kif xəstəliyi	69
Keçəllik - xoşbəxtlik əlamətidir.....	71
Xəstəlik təmizlikdən qorxur.....	73
Hamam suyunun hikməti	79

IV.AĞILI "DƏLİLƏR" VƏ DƏLİ "AĞILLILAR",	
YAXUD PSİXIATRİK BAXIŞLAR	82
Dilbilmez doktor Lal-byuz	82
Psixiatriyadan mühazirələr	84
Burada incəsənət dəlilərə məxsusdur	87
Kim - ağıllı, kim - deli	88
Dəliliyin müalicəsi	91
V.SƏHİYYƏ TƏŞKİLİ VƏ	
TİBB TƏHSİLİ MƏSƏLƏLƏRİ	92
Səhiyyə, halın necədir?	92
Pulun varsa - buyur, yoxsa...	94
Həkim, borcumuz nə edir?	97
Bəs, mənim sığorta pulum hara getdi?!	98
Şəfqət bacısının vəzifəsi	99
Hökmlü həkim və dilbilen həkim	101
Rus həkimi, ya müsəlman həkimi	105
Zəli ləkəsi	108
Ədibin əbədi dərdi	110
Kəndə - məcburi əməyə doğru!	115
Müayinə, müalicə və bəzi terminlər barədə qısa məlumat	120
VI.MİRZƏ CƏLİL VƏ	
AİLƏ SAĞLAMLIĞI QAYÇILARI	126
Məmmədquluzadələr ailəsinin sağlamlıq keşikçiləri	136
VII.KƏNDİMİZİN ŞƏFQƏTLİ QIZI MÜNƏVVƏR	138
VIII.MİRZƏ CƏLİLİN OZ "XƏSTƏLİK TARİXÇƏSİ"	
HAQQINDA	153
SON SÖZ ƏVƏZİ.....	161
İstifadə olunan ədəbiyyat	165
B a ş l i q l a r	166

**МӘММӘДОВ АДИЛ QӘNBӘR OĞLU
CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏ VƏ TƏBAVƏT**

**МАМЕДОВ АДИЛ ГАНБАР ОГЛЫ
ДЖАЛИЛ МАМЕДГУЛУЗАДЕ И МЕДИЦИНА**

**MAMMADOV ADİL QANBAR OĞLU
JALIL MAMMADQULUZADA AND MEDICINE**

Redaktor: Elbəyi Maqsudov
Pedaqogika Elmləri namizədi, dosent.
Bədii redaktor: İman Cəfər
Filologiya Elmləri namizədi, dosent.
Fotolar: Əsədirindir.

Kompüter yığıcısı: Samirə Hüseynova

Yığılmağa verilmişdir: 17.11.2003.
Çapa imzalanmışdır: 29.12.2003.
Formatı: 60x84 1/16 **Şərti çap vərəqi:** 21ç.v.
Sifariş: 10. **Tirajı:** 300.

*Kitab "TƏKNUR" MMC-nin mətbəəsində çap olunmuşdur.
Ünvan. H.Cavid pr.29.*

Tibb Elmləri Namizədi, Dosent, SSRİ İxtiraçısı Adil Qənbər oğlu Məmmədov 1945-ci ildə Nehrəmdə (Naxçıvan) anadan olmuş, 1963-69 - Azərbaycan Tibb Universitetinin Müalicə-profilaktika fakültəsini bitirmiş, 90-a yaxın elmi məqalə, metodik tövsiyələr, 2 dərs vəsaiti, 1 - monoqrafiya, 17 - Səmərələşdirici Təklif və 2 - İxtira müəllifidir.

Hal-hazırda Naxçıvan Özəl Universiteti və Müəllimlər İnstitutunun dosenti, Naxçıvan Respublika xəstəxanası Cərahiyyə Mərkəzinin rəhbəridir.

Tibb Elmləri Namizədi, Dosent, SSRİ İxtiraçısı Adil Qənbər oğlu Məmmədov 1945-ci ildə Nehrəmdə (Naxçıvan) anadan olmuş, 1963-69 - Azərbaycan Tibb Universitetinin Müalicə-profilaktika fakültəsini bitirmiş, 90-a yaxın elmi məqalə, metodik tövsiyələr, 2 dərs vəsaiti, 1 - monoqrafiya, 17 - Səmərələşdirici Təklif və 2 - İxtira müəllfidir.

Hal-hazırda Naxçıvan Özəl Universiteti və Müəllimlər İnstитutunun dosenti, Naxçıvan Respublika xəstəxanası Cərahiyyə Mərkəzinin rəhbəridir.